

Александра Корда-Петровић

ЧЕШКИ ПУТОПИСИ О БАЛКАНУ

СЛАВИСТИЧКИ СПИСИ

Александра Корда-Петровић • Чешки путописи о Балкану

Едиција
СЛАВИСТИЧКИ СПИСИ

Уредник
Рајна Драгићевић

Александра Корда-Петровић
ЧЕШКИ ПУТОПИСИ О БАЛКАНУ

Рецензенти
Проф. др Корнелија Ичин
Проф. др Петар Буњак
Проф. др Јаромир Линда

ISBN 978-86-81622-05-6

Александра Корда-Петровић

ЧЕШКИ ПУТОПИСИ О БАЛКАНУ

Београд • 2020.

САДРЖАЈ

<i>Предговор</i>	6
<i>Увод</i>	8
НА ПУТУ ЗА КОНСТАНТИНОПОЉ	13
СЛОВЕНСКИ БАЛКАН.....	29
ЕГЗОТИЧНИ БАЛКАН.....	49
ЛУНАЧКИ БАЛКАН.....	59
ОСЛИКАВАЊЕ БАЛКАНА	71
БАЛКАН У ФОКУСУ НАУЧНИКА	82
ДОПИСНИЦИ СА БАЛКАНА	95
ДАМЕ НА БАЛКАНУ	100
СЛИКЕ СА БАЛКАНСКОГ ФРОНТА.....	106
БАЛКАН У ЧЕШКИМ ПУТОПИСИМА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА.....	120
БАЛКАН ИЗА ГВОЗДЕНЕ ЗАВЕСЕ	143
САВРЕМЕНИ ПУТОПИСИ О БАЛКАНУ	156
СЛИКА БАЛКАНА У РАМУ ЧЕШКИХ ПУТОПИСА	167
<i>Извори</i>	175
<i>Цитирана литература</i>	178
<i>Именски регистар</i>	181

Предговор

Књига *Чешки путописи о Балкану* резултат је вишегодишњег истраживања чешке путописне књижевности која је садржај изборног предмета на Групи за чешки језик, књижевност и културу Катедре за славистику на Филолошком факултету у Београду. Из прикупљене обимне грађе коју су чинили углавном књижевно вредни текстови чешке путописне књижевности, постепено се издвајао корпус путописних текстова који се односио на географску област Балканског полуострва. Ова грађа била је импулс за писање неколико научних радова на тему чешких путописа о Балкану који су објављени у славистичким часописима - Зборник Матице српске за славистику, Славистика, Књижевна историја и зборницима радова - Од Мораве до Мораве 3 (Od Moravy k Moravě 3), Од моравских долина до балканских планина, Зборник у част шездесет година Вацлава Штјепанека (Od moravských luk k balkánským horám, Václavu Štěpánkovi k šedesátinám), а који су у нешто измењеном облику интегрисани у ову књигу. Тиме ова тема није била исцрпљена, чак се показало да се слика о Балкану коју су временом осликавали путописци може пратити хронолошки од 17. века до данас. Осим књижевних путописа, нашу пажњу привукле су и друге врсте текстова који су настајали без уметничких претензија, али који несумњиво сведоче о личном ауторском доживљају или пак нуде интересантне информације о балканским земљама, народима и културама.

Хронолошко разматрање доступних путописних текстова природно је наметнуло одређена проблемска питања која су излазила изван граница књижевне анализе и залазила у област историјских, културолошких, социолошких и имаголошких размишљања. Како се кроз време формирала и мењала слика о Балкану из угла чешких путописаца? У коликој мери су историјски, књижевни и ванкњижевни чиниоци утицали на квантитет и квалитет путописних текстова о Балкану? Шта представља појам Балкана за чешке путописце? Какав је узајамни однос субјективног доживљаја путописца и жанровских промена кроз које је пролазио путопис? Да ли је слика другог о нама другачија од представе коју имамо о свом народу, култури, традицији и обичајима? У коликој мери читајући чешке путописе о Балкану и ми сазнајемо о себи, али и о другима? Низ оваквих питања могао би се наставити а одговоре бисмо могли потражити у путописним текстовима. Ипак, свесни смо фрагментарности и

непотпуности ове књиге, те се непретенциозно надамо да ће читалац у њој пронаћи барем смернице за пуне одговоре.

Књига је намењена студентима славистике, пре свега бохемистима, који ће имати још један увид у богатство и разноликост узајамних чешко-јужнословенских односа, али и односа Чеха према словенским и несловенским балканским народима. Књига би могла бити интересантна и широј читалачкој публици која ће, надамо се, унутар корица ове књиге пронаћи занимљиве информације и приче о храбрим и знатижељним Чесима који су у различитим тачкама историје пролазили или долазили у наш регион. Бележићи своја искуства, сазнања и утиске, истовремено су осликавали балканске земље, народе, њихов менталитет и културу, али несвесно су остављали и записе о самима себи, о својој култури, традицији, предрасудама и заблудама.

Ауторка захвалност дугује колегама проф. др Јаромиру Линди и Петру Јанешу, који су омогућили да део грађе за ову књигу буде доступан, као и проф.др Хелени Бочковој на драгоценим смерницама у вези са избором путописних текстова. Посебна захвалност припада рецензентима ове књиге, искусним зналцима и драгим колегама, чије су сугестије и коментари допринели коначном облику ове књиге.

Ауторка

Увод

Путописање или путовање као књижевна тема у различитим националним књижевностима проистиче у великој мери из културолошке традиције одређене нације. Због тога кроз путописе читалац не стиче слику само о страниј средини, већ и о својој. Књижевни путопис пружа могућност путописцу да субјективно сагледа непознате пределе, људе и обичаје, а најчешће то чини са позиције властитог културолошког искуства, свесно или несвесно поредећи страну средину са оном којој припада. Због тога се у књижевним путописима врло често јасно исказују општи ставови, прихваћени модели размишљања, као и предрасуде једне средине према другој. Могуће је кроз време и периоде пратити промене тих ставова, препознавати променљиве односе према стварности и утврђивати факторе који на такве промене утичу. Такође, лични ставови и позиција књижевног путописца откривају пуно и о писцу самом, његове визије видљивог и претпостављеног света, његове наклоности и одбојности, реални и субјективни став према новом и непознатом. Књижевни путопис тиме постаје интересантан предмет истраживања књижевне науке, социологије, психологије и других друштвених наука. Јасно суочавање две или више националних култура, традиција и обичаја отвара многобројна истраживачка поља. Тако, изучавање путописа постаје предмет мултидисциплинарних и интердисциплинарних научних области. Посебно интересантан приступ представља анализа утицаја стечених културно-друштвених образаца на доживљај стране земље, који међутим открива и однос према властитој средини. У том смислу значајан је допринос имагологије, гране компаративне књижевности која је усмерена на проучавање слике једне нације у књижевности друге и представе о страним земљама у књижевности. Главни постављени циљ у овој књизи биће скицавање слике коју су чешки путописци кроз време стварали о Балкану, а како би се указало на промене које су утицале на ту слику у различитим тачкама историје. Намера је и да се тумаче неке карактеристичне слике Балкана, пре свега предрасуде и стереотипи (позитивни и негативни), који су остали као непромењена категорија. При томе ћемо се у теоријском смислу, између осталог, ослањати на радове Владимира Гвоздена *Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности* (2001), као и на радове из зборника *Како видимо стране земље: Увод у имагологију* (2009).

Како је путопис књижевна врста која приповеда о стварним догађајима, доживљајима и утисцима са путовања, путописац неминовно бележи свој сусрет са другим земљама, народима, културама, обичајима, и самим тим сведочи о сусрету са Другим и Другачијим. Тако путопис постаје сведочанство о сусрету и упознавању, о поређењима сличности и разлика, али представља и не мали допринос упознавању и зближавању различитих народа. Чеси су словенски народ, те самим тим географска удаљеност од балканских словенских народа је релативизована, али историјски гледано глобалне околности више су раздвајале Чехе од балканских народа, него што су их спајале. Посматрано са позиције широко сагледаног временског тока, Чеси су доста касно почели да упознају Балкан, иако ова област припада истом континенту и делимично истом народном племену. Због тога чешки путописи о Балкану крију и сазнања о узајамном упознавању Чеха са балканским народима, културама и обичајима. Самим тим ови текстови представљају и драгоцен документ о узајамним контактима и везама Чеха са балканским народима.

Не постоји прецизна дефиниција путописа, нити је лако издвојити карактеристике које путопис разликују од блиских књижевних жанрова, као што су нпр. писма, дневници, аутобиографије или мемоари. Путопис је отворена форма и у њему се могу наћи различити типови дискурса. Иако поједностављена, прихваћена је подела путописа на два типа - документаристички и уметнички. Жанровска разноврсност усложњава одређивање граница између књижевног и некњижевног путописа. Уколико томе додамо и различите структуре путописног текста или различите перспективе приповедања путописца, читав проблем се усложњава. Због тога смо склони да прихватимо полазиште Жака Дериде, који указује да не постоје чисти жанрови. По њему, сви жанрови су „контаминирани“, јер функционишу по принципу одлика које елементе неког дела занемарују како би оно било сврстано у одређени жанр. Ти занемарени елементи никада нису заиста елиминисани, тако да текст садржи одлике више жанрова, не припадајући ниједном у потпуности (Derrida 1980: 60-64).

Када проучавамо литерарне одлике путописног текста разматрамо и његову наративну структуру, примењену форму и технике приповедања, реторичке стратегије, одлике стила путописца, али не можемо да занемаримо и жанровско облежје путописа које чини категорија фикционалности. Иако се путописи пре свега односе на постојећу, вантекстуалну стварност, аутори путописа у великој мери уносе свој субјективни однос према тој стварности. Тиме дескрипцији виђеног додају есејистичке,

некада и лирске и емотивне приступе, а постоје и примери измишљених догађаја и описа који су смештени у реални географски простор. На страницама које следе биће таквих примера, али без дилеме они су узети у разматрање јер испуњавају своју главну улогу – осликавају и допуњавају слику о Балкану коју су кроз време стварали чешки аутори. Наводићемо и примере дела која се по својим карактеристикама никако не могу сврстати у путописну књижевност, али њихова усмереност на тему Балкана, као и чињеница да су настала као резултат ауторовог личног искуства, апсолутно оправдавају њихово разматрање.

Као документарни облик који описује догађаје, људе и утиске које је писац срео и доживео, путопис се често сврстава у рубни жанр који више припада журналистици него уметничкој књижевности. Врло често су информативни и едукативни путописи писани без већих уметничких амбиција, те и овде наилазимо на дилему које текстове можемо назвати књижевним путописом. Иако је наша интенција била да у разматрање уврстимо само текстове који се могу сврстати у путописну књижевност, доступна грађа делимично је диктирала измену овог концепта. Наиме, наишли смо на записе, успомене, извештаје са Балкана, које су писали чланови чешких дипломатских и научних експедиција, трговци и привредници или анонимни појединци који су имали своје мотиве доласка и боравка на Балкану. Информације, запажања, поређења и закључци у овим записима, научним студијама, новинским извештајима или другим формама некњижевног текста, представљају драгоцен извор података који је заслужијао да се нађе у овој књизи.

Чеси су одувек били страствени путници. Тако је било некада, а тако је и данас. Такође, једна од одлика њиховог менталитета је систематичност и посвећеност ономе чиме се баве, те не чуди што су вековима и на путовања полазили темељно се припремајући за пут, а са путовања доносили утиске и знања која су желели да пренесу другима или да сачувају од заборавља. Међу онима који су путовали на Балкан или су се на Балкану затекли стицајем животних околности, било је признатих књижевника, интелектуалаца, искусних новинара, есејиста и фељтониста, али и научника, лекара, трговаца и привредника, људи које је посао или неки други мотив довео на Балкан. Због тога се унутар корица ове књиге помињу стилски и жанровски разнолики записи, који ће, надамо се, управо због тога пружити потпунију представу о Балкану из угла чешких аутора. Ипак, мора се нагласити да ова књига свакако не садржи потпуни увид у путописну грађу која је настала из пера чешких аутора и која постоји о географском региону Балкана. Овде је место да се нагласи већ поменута чињеница да је књига настајала фрагмен-

тарно, да садржи нека поглавља која су већ објављена у славистичким научним публикацијама и да не претендује да пружи комплетан увид у путописну грађу чешких аутора о Балкану. Сам одабир и доступност грађе диктирали су и неравномерну заступљеност путописа о појединачним балканским земљама. Тако у књизи доминирају разматрања путописних записа о јужнословенским земљама и региону југоисточног Балкана, док су у мањој мери заступљени чешки путописи о Румунији, Турској и Албанији. Разлози се крију како у немогућности приступа целокупној грађи, тако и у чињеници да у чешком путописном наслеђу постоји ова несразмера, а што ћемо покушати да разјаснимо.

Појам Балкана. Како је реч о књижевним путописима чешких аутора који су били инспирисани Балканом, неопходно је да дефинишемо овај појам. Под појмом Балкан не подразумева се само географско подручје о коме путописци пишу, већ се пре свега чини покушај скицирања ауторских „менталних мапа“ које подразумевају њихово субјективно схватање овог географског и културно-историјског појма. Биће учено да се границе путописних мапа чешких аутора разликују од реално прихваћених географских граница¹ и да Балкан за чешке путописце пре свега представља специфичну историјско-културолошку област. Сам појам Балкана разматраћемо у значењу које поставља Марија Тодорова у књизи *Имагинарни Балкан* (Библиотека XX век, Београд 2006). Реч је о сагледавању појма Балкана као метафоре и као категорије коју одређује културна традиција и наслеђе.² С тим у вези су блиско повезани и појмови „балканизам“ и „оријентализам“, који представљају најистрајније и најдоминантније „менталне обрасце“ у стварању слике о Балкану. Слика о Балкану из угла чешких путописаца временом ће се мењати у зависности од промена европске мапе (после ратова, распада царства, настанка нових држава), различитих интерпретација историје или у зависности од идеологије времена у коме аутор ствара. Слика ће се мењати и у зависности од селективног путничког погледа, пишчеве аутентичности, али и због променљивих жанровских карактеристика књижевног путописа.

¹ Географске границе Балкана представљају границе Балканског полуострва које је окружено Јадранским морем на југозападу, Јонским и Средоземним морем на југоистоку, док је Црно море на истоку. Северна граница полуострва се различито повлачи. Постоје ставови да је реч о замишљеној линији од Трста до Одесе, док други оспоравају да данашња Румунија, Словенија, Хрватска и Мађарска припадају Балкану.

² Традиција и наслеђе нису идентични појмови. Њих спаја чињеница да су повезани са процесом преношења. Ипак, за разлику од традиције, наслеђе не подразумева активан процес свесног избора међу елементима сачуваним из прошлости, већ се односи на све што се сачувало, свиђало се то нама или не. (Todorova 2006: 21)

НА ПУТУ ЗА КОНСТАНТИНОПОЉ

Балкан као Османско царство - Трајановим путем – Путописи на латинском језику - Вацлав Будовец из Будова – Путописи на чешком језику – Вацлав Вратислав из Митровица – Хержман Черњин из Худењица

У најстарија времена Чеси су полазили на пут углавном из два разлога: зато што су морали, нпр. као трговци, дипломате или прогнаници, али и зато што су желели, нпр. као мисионари, ходочасници, студенти. Још је Јан Амос Коменски (Jan Amos Komenský, 1592 – 1670), чешки педагог, филозоф и хуманиста, у свом делу *Велика дидактика* (Didactica magna, 1633) нагласио значај путовања за формирање здраве и образоване личности. Чак и његово књижевно дело *Лавиринт света и рај срца* (Labyrint světa a ráj srdce, 1623), које својим одликама спада у почетке чешког романа, за основни мотив има алегоријско путовање, кретање кроз лавиринт заблуда и одлука. Ипак, тек ренесанса и откриће штампе донеле су почетке развоја жанра путописа у данашњем значењу. Први чешки штампари заслужни су за упознавање читалаца са најпознатијим светским путописом тога времена, као што је био *Милион* Марка Пола, али се штампају и старији рукописи, као што су записи Вацлава Шашека о откривеним новим заокеанским земљама или космографска литература усмерена на ширење знања о величини света (Polišenský 1989: 6). Како је 16. век донео интерес за откриће нових делова света, а период хуманизма открио штампану књигу која је створила шири круг читалаца, тако се и у Чешким земљама³ развија интерес за овај књижевни жанр. У овом периоду највише се описује пут до Јерусалима, а у најстарије путописе до Свете земље спадају записи Мартина Кабатњика, Јана Хасиштејнског из Лобковица и Олдржиха Префата из Влканова. Ипак, за чешку културу преломна је била 1620. година у којој се одиграла битка на Белој гори после које долази до заокрета у токовима чешке историје, што се одразило у многим сферама, па и у овој која је у нашем фокусу. Књига Јосефа Полишенског управо се бави чешким путописима који су настали у 17. веку, после пресудних догађаја, и указује на чињеницу да ни тада не престаје интерес за туђе земље. Чешки путописци седамнаестог века описују европске и азијске земље, али и Јужну Америку.⁴

³ Чешке земље (České země) је историјско-географски термин који се користи пре свега у историјском контексту како би се означиле територије којима су владали краљеви Бохемије тј. Земље чешке круне (země Koruny české) које је успоставио цар Карло IV у 14. веку.

⁴ Неки од путописа тога времена су: Zdeňka Brtnického z Valdštejna cesta do Anglie (1600), Jiřího Tektandra z Jablonného popis Moskvy a Persie (1602), Bedřicha z Donina

Балкан долази у фокус чешких путописаца онда када су политичке околности и опасност од продора Турака усмерили пажњу на Турску и Цариград. Половином 15. века Турци су освојили Цариград, онда у првој четвртини 16. века преко Србије напредују по Угарској, а после Мохачке битке (1526) почињу да надиру ка Бечу. Најстарији сачувани путописи о Балкану представљају заправо записе чланова угарских дипломатских мисија чији учесници су одлазили код турског султана са задатком да преговарају о условима примирја. На путу до Константинопоља, путописци су пролазили преко Балкана, углавном истом или сличном рутом, и свако од њих је на свој начин описивао земље, народе и обичаје које су успут запажали. Још у 15. веку југоисточна Европа постаје занимљива дестинација за путописце. Чешке читаоце интересује све што се тиче турске културе и обичаја јер се о томе веома мало знало. Био је то далек и непознат свет. Развоју путописног жанра ишла је на руку чињеница да се ренесансни хуманизам у великој мери угледао на традиционалне жанрове античке културе, где спада и путопис.⁵ Ипак, најстарији записи са путовања на Балкан, писани на латинском, имали су пре свега информативни и политички значај.⁶ Требало је боље упознати непријатеља како би се од њега успешније бранило. Тек записи Вацлава Будовце из Будова, Вацлава Вратислава из Митровица и Хержмана Черњина из Худењица доносе информације на чешком језику о Турској, исламу, култури, али и о авантурама које су путописци на путу до Константинопоља доживели.

Трајановим путем

У најстаријем сачуваном чешком путопису трговца Мартина Кабатњика (Martin Kabátník), који је своја запажања са пута до Свете земље из 1491. диктирао локалном писару из Литомишља пошто је сам био неписмен, помиње се пролазак кроз Константинопољ: „Од Дунава преко земље Турске треба прећи преко високе планине и преко пустиње дуге, понегде се места и села налазе уз пут, али ретко и на великој удаљености једно од другог, и тако све до Константинопоља. До

pout' do Itálie (1607), Oty z Nostic cesta do Ženevy (1626), Ambrože Poděbradského španělská cesta (1670), Josefa Neumanna list z oblasti Tarahumarů v Mexiku (1682), Samuela Fritze zpráva o cestě po Amazonce (1689 – 1691) и др.

⁵ Сматра се да су најстарија уметничка дела путописне књижевности *Oduceja u En o Гилгамешу*.

⁶ О сачуваним рукописима на латинском и немачком језику више у Brtánová, Erika, *Od dokumentárnosti k beletrizácii. Obraz Balkánu v staršej slovenskej literatúre*, Slovenská literatúra 65, br. 5, s. 332-351.

Константинопоља од Дунава путовали смо три недеље, али удаљеност у миљама не знам, јер се од Дунава миље не могу срачунати“ (Kunsky 1961: 79). Кабатњиков путопис, обима 73 листа, објављен је 1539. године под називом *Пут из Чешке до Јерусалема и Египта Марина Кабатњика из Литомишља* (Cesta z Czech do Jeruzalému a Egypta Martina Kabátníka z Litomyšle). Значај овог путописа није у опису путникових запажања и доживљаја, већ у географским подацима о Светој земљи, Турској и Египту. Из овог најстаријег сачуваног путописа не сазнајемо детаље о траси путовања до Константинопоља, али доказујемо чињеницу да су први чешки путници у Свету земљу ишли и копненом трасом, а не само уобичајеним морским путем из Северне Италије.

У књизи Михаила Поповића *Од Будима до Константинопоља. Via Traiana у светлу путописне литературе у периоду од 14. до 16. века* (Нови Сад: Академска књига 2017)⁷ налази се историјска скица Трајановог пута којим су пролазили путописци на путу од Угарске до Константинопоља. На мапи су забележена следећа већа места и градови: Сечуј – Мохач – Београд – Ниш – Софија – Пловдив – Адријанопољ – Контантинопољ.⁸ Назив Трајанов пут користи се у путописним извештајима од 16. века (Поповић 2017: 34). Пре тога уобичајени назив био је „војна цеста“, а користи га и чешки историчар и балканолог Константин Јиречек (1854 – 1918), аутор књиге *Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци* (1877). Према Јиречеку, тај пут је био једина копнена веза између Истока и Запада, а у правцу његовог пружања Турци су започели своје освајачке походе ка Европи. Поповић сматра да се први описи овог пута налазе у итинерерима, врсти водича, плана пута или успомене са пута који су „у средњем веку у Европи носили претежно хришћанско обележје, као, на пример, казивања о ходочашћима или крсташким ратовима. Поред тога постоје извештаји са путовања у политичке, дипломатске и комерцијалне сврхе“ (Поповић 2017: 36).

Можемо само претпоставити да је понеки несачувани *итинерер* о Балкану написао можда неки чешки путник, али оно што је данас

⁷ Књига је произашла из магистарског рада који је аутор одбранио на Институту за византологију и новогрчке студије Универзитета у Бечу.

⁸ Детаљније мапе обележавају градове и места у Угарској и Србији који се помињу у путописима од 14. до 16. века: Сечуј - Мохач-Каранац – Смедерево – Јагодина – Параћин – Ражањ – Алексинац – Веле Поље – Ниш – Ново Село – Пирот; Мапа кроз Бугарску: Димитровград – Калатина – Драгаман – Алдомировци – Софија – Вакарел – Ихтиман – Порта Трајана – Пазарџик – Говедаре – Пловдив – Конуш – Вирово – Харманли - Свиленград; Мапа кроз Турску: Черномен – Адријанопољ – Хавса – Бабаески – Лухебургоз – Друзипара – Силиври – Селимпаша – Кумбургоз – Бујукчекме – Кучукчекмеце – Константинопољ (Поповић 2017: 10-15).

доступно истраживачима често је обавијено маглом непознаница. У 15. и 16. веку у Европи су биле познате и брошуре типа „*turcika*“ које су пружале информације о Османском царству, пре свега у периоду када се осећао страх од туске најезде, те је било потребно сазнати више о непријатељу. Посебно је интересно што су неке од првих информација о Турској међу Чехе (и Пољаке) стигле захваљујући једном Србину. Наиме, један од најстаријих сачуваних текстова у коме се описује Турско царство, пре свега његова унутрашња структура и војска, јесу *Јаничарове успомене или Турска хроника*, које је настало у периоду између 1469. и 1501. године, дело Константина Михаиловића из Островице. О самом Константину нема пуно поузданих података. Поповић наводи да је рођен 1453. у Островици, али и да до данас није утврђено где се налази ово место.⁹ Током 1453. служио је у одреду српских коњаника у Новом Брду, које је српски деспот Ђурађ Бранковић морао да стави на располагање турском султану Мехмеду II за освајање Константинопоља. Када је доспео у турско ропство био је додељен одреду јаничара и тако учествовао у турској опсади Београда и походима на Пелопонез и Влашку. Године 1463, именован је за команданта малог утврђења Звечај на Врбасу у Босни, које се исте године у јесен предало Угарима (Поповић 2017: 55-56). Тако је некако доспео у Чешку, Пољску или Угарску,¹⁰ где настаје његово дело, данас сачувано у чешкој и пољској редакцији. Оригинал није сачуван и остаје питање на ком језику и којим писмом је био првобитно написано. Сматра се да је сачувана пољска редакција заправо превод са чешког језика (у чешком издању штампан 1565), а искључује се могућност да је то могао бити српскословенски или средњовековни српски језик. Претпоставка је да је он само био приповедач чије су речи други записивали. То се аргументује тезом да је мало вероватно да је Константин, у већ поодмаклим годинама, био у стању да тако добро научи чешки или пољски (Јовановић 2011: 250). Научници се слажу да ови мемоари садрже вредне податке о Турском царству и да је Константин овим делом понудио Чесима и Пољацима информа-

⁹ Постоји село Островица близу Новог Брда на Косову, затим село истог назива у близини Ниша, а то је назив и вулканског брда на планини Рудник.

¹⁰ Гордана Јовановић у тексту *Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника. Пример пољско-чешко-српских веза у средњем веку* (Зборник Од Мораве до Мораве, Брно-Нови Сад 2011, стр. 243-252), наводи до сада постојеће претпоставке где је могао живети Константин Михаиловић после ослобођења од турског ропства и где је написао своје дело. Иако су К. Лиречек и Ђ. Живановић сматрали да је живео у Пољској, ауторка износи своју аргументовану сумњу: да је Константин био важнија личност у пољској држави, сигурно би о томе постојали записи у пољским изворима, а ни у тексту *Успомена* нигде се не помиње боравак у Пољској (Јовановић 2011: 247).

ције о османлијама, турској војсци, исламској вери и обичајима, али је представио и своју земљу Србију. Наравно, овде није реч о путопису у данашњем значењу, већ о једној врсти мемоара, успомена с пута или биографије, који су врло често диктирани писарима или записивани као препричавање туђих успомена.

Путописи на латинском језику

Најстарији сачувани аутентични записи о Балкану писани су на латинском језику и у највећем броју случајева су их састављали чланови дипломатских мисија које су хабзбуршки цареви упућивали у Константинопољ. Можемо претпоставити да су неки од тих извештаја и политичко-економских експертиза стизали и до Чеха. Иако се овде још увек не ради о путописним текстовима, а врло често аутори нису ни били Чеси, ово су биле прве информације о Балкану „из прве руке“. Тако се **Ханс Дерншвам** (Hans Dernschwam, 1494 – 1567), Немац рођен у месту Брикс (данас Мост у Чешкој), прикључио царском посланству упућеном султану Сулејману I, на чијем је челу био Антун Вранчић, бискуп из Печуја. То посланство боравило је у Константинопољу од лета 1553. до лета 1555. године. Своје експертизе и извештаје за дворску канцеларију и породицу Фугер, у чијој служби је био, писао је по повратку у Банску Бистрицу (Поповић 2017: 75). Дерншвам описује економске прилике у Турском царству, али такође помиње територије и народе који насељавају области дуж Трајановог пута. Тако описује регион између Јагодине и Ражња:

Ханс Дерншвам

...На друму са леве стране је лоше направљена колиба покривена сламом. Поред ње је дрвени крст. То би требало да је рашка црква [...] до тамо смо путовали преко брежуљака и брдовитих терена, који су некада давно били плодни. Уз друм нисмо видели ниједно село, јер су сва удаљена од друма... (Поповић 2017: 75)¹¹

Оно што нам се овде чини значајнијим за нашу тему је мапирање пута којим се посланство кретало. Путовали су запрежним колима преко Будима, Петроварадина, Београда,

¹¹ Поповић наводи извор овог цитата: Franz Babinger, Hans Dernschwam, Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55) nach der Urschrift im Fugger-Archiv (Studien zur Fugger-Geschichte 7). Munchen, Leipzig 1923 (novo izdanje, 2014).

Смедерева, Јагодине, Ниша, Пирота, Софије, Пловдива, Свиленграда, Адријанопоља и Силиврија до Константинопоља. Овом рутом којом су прошли Дерншвам и Вранчић, кретали су се и потоњи чешки чланови царског посланства.

Другачији пример најранијих записа о Балкану налази се у спису који има одлике верске полемике чији је аутор **Вацлав Будовец из Будова** (Václav Budovec z Budova, 1551 – 1621). Потичао је из добростојеће породице која је припадала Чешкој браћи,¹² тако да се школовао на европским универзитетима и боравио на племићким дворovima. Пропутовао је Италију, Немачку, Француску, Енглеску, Данску и Холандију. Због свог искуства био је изабран за хофмештара¹³ царевог изасланства које је послато турском султану.¹⁴ Будовец на пут креће у новембру 1578. из Беча бродом по Дунаву, до Острогона и Будимског пашалука. Као претходница, јашући на коњима дванаест дана стигао је до Цариграда, док су остали чланови изасланства пловили до Београда, а затим запрегом преко Ниша и Софије, и тек 1. јануара стигли у Цариград (Kunský 1961: 116). У Цариграду Будовец проводи четири године, а записе са овог свог путовања не оставља у облику путописа, већ пише књигу *Anti-alkoran* (1614), која представља верску полемику о карактеру исламске и хришћанске вере. Као припадник Чешке браће, страсно и пристрасно брани хришћанство, али истовремено мудро анализира веру и културу ислама. У том смислу његов спис садржи описе и информације о другој култури. Књига је написана на латинском. У првом делу садржи опис садржаја Курана, у другом делу побија Мухамедово учење, а у трећем се посвећује сликању будућности хришћанства.

Током боравка у Цариграду, Будовец је научио турски и арапски, водио је верске и политичке полемике са Турцима, али и са припадницима других вера. У својим белешкама, писаним на латинском, по-

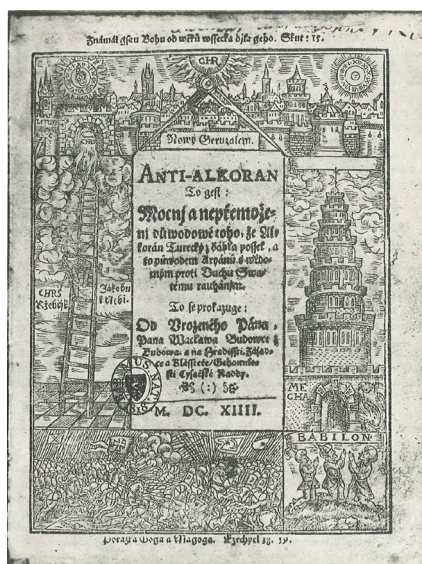
¹² Чешка браћа (Jednota bratrská) прво су се формирали као покрет који је деловао у духу хуситске традиције, а затим прерастају у верску заједницу 1457. године. У почетку су имали карактер верске секте, а за своје учење прихватају ставове Петра Хелчицког. На почетку заступају конзервативна схватања, воде изоловани живот и негативно се односе према друштву. Једино правило и закон за њих било је Свето писмо. У периоду реформације имају улогу носилаца ширења образовања. Њихов пад настаје после Битке на Белој гори 1620, после чега су чланови ове заједнице протеривани из земље. Из њихових редова израстају најеминентнији културни посленици као нпр. Јан Блахослав и Јан Амос Коменски.

¹³ Хофмештар – управник племићког, владарског двора.

¹⁴ Изасланства хабзбуршких царева турским султанима била су слата од 1568. године после склапања мира са Турцима. Ова пракса настављена је и у време владавине царева Максимилијана II и Рудолфа II.

Вацлав Будовец из Будова

Насловна страна књиге *Anti-alkoran*

миње и да је набавио одломке из латинског превода Курана и да му је то послужило да састави полемичко дело. Из једног одломка који се налази у антологији најстаријих чешких путописа, коју је саставио Кунски, можемо прочитати како Будовец посматра Турке као велике, али заблуделе вернике. Тврди да турски војници, али и остали народ, уз себе често носи Куран, али света књига написана је на арапском, те је ретко ко чита и разуме. Самог Мухамеда назива преварантом, лажовом, бедником и сводником. У овом спису Будовец испољава велики отпор према исламу, па чак грубост и мржњу. Намера му је била, како сам наглашава, да упозори хришћански свет на опасност од турских освајања, као и да охрабри све оне који су се нашли у турском заточеништву да се не одричу своје вере и не прелазе у ислам (Kunský 1961: 118). Данаšnjem читаоцу његови ставови у великој мери делују нетолерантно.

Како се историја често поиграва личним судбинама, доказ је и чињеница да је и сам Будовец био жртва верске и политичке нетолерантности. Као припадник Чешке браће, после Битке на Белој гори, био је један од двадесет седам чешких великодостојника који су погубљени на Староградском тргу у Прагу 1621. године.

Аутор најстаријег сачуваног путописа о Балкану који је написан на чешком језику је **Вацлав Вратислав из Митровица** (Václav Vratislav z Mitrovic, 1576 – 1635), познат као **Туречек**. Потиче из старе католичке племићке породице Вратислава, а образовање је стекао у језуитским школама. Остварила му се жеља да као петнаестогодишњи младић, на препоруку својих стрицева, једног каштелана Прашког замка, а другог каштелана на Карлштејну, буде позван као паж у личној служби Фридриха Креквица, вође изасланства цара Рудолфа II. Изасланство је требало да путује у дипломатску мисију код турског султана. У време владавине Рудолфа II био је уговорен мир са Турцима, али су на ободима Турског царства, у Угарској, Крањској и Хрватској, често избијали експеси са обласним беговима. Турци су 1590. године хтели да обнове ратно стање, али Рудолф II је успео да договори продужетак мира под условом да његово изасланство однесе султану Мураду III, осим уобичајеног годишњег дара у износу тридесет хиљада дуката, још и различите драгоцености и накит. Царево изасланство бројало је више од педесет људи, који су се 1. октобра 1591. године уобичајеним путем упутили у Цариград из Беча, пловећи „шифтом“ Дунавом, преко Будима и Београда, а одатле по старом римском путу на коњима изапреженим колима долином Мораве преко Ниша до Пирота и Софије. Потом су се спуштали долином Марице до Пловдива и даље до Цариграда. У Цариград су стигли 28. новембра, после 55 дана путовања, од чега су се 18 дана одмарали (Kunský 1961: 160). Ова мисија добре воље није имала срећан епилог. Наиме, иако су султан и везири били задовољни

Вацлав Вратислав из Митровица

даровима, у међувремену је непријатељ Хабзбурговаца, велики везир Синан-паша, предузео нове упаде у Бихаћ на западној граници Босне, на шта је вођа изасланика Креквиц оптужио Турке за издају и постао актер дипломатске афере (Tesař 2013: 18). Убрзо су Турци преживели пораз код Сиска у средњој Хрватској, када су два султанова сина изгуби-

План Цариграда из 17. века

ла живот у јулу 1593.године. Као гест одмазде Креквиц и цела његова свита били су заточени у Цариграду. Ту почиње агонија заточеништва по турским тамницама и галијама, да би их ослободио тек нови султан Мехмед III 1595, после смрти Синан-паше. Вратислав по повратку у домовину добија надимак Туречек и после четири године, 1599. пише успомене са овог „путовања“.

Вратиславов путопис носи назив *Доживљаји Вацлава Вратислава из Митровица, које је у турском главном граду Константинопољу доживео, у заточеништву свом 1591. искусио и по срећном повратку у домовину године 1599. написао* (Přihody Václava Vratislava z Mitrovic, kteréž v tureckém hlavním městě Constantinopoli viděl, v zajetí svém 1591 zkusil a po šťastném do vlasti se navracení sám léta 1599 sepsal). Чешки филолог Јан Гебауер назвао је овај путопис „бисером чешке књижевности“ јер су га чешки читаоци добро примили због великог броја описаних авантура које прате основну линију пута царавог изасланства. У путопису се нижу духовити и ведри описи догађаја из угла младића авантуристичког духа, чија се лагодна авантура дипломатске мисије завршила у тамници суровог оријенталног непријатеља. Језик овог

једноставног, али ефектног описа „додуше је покварен латинизмима и германизмима, који су тада били у моди, али ипак је очувао своју народну чистоту“ (Kunský 1961: 161).

Представник чешког просветитељства, Франтишек Мартин Пелцл (František Martin Pelcl), штампао је овај рукопис 1777. године као прву књигу чешке старе књижевности, како би била узор неисквареног чешког говора.

Целокупни путопис састоји се из прве књиге у којој аутор описује пут од Беча до Константинопоља и чини четвртину укупног дела. Текст овде има одлике дневничког записа, хронолошки се прате догађаји по данима и наводи се доста чињеница и података. Аутор описује пределе, замкове, места, зграде (турска купатила, болнице, кафане, хришћанске цркве и џамије), бележи турске обичаје које често упоређује са хришћанским. Друга књига посвећена је опису боравка царске делегације на султановом двору и свим догађајима у вези са тим. Овде одступа од хронологије записа догађаја а текст добија карактер репортаже. Превладава субјективни доживљај града, посматрање начина живота и обичаја, опис султанових пријема, изгледа турских жена, али и приповедање о дипломатској неповољној ситуацији која ће довести до утањичења чланова делегације. Трећа књига је најобимнија, чини половину укупног путописа и посвећена је догађајима који су уследили пошто је избио нови ратни сукоб, а Вратислав и остали чланови изасланства пролазили кроз голготу турских тамница и принудног рада. Последњи, четврти део посвећен је опису повратка чланова делегације у домовину, а сам повратак описан је више као бег и спасавање од невоља (Tesař 2013: 8,9).

У књизи Јосефа Кунског *Чешки путописци (први део)*, садржани су одломци из најстаријих чешких путописа, тако да књига представља неку врсту антологије најстаријих чешких путописа. Из путописа Вацлава Вратислава издвојено је девет фрагмената на основу којих можемо добити представу о карактеру и стилу овог текста. За нашу тему чини нам се значајним одломак у коме је описан прелазак на турску територију. Вратислав наглашава да турска земља почиње у Острогону, где се њихов брод зауставио и сусрео са турском патролом која их је срдечно дочекала и одредила групу јаничара који ће даље, као турска пратња, пловити са њима до Београда. Аутор одушевљено описује изглед турских војника, који су скупоцено одевени, са богато украшеним коњима, али описује и срдачност са којом су дочекани (Vratislav 1961: 163). Ова свита даље бродовима плови поред Вишеграда, Мароча, Ваца, Будимпеште, Пакса, Толна, Змајевца, Вуковара, Сатина, Илока,

Червића, Петроварадина, Сремских Карловаца, Титела, Старог Слан-камена до Београда.¹⁵

У Београду. Двадесет другог octobris [октобра] угледали смо Београд, до кога се обале Драве и Тисе у Дунав стапају. На том месту лежи Београд, где се Сава са Дунавом састаје. Као на последњем превоју овог обронка налази се стари град старински грађен. Многим кулама са двоструким зидовима опасан; са две стране ове реке које сам поменуо, према њему теку. На оној страни где се налази тло, на доста високом врху постоји опасани замак са многим и високим кулама од тесаног квадратног камена изграђених. Испред града је много изграђених кућа и има велико предграђе, у коме живе различити народи, као што су Турци, Грци, Јевреји, Угари, Далматинци, Трансилванци и многи други. У свим турским областима предграђа су увек већа од градова; заједно одају утисак великих градова. У том граду ништа посебно се не може видети, осим трговачког дома у коме трговци своју робу сабирају и узајамно размењују...

Одавде се као кроз отворену капију све лоше у Угарску преливало, због чега сада овај народ испашта. Има томе откако је краљ Лудвик поражен и убијен, Будим, главни град, поражен, Трансилванија поробљена. Острогон и друга утврђења освојена; некада славно краљевство насиље трпи, околни народи од великог страха вену а ми, јадни Чеси, много смо беде и зла кроз тадашњи рат у Угарској претрпели, небројена ситна новца из земље је изнесена, небројено много значајних, врлих људи и наших драгих пријатеља Чеха у Угарској је остало и убијено, тако да она Угарска земља ништа више не значи. И уколико нам Господ Бог не изволи пружити своју божанску помоћ, постоји бојазан да и у Угарску, а на крају и у нашу милу отаџбину упадну, што милостиво врховни Бог сачувати хтеде. За то за сада не постоји никаква права љубав и слога међу нама, они прави Чеси и деца отаџбине који нешто вреде погинули су и веома мало их остаде, а велики је број оних који би захвални били да страни народи у ове земље упадну и ово славно краљевство униште... (Vratislav 1961: 163-164).

Вратислав је фасциниран положајем Константинопоља, не чуди се што је управо ту настао центар моћног царства: „Лежи у Европи, тик пред очима има Азију и Египат, са десне стране Африку, са чијим земљама нити градовима се не дотиче, али су са њима спојени морем“

¹⁵ Мартин Тесарж у наведеном дипломском раду детаљно наводи руту којом је Вратислав прошао наводећи извор који је користио: Bejblik, Alois, „Identifikace míst kterými procházelo císařské poselstvo cestou do Cařihradu“; In: Vratislav z Mitrovic, Václav: *Přihody Václava Vratislava z Mitrovic*. Praha 1977, s.147-148.

(Vratislav 1961: 164). Описује Босфор и богатство риба у мору. За рибарење и припрему рибе задужени су Грци, док Турци строго поштују Куран и не једу „нечисте“ рибе, нити пију алкохол. Међутим, Турци пију у тајности, а када у пијанству буду откривени за казну добијају батине. Следи поглавље о турским забавама, описују се трке на хиподрому и рвачка надметања. Детаљно описује свечане игре којима је присуствовао, изглед и одела такмичара који се надмећу у различитим вештинама. Задивљен је чистим витештвом које показују Турци и грди своје земљаке који на слављима умеју само да се наједу, напију и са неистомишљеницима посвађају. Аутор путописа има дар да фокусира одређене појаве које потом коментарише и изводи своје закључке. Тако на пример препричава како је на једном тргу видео „сиротог Грка“ који продаје у кавезу птице. Пришао му је „побожни Турчин“ и купио све птице, а затим је једну по једну стављао на длан, зазивајући Алаха, и пуштао птице на слободу. Вратислав констатује да је тиме Турчин вероватно сматрао да је учинио велику милост Мухамеду и Богу очекујући да му се добрим врати ово дело (Vratislav 1961: 166).

У поглављима *Заробљавање изасланика*, *У тамници*, *На галији* и *У Црној кули*, Вратислав описује лично искуство, суровост тамничара и тешке услове у турским тамницама: „Нити један смртник док то не искуси, не може да замисли како је то ноћити у тамници...“ (Vratislav 1961: 169). На крају ове мучне авантуре, динамично и детаљно описане, стиже и уздах: „Ах, како смо се присећали наше драге домовине! Шта све нисмо обећавали Господу Богу како би нам помогао...“ (Kunský 1961: 172). У последњем делу *На слободи*, укратко описује ослобађање чланова цареве делегације из Црне куле, а опис повратка је у духу захвалности Богу што су све преживели.

Следећи чешки путник који је оставио траг о свом боравку на Балкану је **Хержман Черњин из Худењица** (Heřman Černín z Chudenic, 1576 – 1651). Овај путописац потиче из старог и богатог чешког рода, али га историја не бележи као позитивну личност. Кунски наводи да је био миљеник цара Рудолфа II и његовог наследника Матијаша. Прошао је пут од војника, преко царског хејтмана до посланика у дипломатским мисијама. Без већег образовања, лаком и безочан у свом каријеризму, имао је прилику да у трговачким и дипломатским мисијама путује у Свету земљу, Египат, Холандију, Италију, Шпанију и чак два пута у Цариград као посланик. Први пут у Цариград одлази 1616. на две године, где успева са султаном да склопи мир „на двадесет година“: „И тамо се показао као прорачунљиви профитер, који је успео да искористи и свој дипломатски положај у сврху трговине са Оријен-

том“ (Kunský 1961: 173). По повратку у Чешку, ратовао је на страни цара у Бици на Белој гори 1620. године, тако да после победе Хабзбурга остаје на функцији прашког хејтмана и директно учествује у ликвидацији двадесет седам устаника. Тиме се уписује на „црну листу“ чешке националне историје.

На друго дипломатско путовање у Цариград, Черњин креће у јуну 1644. године и прелази исти пут као Вратислав. Његова свита плови Дунавом на дванаест бродова. Сачекавши повољнију политичку ситуацију (преговоре Беча и Будимског пашалука¹⁶), средином јула упловио је у Острогон, где је посетио тамошњег бега а затим плови до Будимског ејалета, где га је дочекао будимски паша. У Београд стиже 7. августа 1644, а после седам дана са својом свитом креће преко Ниша до Софије на многобројним четворопрезима и тропрезима. На том путу се разболео и у турском граду Једрене указана му је лекарска помоћ. Изнемогао и болестан ипак је стигао у Цариград у коме је остао годину дана. Бавио се трговином коњима, камилама и робом, увећавајући

Хержман Черњин из Худењица

своје богатство. У Беч се враћа преко Београда преко Земунa, Митровице, Вуковара, Осијека, Будимског пашалука.

Доживљаји са оба путовања Черњина до Цариграда записана су у дневницима. Дневник са првог путовања 1616 – 1618., написан је и објављен на немачком језику 1622. године. Сматра се да је дневник водио Адам Венерн (Kunsky 1961: 175), док је *Дневник из 1645.* (Deník z r. 1645).

Черњин сам написао на чешком језику. Дневник на чешком објављен је у часопису „Лумир“ („Lumír“) 1856. године. Кунски наводи да се Черњин строго држао Венерновог модела, да је чак преузимао и његове грешке. Дневник хронолошки прати догађаје који су прецизно датирани. Они се некада записују редовно, дан за даном, а понегде се прескоче више недеља. Записи су углавном веома оскудни, понекада је то само једна реченица са

¹⁶ Будимски пашалук је био административна јединица Османског царства. Обухватала је делове данашње Мађарске, Словачке, Хрватске и Србије.

основним информацијама о садржају дана. Черњин не записује географске описе места кроз која пролази, не посматра природу, људе и обичаје, његови записи су штуре информације о плану самог путовања. Опширније записује оно што се тиче њега самог, нпр. како је у неком граду дочекан, какве дарове је добио, шта је било на трпези. Изузетак су детаљно описани сусрети са турским султаном који имају карактер дипломатског извештаја.

Черњин у Београд стиже 7. августа. Назива га Грчки Београд.¹⁷ Не помиње његов положај на ушћу две реке, што уобичајено помињу путописци. Черњин пише да га је дочекао управник града, иначе рођени брат његовог комесара. На дочеку је било пуно војске, али и грађана који су посматрали овај догађај. Домаћини су га повели на „лепу ливаду“ која се налази испод зидина. Ту је могао да развије свој шатор, а у цркви да наручи службу како би се Господу Богу захвалио на милости због добре пловидбе Дунавом. У записима следећих дана помиње сусрете са представницима градске управе, али и запажање да је ово крај у коме на плодном тлу и обилном сунцу добро успева винова лоза. Интересантна је констатација како се винова лоза повезује у чокоте, за разлику од начина везивања у домовини. Био је у на служби у фрањевачкој цркви, а у граду примећује „грчке трговце слаткишима“ и наводи како је изазивао пажњу мештана. Један дан провео је у обиласку турских положаја у околини града. Занимљива су запажања из Јагодине, коју види као паланку у којој стално свирају трубачи, а његова пратња проводи дане и ноћи једући и пијући. Врло детаљно описује и своје здравствено стање пошто се разболео на путу од Ниша до Цариграда. Кратка белешка која сведочи о овом граду датирана 27. август: „Стигао сам у Ниш (српски Ниш); веома леп град, њиме чак до овде управља паша будимског пашалука. Савладала ме је висока температура“ (Černín 1961: 180).

Кунски у уводном тексту о овом путопису наводи да је добро упоредити опис Београда из пера Вратислава и Черњина. Док Вратислав пружа основне географске описе положаја града и „разгледа“ око себе, Черњин је фокусиран на штуре записе свог дневног програма, уз тек понеки коментар који се не односи на њега самог. Ипак, ово поређење не открива само два различита погледа на исти град, већ и психолошке портрете самих путописаца. Черњин се у својим дневничким записима открива као саможиви и користољубиви карактер, као човек кога не интересује превише географски положај, историја и карактеристике града Београда. Детаљно описује своје здравствено стање, бележи ка-

¹⁷ Грчки Београд, тј. Српски Београд, за разлику од Краљевског, тј. Престоног Београда у Мађарској.

кав је утисак оставио на домаћине, а спреман је и да себе представи као побожног и скромног, док чланове своје пратње благо прекорева због претераног јела и пића. Вратислав се пак представља као толерантан, љубопитљив и објективан посматрач. Иако не крије свој страх и описује тежину с којом је поднео недаће у заточеништву, с друге стране спреман је да Турке представи као храбре, честите и побожне.

Читајући ова два путописа не добијамо само слику о различитим карактерима путописаца, већ и скицу слике о Оријенту и Балкану коју путописци стварају. Слика о Балкану претопљена је у слику о Османском царству и добија своје прве обресе управо кроз ове записе. Турско царство представља се као моћно, ратничко и опасно. На путу до Константинопоља путника вребају многе опасности, потребна му је заштита и пратња, може се разболети или завршити у тамници. Цивилизовани хришћанин упознаће нову културу, веру, обичаје, можда ће доживети и срдачан дочек, али ће му глава бити у торби. Истовремено, шаље се слика о моћном царству које прети цивилизованом свету. Султан и Турци посматрани су као стварни или потенцијални непријатељи, као освајачи: „Код Хабзбурга је изузетно снажна антитурска пропаганда створила стереотип о отоманским Турцима као о дивљим, крволочним и нехуманим људима и демонизовала овог противника као оличење традиционалног непријатеља хришћанства (Todorova 2006: 152). Територије, народи, језици и обичаји са којима се ови чешки путописци сусрећу на путу за Константинопољ посматрају се као провинција моћног Османског царства, народи који ту живе су потчињени и успутни, врло често не праве етничке разлике, те се тако Срби, Румуни и Бугари најчешће називају Грцима. Чланови изасланства немају ширу слику о просторима преко којих пролазе, њихов циљ је зацртан и на њега се фокусирају. Све што успут доживе или примете само констатују и не улазе у тумачење или поређење. Њихова слика о Балкану, кога још увек тако не називају,¹⁸ претопљена је у слику Османског царства, а описују само оно што виде у близини Трајановог пута. Тако већи део данашње Југоисточне Европе остаје неописан у чешким изворима овог периода.

Међутим, није такав случај са свим хабзбуршким емисарима. Било је и оних који су били осетљиви на етичке разлике на Балкану. Неки путописци 16. века, као што су Курипеших, Вранчић, Дерншвам, Бубек, Герлох, Швајгер, Лубенау, тачно су разликовали словенске групе

¹⁸ Већина европских путописаца пре 19. века не користи појам Балкан. Током 18. века имена Балкан и Хемус користила су се напореда и означавала су назив планинског венца који дели Бугарску од Истока ка Западу и пружа се паралелно са Дунавом (Todorova 2006:77-105).

и оставили су драгоцене описе ношње, игара и обичаја код Срба, Бугара, Далматинаца (Todorova 2006: 153).

Тако се постепено ствара стереотип о читавом простору Балканског полуострва који се поистовећује са одликама и особинама једног царства које се доживљава као претња и непријатељ. Тек са периодом просветитељства, почетком 18. века долази до промена у представи о Османском царству, а почиње да се пише и о „новооткривеним“ народима који се сусрећу на путу до Цариграда. Тако је у Јени 1743. објављена књига у којој се помињу различите етничке и друге групе које се срећу на овом путу: хусари, хајдуци, устаници, Словени, албански полицајци, становници Вараждина, Личани, Хрвати, Срби, Власи, Далматинци, ускоци... (Todorova 2006: 157). Постепено се уобличава представа о Балкану као о посебном географском и културном ентитету, али се постепено стварају и стереотипи о Балкану. У периоду Наполеонских ратова, када је Западна Европа недоступна за путовања, Грчка заузима место Италије као извориште старе класичне уметности, а пажња путника се помера према Истоку (Todorova 2006: 149).

СЛОВЕНСКИ БАЛКАН

Предромантичарски и романтичарски путописи – Идеја словенске узајамности - Путописи Јана Колара – Слика Јужних Словена – Путописи Вацлава Стањека о Србији – Сигфрид Капер о Црној Гори

Период романтизма донео је оштар заокрет у приступу путопису као књижевном жанру. Информативност и дидактичност остају вредности овог жанра, али у први план избија потреба путописца да своје рефлексије пренесе другима. Путопис од романтичарске поетике преузима субјективност у погледу сликања реалног света, а фокус аутора окреће од географских и културолошких описа ка сликању субјективног доживљаја путника. Књижевни описи природе, градова, људи и догађаја, пуне се бојама, мирисима, звуцима, који се преламају у субјективном доживљају и осећању путописца.

Ипак, чешки путопис у периоду народног препорода, предромантизма и романтизма под јаким је утицајем идеје словенске узајамности и визије јачања националног идентитета који је све израженији почетком 19. века. Јачање противнемачког национализма и тежња ка политичком и културном осамостаљењу чешког народа, промениће и смер погледа путника, који ће се од запада Европе и прекоморског света све више упирати према истоку и југу. Прецизније, према деловима Европе које насељавају Словени. Главно одредиште већине чешких путника биће и даље Италија,¹⁹ као инспиративни центар уметности, али упознавање других словенских народа постаје уско повезано са народном себerefлексijом Чеха.

У другој књизи Јосефа Кунског *Чешки путници (Čeští cestovatelé II, 1961)*, налази се поговор Владимира Јустла под називом *Писци на путовањима (Spisovatelé na cestách)*, у коме се наводи да је први чешки уметнички путопис *Пут у Италију* песника Милоте Полака. Затим следи Јустлова констатација: „Полаков путопис дуго је остао усамљени пример, иако су најзначајније личности тадашње чешке књижевности често дуго живели у иностранству“ (Justl 1961: 480). Аутор ту мисли на

¹⁹ Недовршен, али обиман путопис о Италији написао је Милота Полак (Milota Polák) под називом *Путовања у Италију (Cesty do Itálie, čas. Dobroslav, 1820 –1822)*. У првом делу путописа описује пут из Прага, преко Беча, Алпа и Венеције до Рима, док се друга књига односи на Наполи, у коме је аутор провео у војној служби више од четири године. Полака посебно интересују друштвене прилике и уметност, тако да пажњу посвећује биографији Вергилија, Петрарке, Бокача, Микеланђела и др. Ипак, путописац описује и пут преко Корушке и коментарише карактер тамошњих Словена. Путопис одликују детаљни описи природе, што је одлика романтичарских путописа, али има и елементе „културног путописа“.

представнике чешког раног народног препорода, Јосефа Добровског, Павела Јосефа Шафарика, Јана Колара, Франтишека Ладислава Челаковског, који студирају или путују по Европи трагом словенске писане традиције. Они су сакупљали и систематизовали податке о Јужним Словенима и Балкану, али пре свега са филолошког, етнографског и историјографског аспекта и то свакако не можемо сврстати у путописни жанр. Такође, већина ових аутора, осим П. Ј. Шафарика, лично никада нису путовали јужније од Трста и Љубљане. Ипак, њихово интересовање усмерено је на посматрање положаја који имају Словенци у односу на своје господаре. Јасно је да се такве информације и утисци бележе из потребе поређења са ситуацијом у којој се тада налази чешки народ и његов културни идентитет.²⁰ Били су то више „стручна“ запажања или приватни записи који нису могли да стигну до шире читалачке јавности. Нико од ових аутора још увек не помиње појам Балкана, нити се труде да повлаче замишљене географске границе у оквиру којих живе Јужни Словени. Њихова слика словенског света је више спојена са идејом описа реалне ситуације у којој се налазе други, мали словенски народи.

Простор који су насељавали Јужни Словени није почетком 19. века био потпуно непознат ширем кругу чешких читалаца. У штампи тога времена објављиване су вести и чланци који су примери рефлексije Јужних Словена у чешкој средини. Овом темом бавио се Мартин Томашек у књизи *Предел сликани речима (Krajiny tvořené slovy, 2016)*, где се наводи да су такви новински чланци у прво време преузимани из немачке штампе, али и да су врло често такви чланци „дорађивани“ и коментарисани од стране чешких аутора. Томашек цитира анонимни чланак из часописа „Светозор“ („Světozor“) (1835) под називом *Српски Београд (Bělehrad Srbský)*. Уводни део чланка садржи опште информације о граду и актуелном политичком стању, што је преузето из једног немачког лексикона, али анонимни аутор наставља: „Несрећан беше тај народ који је вековима био поробљен, и засигурно би нестао да словенска упорност и унутрашња народна снага у непогодним, окруtnим околностима није тако успешно победила... Срби ипак, носећи округлу капу (фес – прим. прев), странца прво као госта, а потом као муштерију дочекују; из читавог њиховог бића чилост и ведрина исијава, онако дивна каква је својствена словенским народима“ (Světozor: 149 / Tomášek 2016: 70). Дакле, закључује Томашек, чита је симпатија с којом се описује српски народ, без обзира да ли је текст преузет или дописан.

²⁰ Примери су писма Ј. Добровског упућена Ф. Дуриху, дневнички записи песника К. Х. Махе са пута у Италију или чланак К. В. Запа у часопису „ („Květy“) (Tomášek 2016: 73-75).

Овде се наводи и серија текстова под називом *Вести о српској кнежевини* (*Zprávy o knížectví srbském*, часопис „Чешка пчела“ („Česká včela“, 1840). Реч је поново о компилацији преузетих текстова и информација које редакција преводи, уклапа, али и повремено коментарише. Тако се у њима, поред општих информација о географском положају Србије, њеној историји и владарској династији кнеза Милоша, налазе и коментари приређивача у којима Томашек чита релативизацију германског мишљења о карактеру и обичајима Срба, што се најчешће реализује уметањем упитника или коментара у загради (Tomášek 2016: 71). Наравно да ови новински чланци не спадају у књижевне путописе којима се овде бавимо, али су показатељ да је код чешке јавности дошло до заокрета у интересовању, да постоји потреба за упознавањем историје и карактера словенске „јужне“ браће, а све у духу препородних и просветитељских настојања.

Коларови путописи

Када је **Јан Колар** (Ján Kollár, 1793-1852) писао збирку сонета *Кћи Славије* (*Slávy dcera*, 1824) размишљајући о судбини Словена који живе „Од издане Лабе ка равницама све до Висле неверне / од Дунава ка прождрвљивом Балтику пуном пене...“ (Kollár 1824: 71), није помињао појам Балкана. За њега су Словени један народ који је географски повезан током река Сале, Лабе, Рајне, Влтаве и Дунава. Повезује их исто порекло, језик, позитивне особине, славна прошлост и зла историјска судбина. Наравно, панславистички песник ову широку географску област сматра за домовину свих Словена. Тиме се ствара Коларова песничка мапа простора који у реалности насељавају Словени, али подразумева и митолошки простор (словенско небо и пакао), које под називом Лета (*Léthé*) и Ахерон (*Acheron*) додаје у збирку 1832. године.

После *Пролога* (*Předzpěv*), који је писан у форми класицистичког елегијског дистиха и у коме песник патетично опева прошлост словенских народа у којој је често побеђивало насиље над правдом, следе сонети распоређени у више делова названих према називима река. Богиња Слава, отелотворење словенства, жали се боговима каква је неправда учињена словенским народима у прошлости. Богови одлучују да Милек, син богиње Ладе, створи кћи Славије – Мину (реална Коларова љубав и песничка инспирација сада преточена у идеални симбол словенске будућности), која би скинула клетву са словенства и донела словенским народима заслужени положај у историји човечанства. Мина се претвара у богињу која прати песника на његовом путу

по словенским земљама. Тако ова збирка, која је у коначној верзији из 1845. године имала чак 645 сонета, постаје Коларов поетски путопис. Зато не чуди констатација „да је управо Колар онај који је искористио сонет за изражавање сложене комбинације идеја и осећања лирског субјекта са географским, историјским и културним реалијама“ (Tomášek 2016: 63).

Као што идеализује своја љубавна осећања према Мини, коју види као алегорију словенства, песник идеализује природу словенских земаља, али и изглед и особине Словена. Тако његов песнички путопис постаје алегоријски, поготово у проширеном издању збирке из 1832. године када песник додаје сонете у којима описује словенско небо (*Léthé*) и словенски пакао (*Acheron*), а директно инспирисан Дантеовом *Божанственом комедијом*. Управо у овом другом издању проширује се и трећи спев под називом *Дунав* (*Dunaj*). Наиме, у првом издању овај спев садржи углавном сонете писане у елегичком тону, а стихови су се односили на осећање жудње и патње за Мином, као и на осећање носталгије за Словачком, Коларовим родним крајем, који је напустио одлазећи у други град на Дунаву, у Пешту. У другом издању, пак, акценат је на историјским сликама, детаљима, митолошким мотивима и етимолошким објашњењима која се тичу словенских народа које географски повезује река Дунав. Словенске народе који насељавају крајеве које Колар није посетио, песник је замишљао и домишљао, и на тај начин исписује поетски путопис.

Загледаност у словенску идеју инспирисала је Колара да алегоријски опише властито ходоћање по словенским земљама. Своју домовину је познавао, а јужне словенске земље је домишљао. Класицистичким стилем, дидактичким и морализаторским приступом, описао је своју визију јужних словенских земаља, сагледавајући их као нераздвојни део великог словенског света.

Колар је био заговорник идеје о потреби повезивања свих Словена у оквиру Угарске, пре свега у домену културе. Словене је видео као један народ који се састоји од четири племена: чешко-словачког, пољског, руског и илирског. Под овим последњим подразумевао је Јужне Словене.

Овај словенски песник био је и путописац. Познат је његов *Путопис са пута по Горњој Италији, преко Тирола и Баварске* (*Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsk*, 1839), али није забележено да је путовао по балканским земљама. Једно време боравио је у Пешти а само може да се нагађа да ли је посетио свог земља-

Јан Колар

ка, пријатеља и сарадника Павела Јосефа Шафарика, док је овај живео петнаест година (од 1819. године) у Новом Саду. Дакле, пределе које насељавају „илирски Словени“, како их је називао у делу *Kћи Славије*, а које делом повезује река Дунав, није обишао, али то му не смета да у сонетима помене „храброст Илира“, „раскошну лепоту Сербинке“ или „питому лепоту природе“ области у којима живе Јужни Словени.

Боравак и студије у Прешпурку (1812 – 1815) биће пресудно за формирање Коларових словенских идеја. Осим Словака и Угара, ту су студира-

ли и јужнословенски стипендисти. Између осталог, тада Колар склапа пријатељство са Пантеалеоном Живковићем, касније бискупом грчке аутокефалне цркве у Будиму и Темишвару. Од њега је стекао знање српскохрватског и црвенословенског језика (Weingart 1929: XII). После тога, Колар је током студија теологије у Јени (1817 – 1819), стекао две животне инспирације и љубави – заљубио се у словенску идеју и у ћерку свог протестанстског учитеља, Фредерику Вилхемину – Мину. Одмах након студија 1819. године, прихвата место евангелистичког свештеника у Пешти. У том граду Колар је неуморно радио на сакупљању словенске народне књижевности, припремао читанке и уџбенике за словенске школе, али пре свега је радио на разради идеје словенске узајамности са позиција историјских, филолошких и археолошких. Прихваћен је став да је Коларова словенска идеологија изграђена пре свега на лингвистичким основама, на његовом изучавању узајамне језичке сличности међу словенским језицима ²¹ (Weingart 1929: XII).

Насловна страна Коларовог путописа

²¹ Један од најпознатијих Коларових радова је студија *O literárnej vzájemnosti mezi kmeny a nářečím slovanskými*, 1836.

Слободни смо да томе додамо како је целокупно Коларово учење било заправо подстакнуто путовањима. Путовања су му омогућила разговоре са словенским ученим људима, проучавање словенске писане грађе у Јени, Бечу и Пешти, као и упознавање са духовним и уметничким наслеђем словенских народа. Без свега тога не би било Коларовог учења.

Песник у својим *Успоменама из младости* (*Paměti z mladších let života*, 1863) објашњава због чега Мина није пошла са њим у Пешту: „Минина мајка имала је о угарској земљи најгоре представе, онакве какве су крајем прошлог века владале у читавој Европи. Угарска и Сибир за њу су били исто – мислила је да је то пустиња и дивљина. Народ угарски замишљала је као сирове дивљаке, јер је наводно од очевидаца чула како уместо одеће носе масне кожухе, косу машћу замашћују, сланину једу, станују по јамама и леглима, пљачкама поквареним се баве итд. Тада ми је дала савет да у Јени будем професор или да пронађем неко друго место или службу, али она у Угарску своју најдражу ћеркицу, док је жива, пустити неће, барем свој мајчински благослов за то неће дати“ (Kollár 1863: 278, 279).

О томе да је Колар био велики путник говори чињеница да без обзира што је тек после седаманест година чекања коначно оженио Мину 1835. године, то га не спречава да само неколико година касније (1841) пође на своје прво путовање у Италију. Обузимају га митолошке представе о многобројним словенским племенима која су живела на територији Италије и Швајцарске, те напушта Мину и малу ћерку како би кренуо на пут. Путовање је описао у делу *Путопис у коме је описан пут у Северну Италију а одатле преко Тирола и Баварске, са посебним освртом на словенски живаљ, где је 1841 путовао и то записао Јан Колар са сликама и прилозима, као и са речником словенских уметника свих племена од најстаријих времена до данас, са кратким биографијама и доприносом значајних, посебно народних уметника* (*Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko se zvláštním ohledem na slowjanské žiwly roku 1841 konanou a sepsanou od Jana Kollára s wyobrazením a přílohami, též i se slownikem slowjanských umělcův všech kmenův od nejstarších časův k nynějšímu věku, s krátkým žiwotopisem a udáním znamenitějších, zvláště národních wýtwarův*, 1843). Путопис садржи три дела: I – *Подунавска Угарска и Илирија; Међумурје и Штајерска; Хрватска и Приморје*, II – *Италија (Венеција, Падова, Верона)*, III – *Немачка (Тироли и Баварија)*. На крају путописа су и два прилога, први *Речник словенских уметника*, а други о етимологији назива и историји голубова код Словена, Римљана, Германа, Грка и Индуса.

У предговору *Путописа* Колар описује шта је био повод путовању. Сит сталних свађа и процена владајуће партије Мађарске против словенске мањине у Угарској, радо је прихватио позив млађег брата свог пријатеља из Пеште, Чеха Антоњина Долежака, образованог патриоте, директора Института слепих у Пешти, да дође на свадбу у септембру 1842. године у једно мало место у Штајерској. Колар је замислио да отуда даље путује по Италији, што је био његов давни сан, јер је о Италији само читао, а у дну душе је увек мислио да је тај Елдорадо уметности некада припадао Словенима. Желео је лично да се увери у све оно што је читао. Због тога је његов путопис више опис субјективних утисака, осећања и размишљања подстакнутих путовањем, има одлике филозофског путописа, митологизације реалности и сентименталистичке сликовитости. И сам то појашњава: „Оно што ће овде пронаћи наши уважени читаоци, то нека прихвате као моје личне погледе и размишљања, јер овај Путопис је више Историја тих утисака и сазнања, осећања и мисли које су се у мени пробудиле. Овде не пружам уопште на правила за путнике и љубитеље природе, нити правила за уметнике и све који би њима требало да се руководе. Описујем све оно што сам при томе осећао и мислио, онако како се видљиви свет у мојој души огледа и задржава. Осим тога, имам намеру да представим другима и поделим са мојим народом све што сам видео – то је повод овог путописа“ (Kollár 1843: VIII).

На пут креће 7. септембра 1841. у друштву пријатеља чија имена не помиње, напушта Пешту, и у кочији којом путује посматра дечака који га подсећа да на пут полази напуштајући супругу и малу ћерку. Према избору стајалишта одмах је јасно да се Колар креће трговима словенске традиције, да га интересује садашњи положај словенске мањине у Угарској, а посебну пажњу посвећује уметности и уметницима. Тако у галерији племићке породице Брунсовиковских у Мартон-Вашару, детаљно описује портрет словачког сликара Купецког и у свом маниру констатује: „Колико би овакви људи значили за наш народ када би ми имали националне сликарске школе, академије, галерије, када не би били приморани да у туђину одлазе, већ да у духу словенског народа буду одгајани – за наш народ би радили, њега би образовали и прославили!“ (Kollár 1843: 2).

Следеће одредиште назива *Београд* (*Bélehrad*). Реч је о мађарском месту Секешфехервару (мађарски *Székesfehérvár*, на чешком *Stoličný Bělehrad*), које се налази на путу од Пеште до Балатонског језера. Тамо разгледа историјске храмове, а у Касину, „уцерици чистој али дуванским димом загађеној“ (Kollár 1843: 3), констатује да међу мноштвом

мађарских и немачких новина и часописа нема илирских, чешких или било каквих словенских. У књигу гостију, уписује се на „чехословачком језику“, ²² а приликом уласка у воз, посетиоци Касина стоје на трему и кроз прозоре их „малограђански“ упадљиво посматрају. У Весзпремену обилази храм који је подигао кнез Коцел. Детаљно се бави етимологијом назива тврђаве и препричава разговор са кановником Карлом Богданом, који има словачко порекло и говори „тако дивним словачким језиком који никада раније нисам чуо“ (Kollár 1843: 5). И у другим мађарским местима среће Словаке и Чехе који узалудно покушавају да одрже богослужбу и школе на своме језику. Колар цитира разговоре са свима њима, непрестано понавља како му се цепа срце због тога што његов народ стење под бременом тираније, али понекада износи отворену критику: „Наш народ изгубио је част и значај пред светом, јер је изгубио свест о свом значају“ (Kollár 1843: 7). У Брешћу и Чатежу примећује онародњавање и германизацију: „Овде ми је свуда тако мучно, тако отуђено и болно било, са свих страна потлачени и омаловажавани народ...“ (Kollár 1843: 27).

На крају Колар не одлази са друговима на свадбу која је била повод путовању. Они одлазе у Словенску Бистрицу, а он креће према Загребу, јер предност даје сусрету са „славоилирским народом“. Јасна је његова намера и жеља да упозна и сазна што више од својих пријатеља у Загребу. Први пут на овом путовању остаје сам и то му одговара: „Постоји потреба, посебно на путовању, да се човек једно време од буке света удаљи и у себе проникне, иначе мноштво догађаја ствара само пометњу у души. Као тело храну и душа мора да сvari путовање“ (Kollár 1843: 27).

Пролазећи кроз прва хрватска села његово расположење се позитивно мења. Усхићено описује сусрет са Људевитом Гајем у Загребу. Од последњег њиховог сусрета у Пешти прошло је дванаест година и за то време Гај је од осетљивог младића пуног наде постао строги, озбиљни, уважени борац за права свога народа: „Каква је то радост за мене, сусрет са таквим пријатељем, родољубом, сународником!“ (Kollár 1843: 29). Гај као магнет привлачи себи најспособније илирске младиће из свих крајева, помаже сироте писце, придобио је племство за народну ствар, удружио је расуте снаге, он је као оса око које се врти цео духовни и народни живот Загреба и Хрватске – одушевљено пише Колар.

²² Не треба заборавити да у време писања *Путописа*, Колар има иза себе већ објављено дело *O literarnéj vzájemnosti mezi kmeny a nářečím slavskými* (1836) у коме заступа став о јединственом словенском језику, који се дели на четири наречја: руски, илирски, пољски и чехословачки.

Диви се Гајевој штампарији и читаоници „са књигама свих словенских народа, а у средини чојом прекривени сто са словенским новинама и часописима“ (Kollár 1843: 29). Сусрети са многим хрватским, руским, словачким пријатељима и представницима јавног живота (Враз, Штрос, Кукуљевић и др.) усхићују га: „Таквим чистим свесловенским животом нигде нисам био испуњен као овде... поштовање, гостољубивост и узајамност словенска толико су ме прожели да мој боравак међу њима спада у најлепше дане мога живота“ (Kollár 1843: 29).

Колар проучава рукопис *Закона Винодолског* из 1288, описује одлазак у позориште, препричава разговор са Русом Срезњевским и бележи детаљно новости из руског књижевног живота које је од њега сазнао. Надахнуто описује пут од Карловаца до Ријеке, разговара са мештанима, бележи песме, изреке и речи које чује, а онда разматра њихове лингвистичке корене.

Када угледа Јадранско море, поставља занимљиву тезу: „Целога живота жалио сам што наш велики народ има тако мало удела на мору и тако мало користи од њега. То је разлог што је у образовању, у производњи и светској трговини остао назадан. Ниједан народ у Европи није од мора тако раздвојен као наш. Чеси, Пољаци, Срби, Хрвати, Словацци – нико није у контакту и суседству са морем. Руси, Далматинци и Бугари имају га, али то није довољно у сразмери са величином народа и у поређењу са Енглеском, Француском, Шпанијом, Италијом, Немачком“ (Kollár 1843: 55). На броду разговара са бугарским и далматинским трговцима, бележи у оригиналној верзији дијалоге са словенским путницима и разматра фонетске разлике у бугарском и пољском језику, уосталом читав путопис је прожет оваквим дигресијама.

Опис борава у Венецији представља језгро путописа. Венецију назива „словенским срцем“ које доживљава радосно и болно. Радосно, јер је овај град „кћи Славије“, Словени су га основали и назвали. Болно, јер је „народу нашем и овде због суседа штап измакнут, говор наш потиснут“ (Kollár 1843: 58-59). Наводи словенске корене венецијанског говора, хронолошки исписује историјске догађаје који повезују Словене и Венецију, уноси абecedним редоследом словенска презимена значајних венецијанских породица а затим следи попис словенских књига штампаних у Венецији. Колар тврди и доказује – Венеција је некада била словенски град.

Иако Колар истиче да је за писање *Путописа* прикупио доста стручне грађе и да је користио различите изворе, овај путопис остаје субјективан, уосталом као и већина његових научних радова (Weingart

1929: III-LIII). Најдрагоценије су слике које описују самог аутора, његове идеје, размишљања о народу и животној филозофији. У путопису има пуно детаља из ауторове биографије, из периода младости, студија, службовања у Пешти, о борби за права и развој матерњег језика у Угарској, о кризама и препрекама у његовом песничком раду, о словенским родољубима и непријатељима Словена.²³

Поседује знања из историје и уметности, посебно су значајни његови ставови о сликарству. На више места указује на потребу познавања историје уметности, јер такво знање даје богатство души и ширину духу: „Зато саветујем словачкој омладини да у школи, поред науке, никада не заборави и на уметност“ (Kollár 1843: 6). Интересује се за племенску психологију, која се по њему огледа у вери и у уметности. Скоро на сваком месту развија своју тезу о врлинама словенског народа.²⁴ Описује природне лепоте у сентименталистичком и романтичарском духу.²⁵ Где год је одлазио, настојао је да се упозна са главним представницима народне културе, ипак предност даје уметницима. Посећује музеје, галерије, позоришта, јавне догађаје, али препричава и разговоре са обичним људима на улици или у кафани. Лако је уочити да је пут брижљиво припремио, скоро свуда има унапред договорене сусрете и брижне домаћине. Тако му се пружа прилика да посети сликара Феличе Скјавонија (Felice Schiavoni), чији је прадеда Андрија Медола (Медулић)²⁶ рођен у Шибенику. Сироти младић Медола бавио се осликавањем кофера и сандука. Његов таленат запазио је богати путник и повео га је у Венецију, где се Андрија прославио као сликар. Његови синови и унуци такође су сликари, један је у Петрограду а Феличе се прославио у Италији. Колар са сликаром разговара о његовом пореклу и све бележи у форми дијалога: „Час смо говорили немачки, час влашки, који ни он ни ја нисмо добро знали. А ипак, ни језик ни речи нам нису биле потребне јер су нам се очи и мисли разумеле. Господине Словену, да ли знате словенски, питао сам га. Он: Ах, нажалост веома мало или уопште, нисам за то овде имао прилику, нити учитеља. Ја: Како то када овде у Венецији постоји не само Улица Словена, већ и храм Словена? Он: Наравно, али нема нити једне школе. Код нас то

²³ О непријатељима словенских народа највише пише у трећем делу *Путописа* у коме описује пут кроз Немачку.

²⁴ Познато је да је Колар издвојио пет позитивних одлика словенских народа: вера, вредноћа, невина веселост, љубав према свом језику и трпељивост према другим народима (Kollár, J., *Dobré vlastnosti národu slovanského*, Pešta 1831).

²⁵ Карактеристични су описи Јадранског мора и језера Гарда.

²⁶ Колар и овде објашњава етимологију презимена Медола: корен речи је мед. Затим додаје да међу Србима постоји презиме Медак, Медоња, Медуља (Kollár 1843: 85).

није као код протестаната за које се зна да при сваком храму имају и школу за образовање омладине. Немци у Венецији су у том погледу паметнији...” (Kollár 1843: 85). Колар коментарише сликарева платна и закључује да успешније слика женске портрете него мушке. Заједно са овим сликаром посећује галерију Академије и ту затичу многе посматраче испред слике *Жртвовање девице Марије*, коју је насликао Скјавони. Колар узбуђено записује: „Како је поносно куцало моје срце: то је насликао Словен! Сину нашег народа указује се таква част! Шта би могло бити од таквог народа када би био самосталан, без туђина или барем образован и потпомогнут“ (Kollár 1843: 87).

У новинском чланку о Коларовим путовањима, Вјера Менцлова истиче да читајући његов путопис „сазнајемо о његовом животу, искуствима, љубави, али и о невероватном елану и емотивној искрености. Личност аутора и његово послање у делу су стално присутни. Колара ништа не оставља равнодушним, било да се ради о лепој уметничкој слици или лошем јелу. Читалац је затрпан детаљима и дигресијама, али не досађује се, то му не допушта Коларов смисао за поенту и шалу“ (Menclová 1998: 12). Као пример ауторових духовитих опаски, издвајамо Коларов опис хрватског села у коме примећује како девојке, жене и старице увек носе неки терет на главама, углавном корпе и ведрa за воду. Терет је толико тежак да једва ходају и „због тога је држање ових жена усправно и чврсто као дрво; али да то стално притискање мозга, тог најосетљивијег инструмента душе, штетно јесте у другом смислу, у то не треба сумњати!“ (Kollár 1843: 28-29).

Колар је био неуморни путник. То потврђује чињеница да се после три године поново запутио у Италију, овога пута са породицом. На пут полазе 22. јула 1844. паробродом Дунавом из Пеште до Беча, онда кочијом преко Швајцарске и Сардиније до Рима. Записи са овог путовања читају се у постхумно објављеном рукопису *Путопис други и Успомене из младости Јана Колара написани од њега самог (Cestopis druhý a Paměti z mladších let života Jana Kollára sepsány od něho samého, 1863)*. Резултат овог другог путовања у Италију биће и Коларово обимно научно дело *Стара Италија словенска (Staroitalia slovjanská, 1853)*, такође постхумно објављено, у коме покушава аргументовано да изложи доказе о словенским коренима културе и уметности у Италији. Из поменутог чланка В. Менцелове преузимамо цитат из предговора ове књиге: „Прво путовање 1841. године по Северној Италији, предубеђење моје у великој мери је уздрмало и испунило ме великим неповерењем према прихваћеним погледима немачких историчара и филолога и многим ме дилемама испунило, али тек друго путовање 1844.

године по средњој и делимично јужној Италији, скинуло ми је мрену са очију и поглед разбистрило“ (Menclová 1998: 12).

Путопис други, такође одликују лични утисци и субјективни доживљаји путописца, а садржи и ауторове дигресије о програмској свесловенској опредељености, које дају печат путопису са пута по северној Италији. Одмах на почетку подробно је описан сусрет са Ј. Копитаром у Бечу. Иако су се путници задржали само један дан у Бечу, Колар је отишао у посету болесном Јернеју Копитару: „Чувши да је г. Копитар веома болестан, посетио сам га упркос томе што су моја супруга и други тамошњи пријатељи и Словени из личних разлога против тога били. Рекоше, наиме, да је он господу Шафарика, Гаја, мене и друге Словене у последњим својим радовима тешко увредио. Ја сам пак желео дати пример словенске слоге и толеранције и отишао сам до г. Копитара. Примио ме је на својој болесничкој постељи изнад сваког очекивања не само љубазно, већ топло и срдечно. Како због бола у грлу није могао много говорити, руку ми је стално стискао и више покретима него речју говорио“ (Kollár 1863: 3). Колар је био ганут одушевљењем са којим му је Копитар показао примерак Библије коју је добио из Петрограда. Колар га назива „великим поштоваоцем старословенског језика“.

Путописац емотивно описује и посету Констанцу. Посебно је огорчен што се простори и предмети који су сведочанство страдања Јана Хуса, продају странцима. У Цириху највећи утисак оставља сусрет са немачким професором Океном, са којим је Колар повео разговор о панславизму. Океново позитивно мишљење о словенском народу импонује путописцу, те цитира професорове речи: „Америка и Слaviја су два краја дубоког гроба у коме остали остарели народи пре или касније без сумње морају бити сахрањени. Због чега у борби за свој народ и језик не реагујете на блеблетања поданичких немачких новинара?“ (Kollár 1863: 13).

Као и у првом путопису, овде Колар посвећује доста простора етимологији назива географских појмова и личних имена, наводи историјске податке и детаљно описује цркве и знаменитости које обилази. Диви се лепотама Швајцарске, али: „У целини посматрано, народ Швајцарске још је увек на најнижем степену образовања и ми смо били болно разочарани јер смо из песама и позоришних представа народ овај за високо образовани сматрали и идеализовали га“ (Kollár 1863: 19). Женевско језеро и италијански Торино, остављају посебни утисак на путника, али не запоставља ни описе мањих места у којима се задржавају. Путују кочијом, возом и паробродом.

Ако је централно место првог путописа опис Венеције, у другом путопису је то Рим, који путник види као најстарији, најславнији и најзначајнији град у Европи. Све што је у школи учио од латинских класика и што је сазнавао о уметности, сада лично посматра и надахнуто о томе пише. Својим читаоцима пружа детаљне описе свега што је видео, а његово познавање историје и уметности чини да путопис прераста у студију из области историје уметности.

Колар је идеални туриста, његова знања и интересовања су фасцинантна. На једном месту открива: „За све време нашег боравка овде није нам био потребан никакав водич за разгледање града, предграђа и околине. Прво смо направили целовити план обилазака, затим смо град поделили на шест области, сваком делу града посветили смо један дан, остале дане оставили смо за поновно разгледање значајних места, као и за посету пријатељима и познаницима или за слободну шетњу и излете“ (Kollár 1863: 53). За разгледања знаменитости били су брижно припремљени и тиме су избегли „скупе и ужурбане“ водиче. Колар читаоцима саветује да избегавају „пасивна разгледања“ Рима уз водиче, јер се онда све брзо и заборавља. Ипак, ово је делимично тачно, јер касније у тексту помиње свесрдну помоћ неких дипломата, библиотекара и архивара, који су им омогућили једноставан приступ свему ономе што их је интересовало. Систематично бележи оно што је видео. На првом месту је поглавље о храмовима и знаменитостима који су за Словене зидани или се у њима чувају старине значајне за словенску културу – дакле, поново шетња словенским Римом.²⁷ Затим следи поглавље о римским палатама, ватиканским библиотечким и архивским збиркама из којих детаљније описује садржаје рукописа и докумената значајних за историју Словена. Колар је помало разочаран јер се надао да ће у архивима Ватикана пронаћи оригинална писма римског папе Јована VIII, која је писао Методију и Сватоплуку 879. године, а која су била послата 880. године. Уместо тога, нашао је само копије писама из 13. века. Ипак, диви се ватиканском архивару: „Господин Марино донео је читаву гомилу старих писама, која су писали папе, цареви и остали, и док смо ми остали при читању очи замарали

²⁷ Између осталог, Колар детаљно пише о првобитној цркви која је била на месту данашње базилике Светог Петра у Риму. На олтару првобитне цркве налазио се дрвени крст који је осликао чешки сликар Божетјех, последњи опат Сазавског манастира, а 1039. године на леђима га је пешке донео непознати путник покајник (Kollár 1863: 55, 63). Још један словенски траг задржава Коларову пажњу: реч је о надгробном споменику краљице Катарине, супруге босанског краља Томислава, која је последње године живота провела у Риму јер је била протерана од стране свог потурченог сина у време када су Турци освојили Босну. Њен гроб се налази при цркви Санта Марија (Santa Maria in ara coeli) на брду поред Капитола. (Kollár 1863: 66).

и кварили, он их је тако брзо читао, као свако друго обично писмо“ (Kollár 1863: 74).

Ова два путописа затворила су круг Коларових путовања словенским светом, путовања духовних и стварних. Коларово читаво дело надахнуто је путовањима, сусретима, проучавањем и посматрањем других и другачијих култура. Од збирке *Khi Slaviје*, овај песник и заговорник идеје словенске узајамности, заправо не напушта уметнички и научни концепт кретања по пределима словенске историје, њених корена и старина. Његова поезија, научна и духовна дела, забележене успомене и размишљања, представљају само варијанте путописног записа. Посебно посматрани, *Путопис по Северној Италији* и *Путопис други*, представљају изазов за проучавање. С једне стране, садрже све особине уметничког путописа, карактеристичне за период народног препорода, али истовремено су програмски конципирана дела, са тезом о јединственом словенском народу, његовој славној прошлости и неизвесној будућности. Дакле, могу се читати као манифест словенске идеје, као филолошка студија, као ризница података за етнографе, фолклористе, историчаре уметности и социологе, али и као узбудљива путописна авантура по Европи половином 19. века са мноштвом аутентичних личности и описаних догађаја. Могу се читати чак и као Коларова аутобиографија и студија о профилу његове личности. На крају, чак и данашњи путници могу из ових путописа преузети драгоцене савете необичног туристе Јана Колара.

Паралелно са продором идеје о словенској узајамности можемо пратити интензивирање интересовања за словенски југ, па чак оно постаје и доминантно у чешким тзв. „препородним путописима“, из прве половине 19. века. Београд је тек повремено био циљно одредиште. Углавном се у чешким путописима помиње као транзитна тачка на путовањима из Венеције или Беча до Цариграда или на путовањима по јужнословенским земљама. Већина најпознатијих чешких аутора романтичарских путописа на својим путовањима на Југ и не стиже до Београда: Јан Колар пише о северној Италији, Корушкој, Међумурју, хрватском приморју; Карел Хинек Маха стиже до Сежане и Љубљане, а Словенија инспирише и путописе Франтишека Палацког.²⁸ Тек понеки репортажни путопис објављен половином тридесетих година 19. века у

²⁸ О чешким препородним путописима видети у: Martin Tomášek, *Vzájemné zrcadlení: česká společnost a jižní Slované v perspektivách obrozenských cestopisů*, Slavistika, Beograd 2011.

часописима „Чешка пчела“, „Светозор“ или „Квјети“, доноси детаље из историје Београда, о династији Обреновића или субјективне утиске о карактеристикама града. Врло често ти путописни чланци носе одлике новинарске компилације или преузимања података из немачких енциклопедија (Tomášek 2011: 341). Такође, у већини тих текстова осећа се надахнутост Коларовом свесловенском идејом и настојање да се кроз упознавање још једног града у коме живи словенски народ подстакне словенска мисао.

То је случај лекара **Вацлава Стањека** (Váslav Staňek, 1804 – 1871), ватреног представника чешког националног препорода и обожаваоца Коларових сонета,²⁹ који у септембру 1845. возом полази из Прага преко Оломоуца до Беча, затим паробродом до Новог Сада, возом до Земуна и на крају бродом до Београда. Ово путовање у оба смера Стањек описује у серији чланака *Пут из Прага до Београда српског* (*Cesta z Prahy do Bělehradu Srbského*, часопис „Poutník“, 1846 sv. 2-6). Разлог његовог путовања у Београд био је послован – позван је да буде лични лекар Александра Карађорђевића. Своје путовање описује хронолошки и детаљно. Интересује га географски положај, историја места кроз која пролази, запажа карактеристичне детаље којима описује живот становника, мада увек акценат ставља на закључке о словенско-немачким односима. Описујући путовање од Пеште, Новог Сада, Сремских Карловаца, са све већим задовољством прати слабљење утицаја немачког језика у корист српског: „Срби свој језик и своју народност мање поричу него што је то до сада случај са Чесима, иако имају исто опасног непријатеља у мађарском језику, као што га ови имају у немачком“ (Staňek 1846:52 / Tomášek 2016: 80). Пажњу посвећује сећању на Великоморавску мисију, наглашавајући да је то чињеница која спаја два народа. Сапутнике и саговорнике детаљно описује и констатује да су чешки и српски језик веома слични. Фасциниран је мером српске националне самосвести и то хвали на сваком кораку:

„Српски народ је веома моралан, храбар и одважан, притом народ добар и познат по својој гостољубивости. Иако скоро сваки мушкарац уз себе носи своје омиљено оружје, наиме за појасом има два пиштоља и јатаган [...] можеш међу њима бити сигуран. Можеш на друму или на шумској стази заспати и своју торбу с новцем мирно поред себе поло-

²⁹ Поред успешне лекарске праксе., В. Стањек је активно учествовао у интелектуалном и културном животу Прага. Кретао се у круговима научника и писаца чешког народног препорода, родбинске везе повезивале су га са Ј. В. Фричем и Ф. Л. Челаковским и ватрено је заступао идеју о равноправности чешког и немачког језика. Као члан државне комисије за чешку стручну терминологију, заступао је идеју о коришћењу чешких термина у медицини. Писао је песме и прозу.

жити. Ако сељаку приђеш с поздравом „Помоз Бог!“, одговориће „Бог помози!“ (sic.) и све што има учиниће и поделити, као старог пријатеља отпратити. Али ако му приђеш као надмени странац, који му својим присуством указује милост, окренуће се против тебе, потегнуће поносно своју пушку (кубуру)....“ (Staněk 1846:113 / Tomášek 2016: 80).

Стањекков путопис је типичан „препородни путопис“. Његова намера је да чешког читаоца информише о другим земљама, местима и народима, али истовремено се страсно подвлачи словенска идеја, бирају се позитивни примери и емотивно се изражава став о потреби зближавања, у овом случају, са братским српским народом. Читаоцу се намеће и теза о потреби ослобађања од немачког утицаја и оснаживања националног идентитета. Инсистира се на историјским и културолошким чињеницама које спајају словенске народе, а врло често се у тексту испољавају снажне братске емоције. Такође, чешки путописи овог периода, без обзира да ли носе обележја предромантичарске, сентименталистичке или пак, романтичарске поетике, инсистирају на авантуристичком духу. Читалац се упознаје са читавим током путовања, свим препрекама и доживљајима које је проживео путописац. Без обзира на меру субјективног описа или настојања да се пренесе што више информација, путописац увек брани своју полазну тезу којом приближава читаоцима властити став о другима и другачијем.

Рођен у Смихову (тада) код Прага у јеврејској породици, **Сигфрид Капер** (Siegfried Karper, 1821 – 1879) студирао је филозофију и медицину у Бечу. Тамо се упознао са Вуком Стефановићем Карацићем. На крилима гетеовско-гримовско-вуковске традиције, Капер је почео да се бави превођењем српске народне поезије на немачки језик. Као лекар 1847. године борави у Карловцу, а после револуције 1848. године обилази Босну, Србију и Бугарску. Та путовања продубила су његово интересовање за Јужне Словене. Преводе српских народних песама на немачки језик објавио је у две књиге 1852. године. Путничке записе из Војне Крајине³⁰ и Србије објавио је на немачком језику у две књиге (1851 – 1853). Пред крај живота два пута је био у Црној Гори, те је и о томе оставио писаног трага у виду два новинска текста и дневничких записа (Бекић 1999: 181-191).

Како је писао на немачком језику, до сада су Каперови текстови разматрани и сврставани у групу путописа који припадају немачком,

³⁰ О томе више у Бакић, Томислав, *Сигфрид Капер и његови непознати прилози из Војне Крајине*. Настава историје. Часопис Савеза историчара Југославије. Нови Сад, IV, 1998, бр. 8, с. 121-159.

Сигфрид Капер

односно аустријском културном простору.³¹ Међутим, овај немачки Јеврејин увек се представљао и осећао као Чех. О томе сведоче његови текстови и записи о Црној Гори, који су у новије доба преведени са немачког (превео Томислав Бекић) и објављени под називом *О Црној Гори* (Подгорица, 1999). Књига садржи Каперове текстове *Књажевина Црна Гора*, *Црногорске скице* и *Црна Гора. Дневнички записи*. У првом поглављу ове књиге читамо: „Сврха ових страница је управо та: да допринесе бољем и темељнијем просуђивању и упознавању Црне Горе као једног недовољно сагледаног фактора; оне имају, ако ништа друго а

оно барем то својство да се темеље на личном искуству и на добром познавању језика Црне Горе, њених обичаја и њене историје“ (Капер 1999: 10). Ипак, важан фактор који је допринео Каперовом темељном познавању Црне Горе био је и тај што му је сигурно била позната Вукова књига о Црној Гори и Црногорцима објављена на немачком језику 1837. године³² (Бекић 1999: 188). Вукова књига, као и ови Каперови текстови, биће засигурно на списку литературе коју ће читати и каснији чешки путописци припремајући се за путовање у ове крајеве.

Испод наслова *Књажевина Црна Гора* следи Каперов текст који бисмо одредили пре као историјско-етнографску студију, него као путопис. Иако по стилу близак књижевном тексту, аутор се пре свега бави детаљним географским описом земље, проблемима постављања граничних међа, пореклом назива Црна Гора, а затим следи топографски и хидрографски опис земље. Прецизно су наведени климатски подаци, описана вегетација, а затим и политичко и административно уређење земље и њена подела на нахије. У другом делу текста бави се описом особина народа, физичког изгледа, наводи обичаје и коментарише менталитет. Управо у том делу можемо препознати неке наводе који ће касније бити присутни и у путописима других чешких путописаца. За аутора Црногорци су одлични говорници и имају специфичан однос према

³¹ Томислав Бакић то поткрепљује чињеницом да Каперу Зоран Константиновић у својој књизи о немачким путописима по Србији и Црној Гори (Минхен, 1960) посвећује посебно поглавље (Бекић 1999: 181-191).

³² Vuk Stef. Karadžić, Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes. Tübingen 1837.

женама (Капер 1999: 52), имају необичне обичаје при склапању брака (Капер 1999: 61-62), а посебну шажњу посвећује култури становања и нехигијени (Капер 1999: 68-73).

Одлике путописног записа препознајемо у поглављу *Црна Гора – Дневнички листови*, где Капер подробно описује своје путовање од Дубровника, преко Боке и Котора до Његуша и Цетиња у мају 1875. године. Мотив за путовање не наводи директно, али је из контекста записа јасно да је његова сврха истраживачки рад на црногорској народној епизи. На једном месту пише: „...ја сам дошао у ова брда да на лицу мјеста упознам њихову историју“ (Капер 1999: 145). Као странцу указана му је част да на Цетињу борави у Старом двору, а сам књаз му је доделио пријатеља - јуристу, Гавру Миљанова, да му помогне у истраживањима. Највећа вредност ових записа је у сликовитим описима природе Бококоторског залива, града Котора и Цетиња. Не недостаје и опис Старог и Новог двора, митрополијске цркве Црне Горе, опис сената, штампарије и дворане са трофејима: „Ништа мање не би био разочаран онај ко би под звучним називом сенат, који је иначе највиша власт црногорске државе, себи замислио неку велелепну просторију. То су заправо двије мале просторије раздвојене једним зидом у којему је уграђено мало прозорче: мања просторија је соба секретара који у њој сједи и прати расправе сената и кроз поменуто прозорче има увида у све што се дешава у сусједној просторији и саобраћа са председником и сенаторима...“ (Капер 1999: 153). Осим детаљних описа, аутор саопштава и историјску судбину здања и институција: „Стари двор посједује још двије знаменитости: штампарију и дворану са трофејима. Црна Гора ужива славу да је још прије краја 15. вијека посједовала своју сопствену штампарију и то прву у којој су штампана дјела српским писмом и језиком: ‘Октоих’ и ‘Псалтир’, обје црквене књиге, 1494 – 1495. Она се тада налазила у манастиру Ријека Црнојевића близу Скадарског језера. Пошто су је Турци уништили, Црна Гора је поново добила штампарију тек за владе владике Петра II 1834. године. Међутим, већ 1852. године су њена слова, за рата са Осман-пашом, морала да буду употребљена за изливање метака“ (Капер 1999: 156). За време када је текст настајао ови описи су представљали праве документарне и фотографске записе за читаоца из средње Европе, а данас може послужити као поуздани извор информација за историчаре и друге истраживаче. Капер није штедео речи у описима и пописима: „Збирка трофеја, смјештена у једној мрачној и влажној просторији, садржи доиста много тога занимљивог, али је све то несређено, непрегледно и у таквом стању да ће све то пропасти, уколико се на вријеме не поведе одговарајућа брига. Ту је велики број заплијењених турских барјака,

црвена и зелена платна, већином са крајње примитивно нашивеним бијелим или црвеним полумјесеком и са раширеном руком освајача свијета испод њега; затим ту има одличја од Турака погинулих у борбама 1852 – 1862. године, међу њима је и велика звијезда Кадир-паше који је погинуо на Грахову, а посебно много има кримских медаља са портретом краљице Викторије“ (Капер 1999: 157). Ово је само пример, док је аутор описао читаву збирку трофеја. Да је само прецизније наводио њихову количину и доделио им инвентарске бројеве, од овог записа могао би настати стручни музејски каталог.

Личне доживљаје и коментаре садржи у највећој мери трећи део ове књиге под називом *Црногорске скице*. Ту је описана Каперова посета једној црногорској народној школи. Аутор је фасциниран што ђаци знају легенду о Либуши, чиме доказује да иако пише на немачком, осећа се као Чех, а и домаћини га тако представљају: „Када је завршио, учитељ је једном ђаку поставио једно питање из историје Чешке: да каже нешто о легенди о Либуши. Мени је остало само да се чудим лијепог одговору. Мени није, наравно, промакла више него уобичајена тактичност учитељева, који је овим питањем хтио да угоди госту. Очигледно је на моје питање из историје његове отаџбине хтио да ми узврати пажњу, постављајући питање из историје моје земље“ (Капер 1999:166). Диви се посвећености учитеља и ђака у тако скромним условима, а посебно препричава сусрет са управитељом војне музичке школе, господином Шулцом из Прага (Капер 1999: 167-168). Централни део овог путописног записа описује пријем код књаза Николе и црногорске књегиње за Спасовдан. Капер ту цитира књаза: „’Да нијесам постао књаз’, рекао ми је једном раније када је било ријечи о медицинским наукама, ‘вјероватно бих постао лекар. За вријеме мог боравка у Паризу увијек сам се посебно занимао за ову струку и ја вјерујем да бих у њој направио каријеру!’ И то човјек без даљњег може да му повјерује, а да га при томе не жали због промашеног животног позива. Он је напросто у свему човјек који је у ово вријеме потребан Црној Гори: паметан, спретан, смотрен, добро приман код својих крунисаних колега, агилан тамо гдје се ради о унутрашњем напретку земље, уздржан тамо гдје би плаховита употреба оружја могла да компромитује његову земљу, довољно строг да не би себи могао да пребаци немарност у испуњавању својих обавеза, довољно идеалиста да се свом позиву посвети цијелим својим бићем, па чак и са извјесним поетким заносом...“ (Капер 1999: 170-171). А када описује књегињу, каже: „Књегиња говори само српски. Више пута ми се захвалила на лијепој збирци вјештачког драгог камења, једној специфичности чешке индустрије, коју сам по налогу господина Ф. Фрича из Прага, донио за насљедника, а овај радознали

дјечак исто тако није могао довољно да их се нагледа као ни ‘Слика европских птица’, које му је преко мене послао професор Антон Фрич, а међу њима су га највише занимали соколи“ (Капер 1999: 171). Дакле, овде се налазе и драгоцени подаци о блиским везама црногорског двора са Прагом седамдесетих година 19. века. Драгоцени су и Каперови записи о странцима који су у то време боравили на Цетињу: „Увијек ћу се са захвалношћу сјећати угодних сати које сам често поподне, али неки пут и до дубоко у ноћ проводио у овом ведром и угодном друштву које су чинили: Сима Поповић, уредник овдашњег „Црногорца“, једна здрава природа пуна ведрога духа и у јавном мњењу Црне Горе, па чак и у сусједним подручјима човјек чија ријеч нешто значи; Љубомир Ненадовић из Србије, писац великог знања и великих заслуга, који заслужено ужива глас да пише најелегантнију српску прозу; господа Боар и Новаковић, Далматинци, учитељи у богославској школи; неуморни вебри организатор и управитељ управо уређеног црногорског поштанског и телеграфског уреда, Петар Суботић, Которанин, којег су аустријске власти управо у ту сврху и послале овамо“ (Капер 1999: 175).

Сигфрид Капер је попут других својих учених савременика сматрао да онај који жели да се бави историјом и културом једног народа, мора да познаје њихов језик, обичаје и менталитет. Иако је његова главна заслуга у томе што је преводио нашу народну поезију на немачки језик, ови његови путописни записи, писани такође на немачком, драгоцене су сведочанство о приликама у Црној Гори седамдесетих година 19. века, али и документ о личним контактима Црногораца и Чеха у то време. Наравно, ту је и Каперова заслуга што су потоњи чешки путници који су кренули у ове крајеве имали квалитетно штиво за припрему путовања. Друго је питање у коликој мери су потоњи чешки путописци, свесно или несвесно, преузимали податке и закључке од Капера и тиме утврђивали поједине стереотипне слике о Црној Гори с краја 19. века.

ЕГЗОТИЧНИ БАЛКАН

Путописни фељтони о Балкану – Путописи Витјезслава Халека – Путописи Јана Неруде – Балкан између Европе и Оријента – Егзотични Балкан Сватоплука Чеха

Отрежњење од романтичарских представа о словенској узајамности наступиће после пораза револуције 1848. године. С развојем новинарства информације се лакше шире, журналистички и објективнији поглед Чеха поново ће бити уперен на Балкан. Међутим, такав „изоштрени“ угао донеће и другачије слике наших простора. Слика Балкана постепено се претвара у метафору и све се више поистовећује са појмовима оријентализам и отоманско наслеђе.

Путописни фељтони о Балкану

Својом ногом крочивши и својим очима видевши Балкан, **Витјезслав Халек** (Vítězslav Hálek, 1835 – 1874) и **Јан Неруда** (Jan Neruda, 1834 – 1891), скренуће угао погледа са Коларових словенских идеала на субјективни доживљај земаља кроз које путују. Као представници исте књижевне генерације Мајоваца, ова два песника и прозаика на чија дела је у великој мери утицала и њихова журналистичка делатност, на своја путовања полазили су са циљем да пишу путописне фељтоне и упознају своје сународнике са, тада још увек, далеким и егзотичним светом.

Витјезслав Халек

Халек је два пута био на Балкану. Први пут је 1865. године посетио Србију, Црну Гору и Цариград, док је 1871. године преко Беча поново кренуо на југ стигавши до Загреба. Као уредник новина „Народни лист“ („Národní listy“), редовно је слао редакцији путописне цртице и фељтоне са својих путовања, захваљујући којима данас можемо реконструисати Халекове утиске и доживљаје из овог дела света. Иако у својим чланцима не помиње конкретне мотиве путовања, јасно је да су она била брижно планирана. У сваком граду у коме је боравио имао

је добре домаћине који су га дочекивали и омогућавали му да обилази околину и ступа у контакт са становништвом. Своје домаћине често помиње и именује, цитира њихове речи или описује њихов начин живота.

У духу своје позноромантичарске поетике, Халек у путописне фељтоне уноси лирске и субјективне елементе, посебно при описима природе, околине или људи. Међутим, као припадник групе Мајоваца, ауторова „лирска душа“ врло често не бежи од ангажованог сагледавања друштвено-политичких околности у којима се јасно препознају принципи реалистичког уметничког програма, али и политичког става. Може му се замерити недовољна обавештеност о историји, традицији и културолошким одликама земаља које описује. Он пре свега изазива емоције читалаца преносећи им лична запажања и коментаре.

У Београд Халек стиже преко Беча, Пеште и Земуна. Његови домаћини су Чеси који живе у Београду: синовац Павела Јосефа Шафарика, доктор Валента који је зет чешког драмског писца Клицпери и професори Франтишек Вшетечка и Дусл. Захваљујући њима упознаје се са приликама у тадашњој Србији, обилази град и околину, присуствује културним и друштвеним дешавањима.

Већ у првом чланку који шаље прашкој редакцији наводи да му није намера да описује географски положај града, већ да опише менталитет и обичаје Срба. Његов утисак није позитиван. Напомиње да су Чеси навикли да се диве јунашву Срба и њиховој борби против туђина, али да се он сусрео са бирократијом, моћном жандармеријом и политичком неслободом. Обраћа се директно читаоцима: „Молим дакле читаоце да направе разлику. Оригинални српски народни карактер, гдегод сам га приметио, описаћу са наклоношћу коју према њему осећам, али истовремено осећам да немам довољно речи којима бих описао индигнацију према јадном стању садашњег режима“ (Hálek 1887: 76). Карактер Срба је патријархалан, затворени су у себе и не воле придошлице (све странце називају „швабе“), неуки су и лењи: „О словенској узајамности Срби ништа не знају. О нама Чесима знају само да постојимо и да имамо Златни Праг. О нашој нарави, начину живота, националној борби итд. – о томе немају никакву представу, укључујући и непознавање наших књижевника. Зато више знају о Паризу и са великим задовољством причају о томе шта су о Паризу чули!“ (Hálek 1887: 77).

Халек у својим фељтонима не помиње појам Балкана, али пишући о Србији и Црној Гори помиње Турке који живе уз хришћане, описује њихове домове и обичаје. Трагови оријенталне културе су свуда и то на аутора оставља утисак егзотичности. Његова представа Оријента је

хаос, врева, бука, прљавштина и лењост. Посебно о томе пише у чланцима које исте године (1866) шаље из Цариграда. Овај град га фасцинира својим положајем на Босфору, али у сваком детаљу, поступку, кратком разговору са становницима, препознаје се Халеков став да се ради о другачијем свету који због своје непредвидивости може бити и опасан. Своје путописне извештаје као да пише на брзину, журећи да се што пре врати у Европу.

За разлику од Халека, који је на путу по Балкану бележио пре свега своје утиске и расположења, описујући оно што непосредно види или доживљава, Јан Неруда путописне фељтоне другачије осмишљава. Неруда путује 1868. године по српској Крајини, а путовање по Балкану и Оријенту уследило је 1870. године, у време када је био фељтониста часописа „Народни лист“. На свом путу прошао је кроз Хрватску, Бо-

Јан Неруда

сну, Србију, обишао Београд, Букурешт, Атину и Цариград. Из сачуване преписке са савременицима, јасна је Нерудина одлука да своје новинске путописне фељтоне које је слао редакцији од 1868. до 1871. године објави у виду повезане књижевно-уметничке целине. Тако настаје путописна књига *Слике из туђине* (*Obrazy z ciziny*, 1872). Неруда покушава да објективно сагледа живот на Балкану, узимајући у обзир природне, историјске, друштвене околности које га карактеришу и настоји да стечена сазнања што верније пренесе чешком читаоцу. Детаљни описи архитектуре градова, културно-историјских по-

себности, изглед људи и њиховог свакодневног живота, проширени су дигресијама у којима аутор закључује о узроцима и последицама реалног стања. Балкан је за њега мешавина европског и оријенталног, то су културе које деле Запад и Исток, Европу и Блиски Исток. Аутор не црта географске границе Балкана, али помиње Београд као „капију Оријента“: „Београд је одувек представљао врата Балканског полуострва и њиме су владали различити господари. Овде су владали Византијци, Бугари, Угари, па Аустријанци (за време Зигмунда уздизала се овде црно-жута застава) а између тога сијао је овде полумесец, прво као знак Византијаца, а онда Османлија... Та капија Стамбола је добијена, враћена Европи“ (Neruda 1926: 345). И Букурешт је означен као линија друге

границе: „... већ смо на прагу Оријента и ‘Париз над Димбовицом’ је оријентални Париз. У градовима на Истоку важи неумитно правило: Уколико ти се град допада споља, не залази у њега дубоко, не залази најдубље. Уколико у Букурешт уђеш најдубље, напр. у изнајмљену собу у гостионици, запљуснуће те дах помешане оријентално-романске прљавштине...” (Neruda 1926: 354). У фељтону *Дуж Уне (Podél Uny)*, повлачи Неруда још једну границу: „Чим Уна скрене ка истоку, ствара природну границу између аустријске војне крајине и турских земаља... Та места имају иста имена, насупрот аустријске Костајнице простире се турска Костајница, сјају црквеног торња у хришћанској Дубици одговара сјај минарета у исламској Дубици, даље се лево налази Брод и десно Брод, овде Храдиште и насупрот Храдиште. Један народ, један језик, исте успомене и иста поезија, а ипак колико разлика их дели!” (Neruda 1926: 318).

Цариград је последња источна тачка Европе и крај Балкана: „Цариград је јединствен, није могуће поредити га са неким другим градом. Описати Цариград било би равно исписивању најлепше песме, овде је певала читава историја и читава природа, овде као да су се цео свемир и сви звуци и боје, сви његови облици и идеје стопили у песму“ (Neruda 1926: 9). Задивљује прецизност и аутентичност описа положаја града, изгледа улица, тргова, мостова. Са поетског описа Босфора, који га фасцинира својом лепотом, писац спонтано прелази на опис фрагментарних слика које преносе атмосферу улице: два дервиша у ходу једу поморанце, воћни сок им прска по одећи, притом пажљиво заобилазе сиротог путника који простире ћилим на сред улице како би се помолио. Издвојена сцена чији убедљиви опис се претаче и фотографски запис. Посебна поглавља посвећује описима дервиша, култа султана, турског гробља, паса луталица, али и обичају давања бакшиша. Прецизност Нерудиних слика потврђује опис цариградске берзе:

Два корака даље налази се цариградска берза, двоспратна невелика кућа која има своју једину намену. Треба је посетити. Унутар ње се налази двориште, свуда око галерије, иза њих канцеларије, а до галерија воде гвоздене степенице. По степеницама и галеријама стоје накупци и продавци, као и по целом блатњавом дворишту, и узвикују своје понуде одоздо све до другог спрата. Истовремено је то кућа кроз чије двориште се може пролазити са три улице, тако да ту стално циркулише народ! Наравно да постоји посебна сала на првом спрату, али није довољно велика. Осим тога, у дворишту се налазе многе тезге домаћих продаваца воћа, пецива, паштета, да, и кафа се овде кува под ведрим небом. Загледајте се у неку групу трговаца. Грци, одрпани,

чунави, свако од њих у руци држи купљену земичку у руци, то му је цео оброк, све од хране за тај дан, док паробродом не отплови до неког рајског места на Босфору, у коме има дивну вилу и у њој милионско богатство! (Neruda 1926: 15)

Из угла данашњег читаоца, Неруда повремено исказује ксенофобичне ставове у односу на Цигане, али и Грке. Представља их као неискрене, преваранте, физички неугледне и неуредне. Врло често није јасно кога назива Грцима, остаје нејасно да ли су то увек дошљаци из Грчке или тако назива хришћане у Турској. Читајући његов путописни фељтон о Атини из 1870. године, пред читаоцем се кристалише овај генерално негативни став према Грцима. На самом почетку стоји препорука читаоцима да уколико им је мио бајковити сан о Старој Грчкој, грчким боговима, митовима и уметности, онда: „Оживи у себи ову славну слику из давнина, то можеш, али не овде! Постоји улица Софокла, Еурипида, Перикла, Демостена, Диогена – немој у њих залазити! Уопште немој ићи у Атину, ако ти је мио сан!” (Neruda 1926: 73). Од старе цивилизације остале су само рушевине, град је опљачкан и уништен у ратовима, народ осиромашен и десеткован. Као и у сваком другом граду који је посетио, Неруда детљано описује пијачне продавце и понуду на тезгама. Углавном издваја негативне утиске: понуда на рибљој пијаци је скромна, од меса само козје и овчетина, продају се пијавице (као „најбољи лек грчке медицине“) и воће у конзервама. Поново примећује нападне трговце, преваранте и „обучене слепце“, лажне инвалиде који просе. Запажа и обичај да се пре испијања вина мало одлије на земљу, као ритуал приношења жртве. Странац се осећа несигурно, па им се препоручује да се ван града крећу уз пратњу.

Садашњи грчки народ, народ измешани и с језиком измешаним (без дуала, чак и оптатива), има добру и злу репутацију по обалама Средоземног мора. У сваком граду су трговци, у свакој луци је међу чамцијама пуно Грка. Шире се све даље и даље, а са њима и њихова лоша репутација (Neruda 1926: 84).

У Нерудиним путописима *Слике из туђине* наћи ће се и поглавље *Београд* (Bělehrad), претходно објављено у дневном листу „Народни лист“ 5. и 8. 7. 1871. године. Неруда је у Београду био 1870. године путујући до Букурешта и Цариграда. Његов лирски путопис прожет је цитатима из српских народних песама које су преведене на чешки (*Песма о Јовану*), али такође записује у оригиналу немачке стихове, пародију из пера неког немачког војника (*Princ Eugen von Belgrad*). С једне стране, писац је очаран положајем који град има изнад ушћа две реке, као и бурном историјом различитих освајача: „Darol džihad“ – кућа верског

рата – називају Турци погрешно Београд. – Bělehrade, cářeviny hlavo, Bělehrade, od Stambulu bráno!“ (Neruda 1926: 345). С друге стране, путописац примећује детаље уобичајених слика из градског живота: свуда се копа, поправља, гради; народ је сирот али поносан на своје јунаке (иако не брине о ратним сирочићима); назив „дунавска ружа“ приличи граду само издалека, јер кад му се приближиш нађеш се у прабини, блату и прљавштини: „Када киша пада, све се осећа на овлажено ђубриво а по сливницима се котрља трула слама. Овог османског наслеђа даће бог, Београд ће се убрзо ослободити“ (Neruda 1926: 348). Неруда кадрира једну сцену градске вреве и њоме дочарава атмосферу главне београдске улице: деца који иду у школу подгуркују се и спадају им фесови са глава, улицу прелазе уображени попови са округлим капама на глави, надничари крећу на посао, водоноша продаје „слад“ а младић на турском коњу има око паса цео арсенал оружја, ножеве и јатаган. Ту је и човек у народном оделу који купује робу и дели је војницима који ће то понети у касарну – „то је роб без окова“, закључује писац. Само једна описана сцена потврђује пишчеву констатацију: „Старо и ново, домаће и страно једно поред другог, све је још у врењу, ништа још није поравнано“ (Neruda 1926: 347).³³ Неруда сугестивно описује, његова запажања су аутентична и тиме оставља утисак верности. Обраћа се чешком читаоцу. На неколико места прави духовите алузије које су у вези са чешком реалношћу. На пример, описујући своју посету позоришту, које се налази у згради Музеја, кратко и саркастично коментарише да је упознао „два мушка грмаља“ који су га уверили да су се вероватно учили глуми „од нас“.

Записани утисци из Београда имају форму путописних цртица, забелешки које не претендују да појаве анализирају или коментаришу. Нерудина запажања су попут фотографија из албума пишчевих доживљаја. Сlike верне, пуне детаља, сликовито преносе атмосферу београдских пијаца, кафана и уличне вреве. Ако прихватимо да „књижевни путописи остварују органску везу између географског контекста, тематског контекста и приповедача / путника, а осим описа догађаја и утисака, текст садржи приповедачке елементе који у већој или мањој мери доприносе кохерентности излагања, особености увида и погледа“ (Гвозден 2011: 23), лако препознајемо благонаклон уторову иронију када је у питању заосталост и тек започета урбанизација Бео-

³³ Ови сликовити Нерудини описи разматрани су у радовима Бојане Миљковић-Катић (*Путописи о неизграђеним просторима Београда у првој половини 19. века*) и Марине Ђорђевић (*Архитектура Београда у делима европских путописаца 19. века*) који су објављени у зборнику радова са научног скупа *Београд у делима европских путописаца* (САНУ, Београд 2003).

града. Иако Неруда примећује суживот различитих култура, хаотичну мешавину старог и новог, напредног и заосталог, он то не дефинише. Таква врста закључака мораће да сачека следећег путописца.

Посебност Нерудиних путописа је смисао за детаљ, појединачне сцене одишу атмосфером неке средине. Пружа читаоцу прегршт енциклопедијских података али и цитира своје саговорнике, описује реакције људи и, за њега, необичне сцене. Балканске земље су за Неруду егзотичне, ту владају необична правила и односи међу људима. Врло често запажа социјалне разлике, материјалну беду, заосталост и примитивност средине. У духу своје генерације писаца, у фокусу његових интересовања је и ниво просвећености народа чију културу упознаје, као и процењивање нивоа општег цивилизацијског напретка. На Балкану примећује замирање старих цивилизација и царстава, али и тегобно пробијање друштвеног напретка. Уз благу иронију наводи примере сујеверја, вековних заблуда и опирање променама.

Посматрајући балканске народе у свој својој културној и верској разноликости, ипак издваја словенске народе. Попут Колара, Неруда прати ток словенске реке и слично њему, размишља о словенским народима који ту живе: „Како је драга та речица Уна! Њен живот није дуг, али је јуначки, весео, диван! Рађа се тамо негде у планинских херцеговачким ‘гудурама’, тече прво ка западу, па онда право на север, а онда поново право ка истоку све док се не утопи у Сави, са Савом до Дунава, са Дунавом до мора – истински има словенску колевку, пут и крај свој! Колико словенске лепоте и словенске беде види на своме путу!“ (Neruda 1927: 318).

Егзотични Балкан Светоплука Чеха

За разлику од В. Халека и Ј. Неруде, **Сватоплук Чех** (Svatopluk Čech, 1846 – 1908) припадао је следећој књижевној генерацији Руховца, која се враћа историјским и народним темама, али негује и политичку и социјалну критику друштва. Јача и нови талас свесловенске идеје подстакнут руским победама над Турцима и устаничким дешавањима на Балкану почетком седамдесетих година 19. века. Устанак на Балкану 1874. и 1975. године против Турака пробудио је словенску свест међу Србима, Бугарима, али и Чесима, којима ова дешавања постају велика инспирација. Продор Руса и повлачење Турака чинило се као остварење сна. Србија стиче независност 1878. године, Бугари се ослобађају а Руси јачају, а тиме и словенска идеја добија упориште. Док неке чешке

Сватоплук Чех

песнике инспиришу сами ови догађаји,³⁴ као и јуначка народна поезија Јужних Словена, Сватоплук Чех у својој епици не ставља у први план словенску идеју, већ га словенски југ надахњује пре свега својом егзотиком и оријентализмом (Novák 1921: 31). Надахнут поезијом Вацлава Шолца, али и сликарским платнима Јарослава Чермака (Novák 1921: 71), пише политичку песму *Орао Балкана* (*Orel Balkánu*, 1974), као и песму *Ханџар* (*Handžár*, 1876), инспирисану судбином словенског племена на Балкану. Њега фасцинира лепота балканске природе, лепота Црногорки, јунаштво људи, сукоб муслиманског и хришћанског света, али то је све резултат песничког и уметничког надахнућа, а не одјек властитог искуства. Ипак, у стваралачком опусу Сватоплука Чеха наилазимо и на путописе, које је углавном писао осамдесетих година 19. века и објавио под насловима *Скице са путовања* (*Kresby z cest*, 1884), *Успомене са Истока* (*Vzpomínky z Východu*, 1885) и *Неколико моравских слика* (*Několik obrázků moravských*). Утисци са његових путовања у Пољску, Данску, Италију, Француску и на Кавказ, остали су сачувани и у оквиру ауторових сабраних дела под називом *Успомене са путовања и из живота* (*Vzpomínky z cest a života*). Највећу вредност имају његови путописи са Кавказа, где је путовао седамдесетих година 19. века, док остали текстови имају форму путописних фељтона и скица или су оденути у новелистичко рухо.

Чешки књижевни историчар Арне Новак у студији *Сватоплук Чех на путовањима* (*Svatopluk Čech na cestách*, 1940) издваја неке опште карактеристике путописа Сватоплука Чеха. Пре свега, овог неоромантичара не интересује да читаоцима пренесе информације, нити да га поучи. Углавном преноси власитете утиске, своја размишљања и идеје. Највише га привлачи егзотика, предели природе који су остали нетакнути. Попут сликара, бира да опише одабране сцене, било да су то пејзажи које посматра или описује изглед обичних људи из наро-

³⁴ Пример су песнички циклуси Вацлава Шолца (Václav Šolc, 1838-1871) под називом (*Над Балканом*) *Nad Balkánem* и (*Хајдук Марко*) *Hajduk Marko*. Такође, Елишка Краснохорска (Eliška Krásnohorská, 1847- 1926) посвећује читаву лирско-епску збирку словенском југу (*Ke slovanskému jihu*, 1880), храбрим јунацима који се боре за нови светски поредак, а Јосеф Вацлав Сладек (Josef Václav Sládek, 1845-1912) у својим песмама у збирци *Jiskři na moři* (1880) позива на побуну (Novák 1921: 67).

да, њихово понашање или ношњу. Он је сентиментални путник, али врло често и духовит. Његови путописни текстови су непретенциозни и више откривају унутрашњи свет песника, него што читаоца упознају са новим пределима, местима или народима (Novák 1940: 345).

Како је Сватоплук Чех видео Балкан можемо илустровати поглављем из његових путописних фељтона са Кавказа.³⁵ У поглављу путописа *Успомене са Истока. Слике са путовања по Кавказу и пут назад (Upomínky z východu. Obrázky z pouti po Kavkaze a z cesty zpáteční*, 1905), под називом *Остаци европске Турске (Kus bývalého evropského Turecka)*, читамо о пишчевим доживљајима на броду „Нептун“, којим је пловио од Цариграда до Варне у време када се враћао са Кавказа почетком седамседетих година 19. века. Чех духовито објашњава разлог због чега је на броду био путник треће класе. У Цариграду је потрошио скоро сав новац предвиђен за повратак: „Како се то догодило, није ми јасно. Не могу никога да оптужим да ме је покрао или насилно опљачкао. Али имам одређену сумњу према једној класи цариградског друштва, што ми је читаву ту класу у дубини душе упрљало. Па, ако ме баш питате, који је то цариградски лик оставио у мојој души најмање позитиван утисак, одговорићу без дилеме: био је то јерменски мењач новца који је обешечачки жмиркао очима иза привлачних стубаца златних и сребрних кованица, у бедној и мрачној радњици – паук који се намерачио на дебелу муву да би је после пустио са више-мање спласлом величином“ (Šech 1905: 216-127). Путник није могао да се снађе са турским новцем, па је убрзо од такве математике дигао руке. Посвећено описује путнике свих боја и раса које види на палуби, али највише пажње посвећује изгледу муслимана. Њихова лица, начин одевања, понашање – све га то фасцинира: „Дакле налазим се међу кремом турске интелигенције. То су учени људи и студенти, који су ваљда из Цариграда кренули на распуст. Они нити мало не личе на студенте са запада“ (Šech 1905: 221). Такви описи су фокусирани на детаље: начин на који су путници опружени на палуби, како спавају, како се моле Алаху. Као супротност томе, диве се како се два Јермена крсте пред призором изласка сунца и констатује да је то прави духовни гест. Духовито описује недостатак хране на броду и како глад влада међу путницима. Он своје залихе хране дели са „младићем ведрога и лепог лица“. То је Црногорац одевен у лепу ношњу, али за аутора он није типичан представник свога народа јер о свом господару говори понизно и шапатом.

³⁵ Арне Новак у студији *Сватоплук Чех на путовањима* помиње да је чешки песник у младости био у Хрватској и да је томе посвећена новелистичка козерија *Излет у Хрватску (Výlet do Chorvatska)*, коју нисмо успели да пронађемо у пишчевим сабраним делима.

А господар му је нико други, већ један Чех, директор неких рудника у Бугарској. Пажњу задржава и на опису бродског куvara који је Влах.

Аутор без пуно информација непрекорно преноси атмосферу на овом броду, чији састав путника представља Балкан у малом.³⁶ Не запоставља ни описе пејзажа – описује западну обалу Црног мора која је пуста и без вегетације, да би прешао на опис околине Варне и саму луку у коју је брод пристао. Опис Варне претаче се у слику биртије у коју су путници са брода нагннули како би се коначно најели. Духовито, али и са презиром, описује госте у биртији. Затим се укрцава на воз за Рушчук (данас Русе) и путује „турском пругом“ према северу Бугарске. Воз споро путује, често застаје како би пропустио биволе који прелазе преко пруге. Гужва, врева и врућина. На станицима сви излазе из воза и опседају станичне чесме како би се освежили и наточили воду. Аутентична атмосфера Балкана.

Историја и егзотика Балкана пре свега су биле песничка инспирација за Сватоплука Чеха, те их можемо разумети као његов духовни и уметнички доживљај овог региона. Тек ове његове фрагменте успоме-на са пута преко Балкана можемо сврстати у жанр путописа. Ова два доживљаја чешког књижевника нису подударна – први је узвишен и идеализован, док је други живописан и аутентичан.

³⁶ Бродови на пучини су чести мотиви у епици С. Чеха. Алегоријске песме *Европа* (Еуропа, 1878), *Славија* (Slávie, 1882) и *Бура* певају о потонућима и будућности европске и словенске цивилизације.

ЈУНАЧКИ БАЛКАН

Путописне репортаже и извештаји – Бохумил Боучек међу Црногорцима – Јозеф Холечек међу Јужним Словенима – Црна Гора Јозефа Винша – Путописне мистификације Јарослава Хашека

На крилима Коларове свесловенске идеје, као и због значајног утицаја превођења јужнословенске народне поезије у време препорода, у свести Чеха био је изграђен мит о јунаштву балканских Словена. Било је чешких писаца који су се инспирисали мотивима из историје Јужних Словена, легендама и митовима о балканским јунацима и хајдуцима.³⁷ Ипак, биле су то углавном књижевне рефлексије и инспирације мотивима са Балкана.

Бурна устаничка дешавања у јужној Херцеговини и Црној Гори била су повод да овај регион Балкана привуче пажњу чешких путописаца седамдесетих година 19. века. Борба устаника против Турака и храброст народа мале земље да одбрани своју слободу били су добра инспирација за ексклузивне информације „са лица места“. Наравно, аутори ових репортажа и записа свесно су одлазили у опасну и неизвесну авантуру. Њихово путовање није било туристичко, већ су се нашли на задатку новинара извештача или пак у хуманитарним и лекарским мисијама.

Бохумил Боучек међу Црногорцима

Путописни записи **Бохумила Боучека** *Међу рањеним Црногорцима 1875 – 1876* (*Mezi raněnými Černohorci*, 1912)³⁸ представљају аутентични приказ непоновљивог индивидуалног животног искуства. Његови еписторални и дневнички записи садрже карактер путописног штива. Чешки лекар добровољац, кога је аустријска влада на позив црногорског владара Николе I Петровића Његоша 1875. године послала у помоћ црногорским устаницима против Турака, у форми писама које је од октобра 1875. до марта 1876. године у прво време слао својим родитељима у Подјебрад, шаље детаљне извештаје о свему што је доживео

³⁷ Пример је чешки писац и новинар Прокоп Хохолоушек (Prokop Chocholoušek, 1819 – 1864) који је по Балкану путовао 30-их година 19. века, а његову историјску епику инспирисала је јужнословенска народна поезија. Познато је његово дело *Pole Kosovo* и троделни епски циклус *Jih* из 60-их година.

³⁸ Путопис Бохумила Боучека *Међу рањеним Црногорцима 1875 – 1876* у преводу Снежане Поповић објављен је у издању Одељења за историју у Подгорици 2020. године, уз предговор Томаша Ћоровића и поговор Јаромира Линде.

на путу. Касније, када сазнаје да редакција новина у Колину објављује његова писма, почиње наменски да пише текстове за редакцију часописа „Чешка круна“. У време Првог светског рата, када се ратна збивања на Балкану поново помно прате, Боучек приређује посебно издање својих записа, тј. већ објављена писма допуњава дневничким записима, успоменама и коментарима и књигу објављује 1912. године

За тадашње читаоце ова писма и записи у којима је Боучек хронолошки бележио догађаје и доживљаје са пута и вишемесечног боравка у црногорском месту Шавник, где је као лекар збрињавао рањенике, имали су пре свега информативну функцију. Били су то ексклузивни извештаји о општим приликама и устанку против Турака из тада за Чехе егзотичне земље о чијој историји, народу и обичајима се није много знало. Због тога адресат у првим писмима наводи доста информација, мапира своје путовање до Трста возом, а затим три дана и три ноћи путује бродом до Котора, одакле наставља за Цетиње. У својим првим писмима датираним месецом септембром 1875, помиње сапутнике и пратиоце, људе које упознаје или о којима слуша, али износи и кратка запажања о природи Црне Горе, путевима, насељима, изгледу и особинама људи, обичајима и навикама. При томе се у писмима осећа органска повезаност између описа географског контекста тешко приступачне и цивилизацијски другачије средине и историјског контекста бурних устаничких дешавања које Боучек прелама кроз властите доживљаје. Највећи део записа настао је у Шавнику, у коме је као лекар збрињавао рањене устанике у импровизованој болници. И сам путописац је на почетку збуњен, заплашен и незадовољан, али посвећен је својој послу и не губи ентузијазам и знатижељу. Жуди за информацијама о устаницима, о животу обичних људи, обичајима, стању у школству, цркви, војсци, политици. Бележи кратка запажања о стању шума и путева, пољопривреди, занатима, али и о менталитету народа. Бележи да су Црногорци лепо, али да им недостаје чистоће, да су народ очеличен и рођен за ратовање. Примећује подређени положај црногорских жена и то да у народу превладава неписменост али и да Црногорци вешто дебатују као да су врло образовани.

Његови каснији записи, које наменски пише за чешке новине, садрже и фрагменте дневничких белешки које откривају постепену промену у кохерентности излагања. Ауторови записи све више постају фрагментарна приповедања у којима се описују појединачни догађаји и сусрети, препричавају туђе стварне и измишљене приче, али садрже и лична разматрања и анализе. Читалац лако препознаје како се и сам путописац мења, како са страхћу приступа опису догађаја, људи и пре-

дела, како критички благонаклоно дубље сагледава појаве и карактер народа. Описује народне обичаје при прослави Божића и Нове године, свадбе, крштења и погребе. Драгоцени су његови записи о сусретима са виђенијим локалним људима, са секретаром сената и изасланицима владице. На неколико места помиње и своје земљаке, новинаре и дипломате. Између осталих помиње Вацлика и Чермака, који су у исто време као и он боравили у Црној Гори.

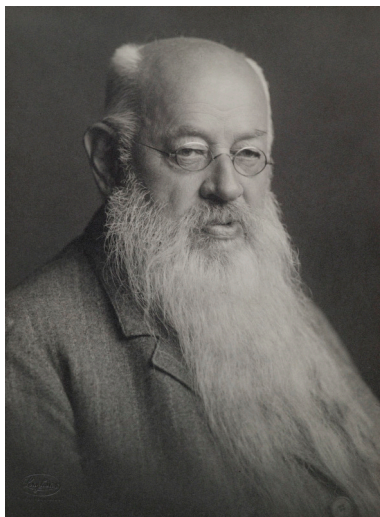
У последњем, по повратку у Чешку написаном поглављу, под називом *Мој повратак*, аутор у потпуности разоткрива своју психолошку и емотивну промену коју је доживео током боравка у Црној Гори. Са носталгијом помиње судбине људи које је упознао током свог боравка, али признаје и да га је црногорско искуство научило да другачије гледа на живот и свет око себе.

Савременом читаоцу путописни записи Бохумила Боучека отварају другачију перспективу. Мноштво информација и података које историја није могла да забележи, јер су резултат аутентичног личног искуства, а који су у овом издању подржани детаљно обрађеним напоменама о поменутих личностима, топонимима и догађајима, пружају драгоцене податке о овом периоду црногорске историје. Али не само то. Записи представљају праву ризницу података за фолклористичка, антрополошка, социолошка, географска, ботаничка и друга истраживања. Иако ови записи не претендују да буду уврштени у жанр књижевног путописа, ужитак у читању овог текста не изостаје. Фрагментарност записа, често хаотично приповеданих, препричавање аутентичних (стварних и измишљених) прича, нараторова запажања, проживљавања и духовитост, чине ово штиво веома узбудљивим и пружају савременом читаоцу необичну авантуру.

Кроз записе Бохумила Боучека из седамдесетих година 19. века данашњи читалац добија могућност да се са историјске дистанце суочи са властитим преузетим и стеченим стереотипима како о своме народу и његовој историји, тако и о стереотипној слици других о нама. Дакле, ова књига нам нуди ексклузивни поглед на један историјски период црногорске историје који је сагледан из угла „сусрета са другим“.

Јозеф Холечек међу Јужним Словенима

Још један чешки књижевник и новинар писао је о Црној Гори. **Јозеф Холечек** (Josef Holeček, 1853 – 1929) први пут је посетио Балкан 1874. године. Једно време радио је као васпитач у Загребу, а током

Јозеф Холечек

устанка у Херцеговини (1875) и у време борби против Турака у Црној Гори (1876), био је ратни извештач за новине „Народни лист“ („Národní listy“). Обузет славенофилским идејама, очаран народном епиком Јужних Словена³⁹ и њиховом борбом за слободу, Холечек ће још дуго по повратку у домовину бити инспирисан својим искуствима. Тако настају његове путописне књиге у којима пре свега бележи приче и легенде о црногорским јунацима које је чуо или забележио током боравка у Црној Гори – *Црна Гора* (*Černá Hora*, 1876); *Црногорске приповетке* (*Černohorské povídky*, 1880-81); *Црна Гора у миру* (*Černá Hora v míru*, 1883-

84); *Скице црногорских јунака* (*Junácké kresby černohorské*, 1884-89). Углавном се ради о причама инспирисаним црногорским народним предањима и легендама о народним јунацима. Посебно је импресиониран још живим јунацима попут Марка Миљанова, војводе црногорског племена, које у време борбе са Турцима седамдесетих година још увек живи племенским животом. Ту је нпр. и јунак Лука Филипов, који је заточио Осман-пашу и предао га кнезу Николи. На крају књига налазе се *Напомене* у којима се објашњавају историјски и географски појмови или народни обичаји и веровања. Сакупљене приче, легенде, народни обичаји, чине да ови књижевни путописи имају одлику фолклорне и етнографске студије.

Други пут Холечек долази на Балкан 1897. године са другачијом намером. У уводу путописне књиге *У Црној Гори и Црна Гора крајем века* (*Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, 1899), овај словенско орјентисани писац наводи да му је циљ да забележи стање у оним јужнословенским земљама, које представљају „базу“ аустро-угарске политике на Балкану. Земље које су предмет његове пажње су Хрватска, Далмација, Херцеговина, Црна Гора и Србија. Своју намеру образлаже речима: „Чеси су одувек гајили посебне, али доста хаотичне симпатије према Југословенима. Дошао је тренутак да у своме интересу ближе

³⁹ Јосеф Холечек је преводио бугарску, босанско-херцеговачку и српску народну поезију (*Junácké písně národa bulharského*, 1875; *Písně hercegovské*, 1877; *Srbská národní epika*, 1909-26; *Národní epika bosenských mohamedánů*, 1917-20; *Králevic Marko*, 1922).

и детаљније сагледамо односе и питања који се тамо на југу јављају и на која смо упућени нашом државном политиком. Допринети да чешка јавност добије ширу слику о аустро- угарској ‘сфери интереса’ на Балкану, била је сврха мог путовања“ (Holeček 1899: 3). Друштвено-политичку ситуацију у земљама Јужних Словена, Холечек разматра из угла заговорника независности словенских народа. Због тога је његов поглед на друге заправо стално поређење са приликама у којима живе Чеси, при чему упоредо разматра и слику коју други имају о његовом народу. Вага меру присутности словенске идеје код појединих балканских народа, оштро критикује германизацију Словенаца, великохрватске идеје Анте Старчевића а хвали све оне напоре који су у политици и култури усмерени на неговање посебности Јужних Словена и на њихову узајамну повезаност. Још у уводу овог аналитичко-политичког путописа, Холечек напомиње како своју замисао није привео крају, тј. да његова путописна студија обухвата детаљно описане прилике у Словенији, Хрватској и Црној Гори, али да није стигао ту да уврсти и Србију. Ипак, кроз читаву књигу осећа се пристрасна наклоност према напредним и ослободилачким тежњама у тадашњој Србији, као и отворена подршка остваривању права Срба у Хрватској.

Црна Гора Јозефа Винша

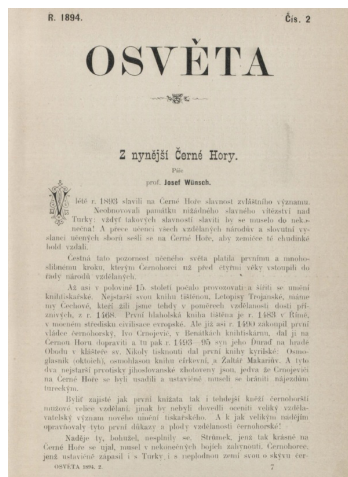
Црна Гора је крајем 19. века привлачила чешке авантуристе, истраживаче и путописце. Један од њих био је **Јозеф Винш** (Josef Wünsch, 1842 – 1907), гимназијски професор из Јичина и пасионирани путник са даром за писање. Његова путописна мапа је задивљујућа. Путовао је по Европи, Балкану, Азији и Африци.⁴⁰ Репортаже са својих путовања објављивао је у чешким часописима „Просвета“ („Osvěta“), „Лумир“ („Lumír“), „Свјетозор“ („Světobor“), „Квјети“ („Květy“). Иако су најпознатији његови афрички путописи, посебно путопис *Уснут* (*Mimochodem*, 1891) у коме износи ново мапирање тока река Еуфрата и Тигра, драгоцене су и његове репортаже са путовања по Балкану.

⁴⁰ Јосеф Винш је школске распусте проводио на путовањима. Тако је 1874. године путовао по Немачкој, Данској и Шведској. Следеће године пропутовао је Угарску, а онда је бродом по Дунаву стигао до Цариграда, да би преко Егејског и Јадранског мора стигао до Трста. Следећих година се враћао на Балкан, али његово најпознатије путовање било је у периоду од 1881 – 1883. године. Тада је уз подршку Географског института у Бечу пошао на истраживачко путовање од Крфа, Египта, Свете земље и Сирије, да би наставио преко Сахаре, Алжира, Марока до Арменије и Курдистана. Упућен од стране стручних геодета и картографа, у априлу 1883. преко Батумија, Тбилисија и Јеремена, стигао је до области где је пронашао до тада непознати текст написан клинастим писмом. Затим је истраживао ушће река Еуфрата и Тигра и дошао до новог научног открића о правом извору реке Тигар.

У часопису „Просвета“ из 1894. године у пет наставака објављен је Виншов путопис *Из садашње Црне Горе (Z nynější Černé Hory)*. Први пут је кроз Црну Гору прошао 1879. године, али овај путопис резултат је Виншовог тромесечног боравка у Црној гори 1890. године. Било је то уједно и последње истраживачко путовање овог помало заборављеног чешког путописца. Аутор у тексту не помиње конкретне мотиве или разлоге због којих је изабрао баш ову локацију, али из контекста се може закључити да је на пут пошао темељно припремљен. Не само да је детаљно проучио историју Црне Горе и очигледно прочитао већи број до тада објављених путописа и извештаја, већ је на пут пошао после консултација са геодетима и картографима. У самом путопису доста пажње посвећује опису постојећих мапа и стања катастару у Црној Гори,⁴¹ из чега закључујемо да је један од циљева његовог путовања било исцртавање мапа и стручни опис терена. У томе је већ имао богато искуство после свог истраживачког путовања по Азији и Африци.

Путопис започиње кратким историјатом настанка Црне Горе, подацима о величини земље и саставу становништва. Винш помиње прве сачуване писане записе о овој земљи из 17. века који су заправо били дипломатски извештаји венецијанских дипломата у време када се Венеција спремала за рат са Турцима. Описана је и владавина владика Данила Петровића и Николе Петровића Његоша. Аутор веома детаљно и упућено даје информације о државном уређењу земље и организацији војске, пружа статистичке податке и опште информације, али у текст уноси и лична запажања. Интересантан је коментар о томе како Црногорци не воле да плаћају порез држави: „Смрти се Црногорац никада није плашио, на непријатеља је јуришао са највећим задовољством као да иде на весеље код брата рођеног, али на помен једне речи овај јунак ће задрхтати, то је реч *порез*“ (Wünsch 1894: 108). Винш то објашњава чињеницом да овај народ плаћање пореза доводи у везу са плаћањем харача Турцима што га асоцира на ропство и неслободу.

⁴¹ Винш у тексту наводи и коментарише квалитет и поузданост постојеће мапе руског топографа Бикова из шездесетих година 19. века, као и аустријске војне мапе (Wünsch 1894: 225).

Путописни чланак Јосефа Винша

Постепено се овај текст претвара у детаљну географску студију са подацима о саставу земљишта, растињу, рудном богатству, стању шума, начину обраде земље, узгоју житарица, о врстама риба и дивљачи. Описан је изглед насеља, сеоских и планинских кућа, описани су новије изграђени путеви. Уједно аутор даје детаљне податке о начину живота, обичајима, описује организацију цркве и неке од манастира подробно описује. Интересује га и организација школа, постојећа дипломатија и положај странаца и миграната. Дакле, потоњи историчари, географи и други истраживачи могли су из ових записа да црпе драгоцене податке.

За нашу тему интересантнија су лична запажања и коментари Јозефа Винша. Наиме, иако аутор наводи прикупљене податке, истовремено већину појава које примећује истовремено и коментарише и то на веома луцидан и духовит начин. Његови духовити коментари углавном се односе на сам карактер и навике народа, као што су тврдоглавост, сујеверје, лоше навике, лењост, нечистоћа и немарност према општем добру. Ова критика није сама себи циљ, већ на више места аутор даје своје добронамерне предлоге како се негативне појаве могу исправити. У овом сегменту, путопис је права ризница за проучавање културолошких и карактерних разлика наслеђа које карактерише путописца и одлика народа о коме пише. Док хвали гостољубивост обичног човека, истовремено примећује и дозу искварености за коју каже да су криви лоши утицаји са Запада (Wünsch 1894: 224). Када описује тешко проходне путеве и стазе по тешко приступачном терену, детаљно описује изглед товарних коња и наводи километражу и килажу коју могу да поднесу. А онда се духовито надовезује: „На крају не теба прећутати да су леђа црногорске жене неза-немарљиво средство за пренос; 30-40 кг носи Црногорка по цео дан и то по најгорим путевима, тамо где нити једна животиња нема смелости да прође. Тако углавном у ратним временима показује се да је она грађанка врло корисна“ (Wünsch 1894: 362).

Најоштрију критику упућује ранијим немачким и чешким путописцима, чије путописе је очигледно читао, али њихова имена не наводи. Највише им замера што су некритички преузимали коментаре и описе ове земље, а да нису сами све видели и доживели: „По правилу задржавали су се у Црној Гори сувише кратко и нису могли земљу и народ ближе да упознају; често ни српски језик нису довољно познавали како би се са људима могли споразумети и коначно, свако од њих обишао је само Цетиње и ништа друго од ове земље видео није. И што је на крају при свему томе најчудније било: свако од њих је о тих неколико сати и за тих неколико корака које је од Котора до Це-

тиња и после Цетиња учинио, одмах морао написати читаву књигу!“ (Wünsch 1894: 365-366). Затим следи констатација да и поред тога у свакој од тих књига постоји „добро језгро“ за које Винш сматра да је заслужан главни извор који су сви користили. Реч је о књизи *Montenegro und Montenegriner* (1837) за коју тврди: „...иако аутор није именован, опште је познато да то није нико други до изврсни зналац живота и књижевности југословенске, а посебно српске, Вук Стефановић Караџић“ (Wünsch 1894: 366). Овој Виншовој констатацији вратићемо се у закључку, после разматрања осталих путописа који потичу из овог периода.

Настојећи да исправи грешке ранијих путописа о Црној Гори, Винш на више места покушава да објасни порекло неких стереотипа о овој земљи и народу. На пример, демантује раније тврдње да су свештеници у Црној Гори необразовани и тврди да је то „потпуно нетачно и лажно мишљење“ (Wünsch 1894: 221). Затим, сви мисле да су Црногорци ратоборан народ и да своје куће граде тако да би се од Турака могли бранити. Винш тврди да то није тачно, јер Црногорац никада не дочекује непријатеља у свом селу. Сувише је паметан и зна да би тако лако био савладан, те тако од турског напада склања се у неприступачне стеновите планине где налази сигурни спас (Wünsch 1894: 362). Такође, овај темељни путописац прави разлику између становника старе Црне Горе од пре последњег рата са Турцима и дошљака. Они се разликују по менталитету, али и по образовању. Иако необразовани, тежак живот је тај народ учинио бистрим и брзим у размишљању, али и у говорништву. Како би образложио ту своју тврдњу преузима конкретне примере из књиге Ј. Хахна *Албанске студије* (*Albanische Studien*), који су доказ да су Црногорци рођени говорници. Ипак, Винш духовито закључује да је боље да овај народ нема устав и парламент, јер би се у њему само у недоглед расправљало, а конкретних одлука не би било (Wünsch 1894: 515). Заправо, најдрагоценији садржај овог путописа чини врло луцидна ауторова анализа менталитета и психолошких особина црногорског народа.

Путопис Јозефа Винша представља детаљну истраживачку и описну студију о Црној Гори, али уједно и антрополошко-психолошку анализу менталитета једног народа са пуно елемената који се уклапају у мозаик стереотипне слике о овој земљи и народу. Написан изразито архаичним и китњастим стилем, овај путопис носи одлике које су својствене истраживачкој студији, репортажном запису са путовања и књижевном путопису.

Путописне мистификације Јарослава Хашека

Само неколико година после Холечека и Винша, на Балкан је дошао и **Јарослав Хашек** (Jaroslav Hašek, 1883 – 1923). Као боем и луталица, новинар и аутор сатиричних и хуморескних цртица, Хашек је у периоду од 1903. до 1907. године обишао део Средње Европе и део Балкана. Ни најпосвећенији биографи овог касније прослављеног писца романа *Доживљаји доброг војника Швејка у Првом светском рату*, нису успели са прецизношћу да мапирају његова путовања почетком 20. века. На основу пишчевих путописних забелешки, цртица, хуморески и прича, може се установити да је засигурно путовао по Словачкој, Пољској, Русији, Немачкој, Италији, Словенији, Швајцарској, Хрватској (Међумурје), али његови трагови о боравку у Македонији, Бугарској, Србији и Босни остају под знаком питања. Мирослав Квапил у студији *Јарослав Хашек и Југословени* (Кварил 1991: 137-160) износи тезу да су у чешким новинама са изузетном пажњом праћена збивања

Јарослав Хашек

у Македонији у периоду од 1902. до 1904. године. Скоро свакодневно су објављивани извештаји од акредитованих дописника или су вести преузимане од других страних новинских агенција. У фокусу тих чланака били су извештаји о акцијама устаника, успесима комита, али и о великом терору који је спроводила турска војска светећи се устаницима. У тим чланцима помињани су и Чеси који су се прикључили устаничким четима. Један од њих, Јан Климеш, био

је посебно апострофиран, а у својим чланцима помиње га и Јарослав Хашек, наводећи да се са њим упознао у Софији и да је и сам био директни учесник у борбама заједно са Климешом.⁴² Квапил аргументовано тврди, поредећи податке из Хашекове и Климешове биографије (период од марта до октобра 1903), да се тај сусрет није могао догодити, нити да је Хашек могао бити директни учесник у устаничком покрету (Кварил 1991: 142-143). Такође, аутор студије поставља питање који је био Хашеков мотив за ову мистификацију, а што није једини овакав пример у Хашековом делу. Квапил претпоставља да је овај са-

⁴² Један од тих текстова је *Македонски војвода Климеш* (*Makedonský vojvoda Klimeš*, 1903), који се касније нашао у Хашековој књизи *Politické i sociální dějiny strany mírného pokroku v mezích zákona* (1963).

тиричар и авантуриста, у то време већ познат по својим провокативним чланцима, имао потребу да напише фељтон или причу са устаничком тематиком, тј. да се бави темом која је тада толико била популарна. С друге стране, Хашек је у то време већ инклинирао ка анархистичком покрету и сатирична пародија о „великом чешком јунаку“ служила је да исмеје тада форсирану наклоност Чеха према словенској браћи на Балкану и њихов лажни панславизам. Мирослав Квапил све ове тезе поткрепљује примерима других Хашекових прича које назива „камуфлираним путописима“, где издваја причу *Од Никопоља до Рушчука* (*Z Nikopole na Ruščuk*), коју је писац објавио 1904. у часопису „Илустровани свет“ („Ilustrovaný svět“) (Kvapil 1991: 143). У овој причи немачки ратни извештач после пловидбе Дунавом препричава наизглед стварно доживљене догађаје из Бугарске и Македоније. Враћа се кући преко Румуније како би имао алиби и доказао дужину свога боравака међу устаницима. М. Квапил у садржају ове приче види аутобиографско искуство самог писца, који је свој боравак међу македонским устаницима 1903. године измислио како би „камуфлирао“ период свог затворског боравака у Кракову за који постоје докази у полицијским извештајима.

На основу овога закључујемо да Хашек није био у Бугарској и Македонији, а вероватно ни у Румунији, али његови путописни фељтони и приче из Међумурја и Босне могу се сматрати резултатом личног искуства. Није могуће прецизно датирати период или периоде када је чешки писац прошао кроз ове крајеве. У његовој биографији има доста „белих места“ за које ни до данас не постоје проверени подаци. Ипак, претпостављени временски оквир када је Хашек могао путовати преко Међумурја и Босне је период од 1905 – 1907.⁴³

Све до почетка Првог светског рата, Хашек спорадично објављује текстове инспирисане путовањима на страницама новина и часописа „Свјетозор“, „Народни лист“ („Národní listy“), „Илустровани свет“, „Беседе људи“ („Besedy lidu“), „Карикатуре“ („Karikatury“) и др. Иако их је било тешко сакупити, јер су многи чланци били потписани псеудонимом, касније ће већина њих бити сакупљена у оквиру сабраних дела аутора и то у књизи *Цртице, приче и хумореске са путовања* (*Črty, povídky a humoresky z cest*, 1955).

У једној од ових путописних цртица два путника у полицији објашњавају сврху свог путовања: „Детаљно све посматрамо, нас не интересује само природа, посебно желимо да упознамо људе. Идемо међу

⁴³ Мирослав Квапил у студији *Јарослав Хашек и Југословени* наводи ранија истраживања Ратка Питлика и хрватског уредника И. Лајтмана, који су аргументима потврдили наведени временски оквир (Kvapil 1991: 146).

просте горштаке“ (Hašek 1955: 78). Управо се ту крије основно начело Хашековог приступа жанру путописа. Због тога његови записи с једне стране обилују реалним описима ситуација, сликањем обичних људи из народа, цитатима реалних дијалога и утисака, док се са друге стране осећа блискост са народним предањем, инспирисаност народним бајкама и паганским мотивима земље кроз коју путује. Хашекову слику Балкана можемо сагледати у причама попут *Данас јесмо, сутра нисмо* (*Danas jesmo, sutra nismo*), *Истраживачки пут* (*Výzkumní cesta*), *Српски поп Богумиров и коза муфтије Исрима* (*Srbský pop Bogumirov a koza od muftího Isrima*), *Велика Кањижа и Курмент* (*Velká Kaniža a Kurmen*), *Како ми је уредента у Задру уништио каријеру* (*Jak mne iredetna v Zadru připravila o kariéru*), *Приватно ловиште – Цртица из Хрватске* (*Privatno lovište – Črta z Chorvatska*), *Краљ Румуна у лову на медведе* (*Král Rumunů jede na medvědy*) и др. Ради се о хумористичким и сатиричним причама испрличаним у првом лицу као лично искуство, или је пак реч о испрличаним догађајима које аутор бележи. С обзиром на Хашекову склоност да мистификује и прерађује догађаје, не можемо бити сигурни у њихову аутентичност, али у томе и не почива њихова вредност. Причама је заједничка намера да се дочара менталитет и особине људи са Балкана, њихове навике и обичаји, онако како их је видео Хашек. Благонаклоно и без сарказма, у обичним и необичним ситуацијама, Хашек региструје доминантне особине балканских људи. Они су често тврдоглави, неуки, сујеверни, ограничени у својим заблудама, али истовремено су храбри, правични, простодушни и способни да преживе тешка времена. Анегдотски заплети често су засновани на судару или сусрету различитих традиција, вера, обичаја и предрасуда балканских народа. Скоро романтичарски, Хашек истиче стремљење ка слободи, борбеност и страст обичних људи. Прави јунаци нису они којима се народ диви и клања, писац често демаскира њихова јуначка дела, већ обични сељаци, сиромаси, губитници (нпр. Милош Ковалић, Јурај Вручић, староста Божетић, муфтија Исрима...). Истовремено, приче су препуне фолклорног материјала, описане су наизглед реалне ситуације прожете народним веровањима, митовима и легендама балканских народа.

Често Хашек цитира народне песме или оригинални народни говор који бележи ослањајући се на властити слух, те се врло често у тим цитатима јављају грешке. Пример је и прича у оригиналу насловљеној *Данас јесмо, сутра нисмо*, што је део натписа изнад улаза једне кафане у Вараждину. Пун текст натписа гласи: „Данас јесмо, сутра нисмо / Тако вели свето писмо / Бог ће питал (sic.), где сте били / кад код Тончека нисте пили“. Ову поруку аутор судбински доводи у везу са несрећном смрћу Јураја Вранчића, који се у кафани опио и упао у реку Драву.

У причи *Велика Кањижа и Курмент*, у којој је место Кањижа представљено као „последње седиште турског пашалука у Угарској“, писац констатује: „Уколико човек жели да на путовању стекне потпуну представу о одређеном граду, мора у великој мери да буде радознао. Туриста који је равнодушан, вратиће се кући са површним знањем о туђим градовима. Уколико је човек у туђини довољно радознао, поред тога ће уштедети себи многе муке са наметљивим локалним момцима који му се по сваку цену нуде да га проведу по граду“ (Наšek 1955: 446). Тако путописац лута по забаченим местима, неозначеним путевима, биртијама, сокацима и наилази на случајне саговорнике. Без плана и водича препушта се случајностима. Тако се репортажно приповедање претвара у романтичну авантуру која читаоцу одржава пажњу. Међутим, у позадини хуморески назире се критика друштвених аномалија и догми, идеолошких конвенција и правила која су у супротности са животним законима.

Балкан је за Хашека неистражен, контраверзан, егзотичан али не и опасан, јер тамо живе обични људи са свим својим врлинама и манама. Мапа Балкана за овога писца нема чврсте границе, препознаје се по поделама на хришћански и „мухамедијански“, на угарски и турски, на завојеваче и поробљене, на властодршце и народ.

ОСЛИКАВАЊЕ БАЛКАНА

Чешки сликари на Балкану – Путописи о Црној Гори, Босни и Херцеговини, Далмацији, Србији и Македонији – Сlike Јарослава Чермака – Путописи Лудвика Кубе

Уколико шире сагледамо слику Балкана кроз призму чешких путника и прекорачимо границе које исцртава жанр књижевног путописа, отвара се простор у коме наилазимо на допринос сликарске уметности у стварању слике о Балкану. Визуализација утисака, избор мотива, стила и сликарских техника, свакако исказују субјективни доживљај уметника.

У потрази за инспирацијом, али и других мотива, шездесетих година 19. века у Далмацију и Црну Гору долази чешки сликар **Јарослав Чермак** (Jaroslav Čermák, 1830 – 1878). Иако је у своје време, уз Јосефа Манеса, био признат уметник, његов живот вечитог емигранта учиниће да се у чешкој средини Чермаков целокупни опус сагледа доста касније. Тек 1930. године Вратислав Черни написаће монографију посвећену сликару, а још касније познати чешки писац историјских и биографских романа Франтишек Кожик (František Kožík, 1909 – 1997) доприноси сагледавању чињеница из сликаревог живота у роману *Ходоћашће верности – Роман о животу и делу сликара Јарослава Чермака* (*Pouta věrnosti – Román o životě a díle malíře Jaroslava Čermáka*, 1971). Управо из ове романсиране биографије сазнајемо детаље о Чермаковом приватном животу и уметничком путу. Аутор романа познат је по свом документаристичком приступу,⁴⁴ тако да у епилогу књиге наводи изворе које је користио приликом писања. Реч је о аутентичној сликаревој преписци, новинским чланцима, забележеним успомена савременика.⁴⁵ Тако сазнајемо о Чермаковом школовању на сликарској академији у Паризу и у атељеу у Бриселу 50-их година, где и упознаје супругу белгијског сликара Луиса Галета, са којом бежи прво у Париз, а затим после лутања по Европи, решава да се задрже на словенском југу. Овај избор био је у складу са Чермаковим романтичарским усхићењем борбом Јужних Словена против Турака, али и привлачност медитеранске атмосфере и балканског менталитета.

⁴⁴ Франтишек Кожик написао је биографске романе, између осталих о педагогу Коменском, композитору Јаначеку, сликару Манесу, писцу Тилу и глумцу Војану.

⁴⁵ Франтишек Кожик посебно се захваљује појединцима који су му помогли у сагледавању живота и дела Јарослава Чермака: др Олга Мацкова, др Вјера Соукупова, др Марија Ховоркова, госпођи Даници Черна-Ваврпва, сликару Ф. В. Мокром и инж. От. Веселом.

Чермак стиже у Дубровник почетком августа 1862. године, нешто касније му се придружује Хиполита са две кћери, да би се сви настанили у Мандаљену, селу у Жупи крај Дубровника.⁴⁶ Пажљиво је пратио политичку ситуацију, а када му се указала прилика да преко пријатељских веза, пре свега са чешким дипломатом и публицистом Јаном Вацликом,⁴⁷ уз препоруку отпутује у Црну Гору, позива свог ђака, сликара Јосефа Хутара⁴⁸ да му се придружи. Два чешка сликара проводе крај лета и јесен 1862. године у Котору, на Цетињу, али и у позадини црногорско-турских борби. Захваљујући Вацлику, Чермак и Хутари имају прилику да буду део свите кнеза Николе. Имају прилику да портретишу кнежевску породицу, да скицирају сцене из обичног живота, као и сцене из битака.

У Кожиковом роману читамо:

Главни град Цетиње лежало је у долини окружено непрегледним локвама воде. Били су изненађени како је скромна кнежевска резиденција. Зидови куће били су од насланог камена са земљаним набојем, прозори неправилни, кровови углавном прекривени сламом. Нису имали много времена за размишљање; ветар је по њима наносио кишу и приморао их да се сакрију у зграду сената, у коју их је увео Петровић. У просторији коју им је показао није било кревета, само сто и две столице; али имали су ћебад и сматрали су да се подразумева да ће са Црногорцима делити тежину њихових живота и да ће ту тек понеко наћи времена да им се посвети као гостима. (Kožík 1971: 156-157)

Кожик више пута помиње да Чермака није интересовало само посматрање људи, њихова лица, ношња и држање, нити сами каменити пејзажи природе и места, већ је пре свега желео живи контакт са ратницима и обичним људима. Желео је да из прве руке доживи њихове обичаје, начин живота и размишљање, па чак и да учествује у њиховој борби против Турака. На тај начин могао је верно и експресивно да пренесе на платно одабране црногорске мотиве. Када је Ђуро Пламенац, војвода и сенатор, рањен у боју, Кожик литерарно домишља Чер-

⁴⁶ Детаљан опис Чермаковог живота и стваралаштва у овом периоду налази се у тексту Трпимира Мацана *Јарослав Чермак у Жупи Дубровачкој*, стр. 307-321 (<https://hrcak.srce.hr/file/244533>).

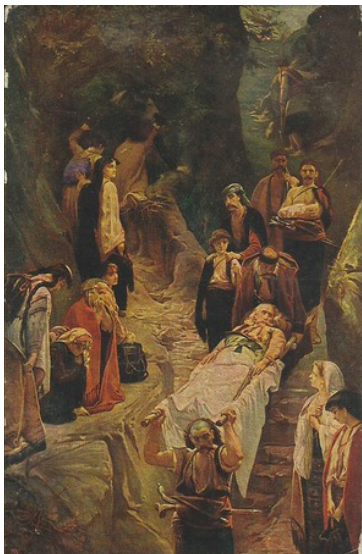
⁴⁷ О Јану Вацлику (Jan Václík, 1830 – 1917) као дипломати и публицисти биће речи касније.

⁴⁸ Јосеф Хутари (Josef Huttary, 1841 – 1890), студирао сликарство у Прагу и Бечу. У Паризу био ђак Јарослава Чермака, коме се придружује у посети Црној Гори 1862. Познат по портретима значајних личности које је осликао у Карловим Варима, између осталог и портрет српске краљице Наталије. Више у František Šístka: *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti, 1830 – 2006, Praha, 2011.*

маков доживљај сцене у којој његови саборци „са жаљењем и поносом“ посматрају пребледело војводино лице:

Јарославу се ова слика урезала у свест. Из дубине душе био је дирнут немим, проживљеним заједништвом. Када се са својом четом вратио кући, брзо је нацртао прву скицу. Био је сигуран да је пронашао мотив за прву велику слику из Црне Горе. Све људске мисли путују са рањеним јунаком, јер у њему осећају снагу у одбрани домовине. И тако је ово ходочашиће човека који умире, нови завет и свето обећање свих часних и слободних људи. (Коџић 1971: 170)

Наравно, реч је о скици и платну *Рањени Црногорац*, једној од најуспелијих Чермакових слика инспирисаних боравком у Црној Гори. Писац Коџић тумачи познату слику, не као историчар уметности, већ као Чермаков биограф који уклапа познате чињенице из сликаревог животног искуства. На основу проматрања слике, која представља један уметнички доживљај, писац домишља лична осећања и размишљања јунака и тиме ствара други уметнички доживљај. Коџић примењује овај списатељски поступак кроз читав роман – писац реконструише реалне догађаје и доживљаје реалног (и фиктивног) јунака на основу сликарских дела које је Чермак насликао. Тиме се пред читаоцем отвара један субјективни доживљај (сликарско платно), једна његова фиктивна реконструкција (роман), али и реална историјско-биографска слика сагледана из две перспективе.

Јарослав Чермак: *Рањени Црногорац*

Јарослав Чермак: *Слепи гуслар*

Грађењем ликова и њихових узајамних односа, Кожик јасно сугерише да је кнез Никола одредио циљ мисије чешких сликара у Црној Гори. Чермак и Хутари требало је да Европи представе праведну борбу Црногораца за слободу:

Последњи пут је уз вечеру сео са кнежевом породицом. Поново је обећао да ће покушати да понуди париском Салону портрете, а говорио је и о осталим мотивима, које ће тек насликати.

Тиме ћете нам помоћи, поверио му се уз кафу Никола. – Немам илузију да ће нас Османско царство оставити на миру. Видећете да ће се бој наставити и биће добро да нас поменете у Европи. (Коџић 1971: 174)

Већина слика инспирисана Црном Гором, али и Херцеговином и Далмацијом, настаће у Чермаковом сликарском атељеу у Мандаљену, у Жупи Дубровачкој, по повратку из Црне Горе. Платна попут *Обала у Далмацији*, *Далматинска свадба*, *Баите у Дубровнику*, *Пијаца у Котору*, *Портрет Црногорке*, *Слепи гуслар*, *Рањени Црногорац* и друге, остављају сведочанство о конкретним догађајима и пејзажима са Балкана, али истовремено преносе импресију самог сликара кога фасцинира далматинска, херцеговачка и црногорска посебност, коју види у преплитању егзотике, фолклора, дивљине и лепоте, митологије и реалности. Тиме се Чермак прикључује осталим чешким сликарима, књижевницима, путописцима, фолклористима, историчарима и научницима, који кроз читав 19. век својим делима доприносе стварању слике о Балкану коју преносе својим сународницима. Временом ће се створити и одређена стереотипна слика о словенском, јуначком, али и суровом и нестабилном региону који се налази између Запада и Истока.

Сликар и етнограф Лудвик Куба

Лудвик Куба (1863 – 1956), сликар, етнограф и сакупљач народних песама, Чех који је задужио Јужне Словене тиме што је до детаља речима описао и на платнима осликао њихову историју, обичаје, карактер. Свој музички таленат школовао је у прашкој оргуљашкој школи, а сликарски таленат на двогодишњим студијама у Паризу. Ипак, највећи део стваралачког века провео је на студијским путовањима по словенским земљама (Словачка, Лужице, Украјина и Балкан), на којима је записивао оригиналне народне песме, сликао пределе и људе, а за нас најзначајније, записивао утиске и сазнања о земљама кроз које

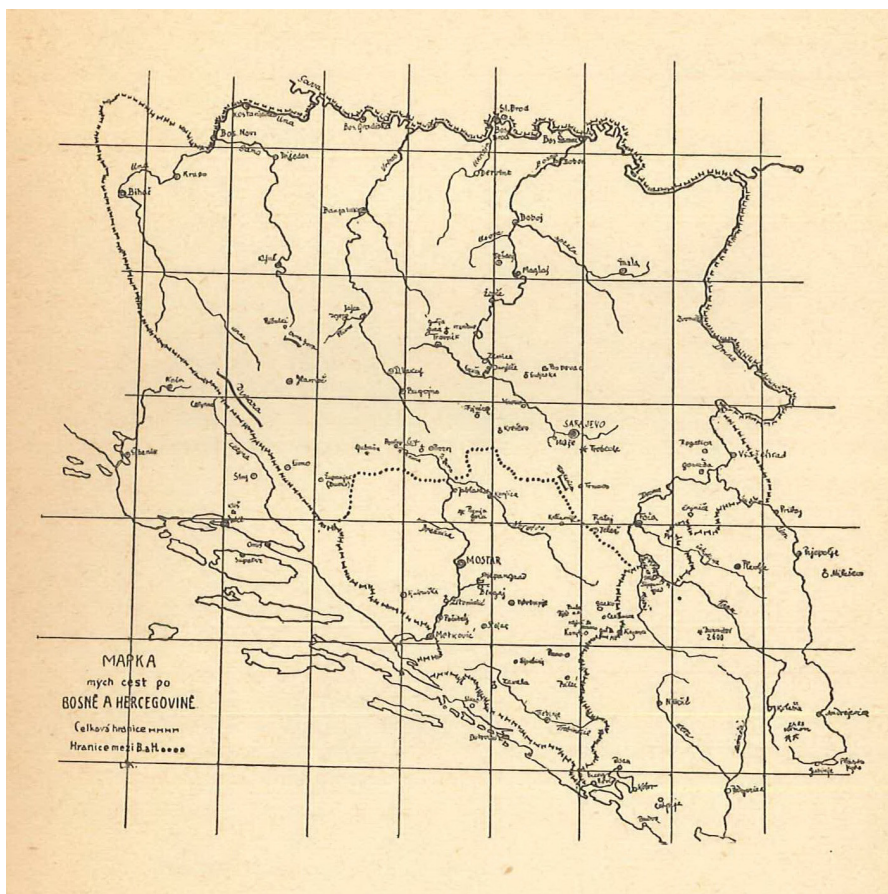

Лудвик Куба

је путовао и у којима је дуже боравио. Задивљујућа је посвећеност и студијозност са којом је описао прошлост и садашњост балканских Словена, али за квалитет његових етнографских и фолклористичких студија, а касније и књига, пресудан је био његов сликарски таленат који у великој мери доприноси аутентичном и привлачном стилу писања.

Једно од првих Кубиних путовања на Балкан био је боравак у Црној Гори 1890. и 1891. године који је посветио сакупљању народне поезије и сликању локалних мотива. Путовао је из Котора на Цетиње, био у Подгорици, Никшићу, Скадру, и обишао Јадранску обалу до Бара и Улциња. Описао је реке Морачу и Зету и попео се на Ловћен. Неколико година касније (1893 – 1893) записује народне песме по Босни и Херцеговини. Пропутовао је пределе од долине Врбаса, преко Мостара до Сарајева. У том периоду, али и касније, посетио је Далмацију (1890 – 1912). Пропутовао је острва, обалу и приобаље од Задра до Будве. У нешто дужем периоду, у више наврата од 1890. до 1927. путује по Косову и Метохији (Нови Пазар, Проклетије, Призрен, Косово поље), а у периоду од 1925. до 1927. обилази Македонију (Охридско и Преспанско језеро, Битољ, Прилеп и Скопље). На тим путовањима углавном су га пратили локални водичи што му је омогућавало да дође до најзабаченијих села како би нашао изворне певаче народних песама и сачинио оригинални запис. Успео је да наслика читаве циклусе реалистично-импресионистичких слика са мотивима мештана у народној ношњи, изгледа села и градова кроз које је пролазио или пак сцена из свакодневног живота.

Куба је своје путописне чланке и студије објављивао на страницама чешких дневних новина и часописа. Већи део тих текстова сабрани су у његовим касније објављеним путописним књигама: *У Црној Гори* (*Na Černé Hoře*, 1892), *Штиво о Лужици* (*Čtení o Lužici*, 1925), *Штиво о Македонији* (*Čtení o Makedonii*, 1932), *Штиво о Старој Србији* (*Čtení o Starém Srbsku*, 1932), *Путовања за словенском песмом* (*Cesty za slovanskou písní*, 1933-1935), *Штиво о Далмацији* (*Čtení o Dalmácii*, 1936), *Штиво о Босни и Херцеговини* (*Čtení o Bosně a Hercegovině*, 1937) и *Уздуж и попреко по словенском свету* (*Křížem krážem slovanským světem*, 1957). Задивљује ниво знања о историји Јужних Словена, као

Лудвик Куба: Мапа путовања по БиХ

и спектар закључака којима Куба објашњава чешком читаоцу посебности народа и култура које је упознао. Очигледно је да се за путовања детаљно припремао, врло често наводи изворе из којих је црпио своје предзнање,⁴⁹ тако да његови путописи садрже детаљне фрагменте историје Јужних Словена од најстаријих времена до аустроугарске владавине. Како је своје путописне чланке припремао за објављивање у посебним издањима тридесетих година, допуњавао је текстове коментарима и са дуже историјске дистанце. Тиме читалац добија савршено штиво – историјску слику, етнографске податке и записе, сликарске описе и живо, духовито приповедање личних доживљаја и авантура са ових путовања.

⁴⁹ На пример у *Штиту о Босни и Херцеговини*, Куба наводи студију Драгутина Прохаске, као и два загребачка издања, историју И. Ф. Лукића *Земљенис и повјесница Босне* (1851) и В. Клаић *Повјест Босне* (1882).

У путописној књизи *Штиво о Босни и Херцеговини* (1927), прво поглавље названо је *Из хроника* и у њему описује босанске и херцеговачке господаре и владаре, различите историјске периоде, сусрете и сукобе вера и народа, као и неке специфичне одлике и феномене. Ту свакако спада наслеђе богумила и писмо босанчица:

Путници са Запада који су овде дошли у 16. и 17. веку били су изненађени у коликој мери је народ умео да пише и чита, јер је управо код њих народ био намерно занемариван како би лакше подносио терет свога подаништва. У време процвата богумилске цркве овдашњи народ је спадао међу најобразованије у Европи и занимљиво је да то одговара устовременим односима у Чешкој: хуситском периоду. Разлика је била само у томе што је хуситство било вера више народна него државна и то још сразмерно кратко време, док је богумилство више векова било државна црква и нити један државни акт није могао да га заобиђе. (Kuba 1937: 11)

Ово поређење богумилске и хуситске вере само је један од примера суштинске посвећености аутора анализи традиције, историјских узрока и последица које се налазе у темељима културе, обичаја и судбине народа. На појединим местима, Куба својим закључцима превазилази очекиване констатације једног путописца и уметника:

Без патаренства не би било јединствених одлика ове двојне земље, која пати од расцепканости у неколико праваца. Овде не само да је развође, скоро истоветно са граничник упоредником између обе земље (босанске воде теку Савом и Дунавом на исток до Црног мора а херцеговачке на запад до Јадранског мора), већ се овуда такође протеже – поново у правцу упоредника – граница између српског и хрватског говора, која је, истину говорећи, и за стручњаке нераспознатљива, али која је управо због тога могла начинити од обе земље класично тло за распламсавање судбинског спора српскохрватског. Без патаренства би то тако било. Али трећина становништва – и то управо она најимућнија је 1463. године у ислам, кога интересује само вера а не народност; и тако је овде био угушен замајац националног спора, чиме је ова двојна земља за пола миленијума стекла толико јединства, супротно од суседних крајева, да је то садашњој сједињеној Југославији чак нелагодно – чему се у крајњем случају не можемо чудити. Политичари свих времена и народа били су, јесу и биће исти, а њихова највећа жеља остаће да удобно седе на трактору и ору свет толико дуго док на њему не остане ништа осим екватора са меридијанима и упоредницама. (Kuba 1937: 19)

Куба је духовит. Прво поглавље књиге завршава причом о Матији Корвину и паду Босне ироничном констатацијом да је Босна пала не само заслугом својих непријатеља, већ и својих „пријатеља“ – Турци су јој копали гроб, али Корвин је Босну у њега гурнуо:

Не стидимо се да после опела – као што се то на сваком погребу шапатам ради – поставимо питање да ли је иза покојнице Босне остало неко наслеђе? Ако не политичко, оно „барем“ културно? Остало је. Од патарена језик и писмо и – босанско-херцеговачко муслиманство. Од учених књиге, писане за богумилске људе. Од владара не остаде ништа. (Kuba 1937: 47)

Лудвик Куба: Македонија

Путопис о Босни и Херцеговини наставља се поглављима у којима аутор интерпретира народне легенде и веровања, описује авантуре које је доживео у контакту са народом док је записивао народне песме по удаљеним селима, предграђима, пољима. Интересантни су описи његових сапутника – водича, који су му додељивани или које је сам ангажовао. То су обично сироти људи који пристају да на својим магарцима или рагама прате „необичног странца“, коме се испод брка смеју што се бави тако чудним послом. Описујући своје водиче, Куба дефинише појединачне народне особине, подвлачи и описује лепе људске особине и покушава да оправда негативне. Препознају се и путопишчеве особине,

пре свега стереотипи који га оптерећују: Циганина водича гледа са подозрењем, не верује му и ниподаштава његово мишљење. Парадоксално, и сам осуђује Европљане дошљаке који надмено гледају на домаће људе. У једном од поглавља описује како је одлучио да у Босни носи фес који му отвара многа врата код „домаћих“, али изазива подозрење код странаца. Некада се осећа на коњу као бег, а некада као прогнаник и сиромас.

Кубин путопис употпуњују репродукције његових слика и цртежа који представљају визуализацију изгледа предела кроз које пролази и портрета људи које је срео. Сами називи слика описују главне сликарске мотиве: *Сељак из околине Сарајева на пијаци, Циганске девојке у Фочи, На пијаци у Маглају, Муслиманско гробље у Мостару, Стара Херцеговка, Салаш у Херцеговини, Бег и муслимански сељак* и сл. Избором мотива, сликарском техником уља на платну, као и композицијом сваке слике, Куба се исказује као реалистичко-импресионистички сликар кога највише интересују фолклорни детаљи и сцене из свакодневног живота. Оно што види и доживљава преноси на сликарско платно, али истовремено сликарски доживљај бележи и речима. Његови описи су детаљни, чулни, сликовити. Тако у околини Мостара, код изворишта реке Буне, описује пећину која је по предању гроб шејка Саризе Атука, бележи:

Испод свода стеновите ћелије, чији под представља површина реке, на то заборављам. Заборављам на све. Бајковита пећина, чије сиге подсећају на њушку апокалиптичне немани, позадина је пријатног свецовог светилишта, које више личи на баштенски павиљон при замку, него на гроб. Плавичасти одсјај сенковите пећине такође делује више као чаробна бајка, него као гробље, а необични звук свеколиких птица, које нисмо очекивали, испод овог тајанственог свода испуњава душу ведрином. (Kuba 1937: 203)

У путопис о Босни и Херцеговини аутор уноси и неколико записа оригиналних народних песама, са нотама и текстом. Ипак, записане песме налазе се у посебним издањима Кубиних антологија,⁵⁰ овде оне представљају само илустрацију.

Куба је често духовит, необичним поређењима и алузијама успева да читаоцу пренесе најтананије посебности народног карактера, оби-

⁵⁰ Лудвик Куба објавио је у два тома своје дело *Путовање за словенском песмом* (1953). Дело је резултат вишегодишњег записивања и сакупљања словенских песама у западнословенским (Чешка, Словачка, Лужице и Пољска), источнословенским (Украјина, Русија и Белорусија) и јужнословенским земљама (Словенија, Хрватска, Србија и Бугарска). У делу су садржани описи музичких инструмената, музичких одлика песама и народног плеса.

чаја или културе. У *Штиво о Македонији* (1932)⁵¹ читаво поглавље је посвећује опису бивола, чије посебне особине духовито алудирају на поређење са карактером тамошњих људи: корачају уздигнуте главе, али не због тога што су поносни или уображени, већ их притиска и жуља јарам. Верно служе својим господарима, али их надживе па се нађу упрегнути у запрези погребне поворке.

Уколико спазимо бивола, за нас то има значај географске оријентације. То значи да смо на јужној половини Балканског полуострва, јер се бивол купа само у водама које се уливају у Егејско и Бело (sic) море (са изузетком Старе Србије). Код нас не би опстао. Код нас не би ни тако лепо изгледао. Његовој тамној длаци потребни су врели зраци, како би успела да својом оштрином из свог црнила изнедри одблеске зелене и љубичасте, чиме празнични костим животиње добија нежност и изглед сомота. (Kuba/Kunský 1961: 211)

Комично и живописно описује бизарне ситуације:

Временом се ту придодало и поштовање, јер сам код њих (бивола - прим. прев.) приметио и трагове знатне интелигенције. Док сам се једног врелог дана у подне потуцао усијаном скопском улицицом, од врућине сав отупео, обрадовао сам се што ми је пало на памет да ходам тик уз зид. Наравно да је и сенка поред зида била врела и јако уска, тако да је могла да ме покрије само до пола; али барем сам нешто покушао. И док сам се тако вукао као утвара са повијеном главом, умало да налетим на усамљеног четвороножног пешака, чији се широки стомак се крзао о зид толико да се чуло, само да би што је могуће више избегао јару. Ишли смо један насупротив другом и могло се наслутирати питање ко ће коме да уступи пролаз. Али питање не би било на месту. Иако смо у овом случају испољили исти степен интелигенције, радило се о томе да у интересу људског достојанства победим над њим пре свега моралном предношћу: као паметнији сам се склонио. (Kuba/Kunský 1961: 214)

У путопису о Старој Србији, Куба подсећа и на старе чешко-српске односе, препричава легенде о Краљевићу Марку, али и детаљно описује архитектуру српских манастира. Кубин путописни стил ослања се на етнографске и фолклористичке елементе. Историјске чињенице налазе се тек у позадини пишчевог доживљаја. Дobar пример је одломак путописа о Косову, који је објављен у оквиру књиге *Штиво о Старој Србији* (1932), а датира из 1927. године:

⁵¹ Овај путопис Л. Кубе је на македонски језик превела је Данка Роуз Даниловска под називом *Книга за Македонија*.

Налазимо се на месту на коме се одиграла главна шекспировска сцена косовске трагедије. Овде је био заклан Мурат, на лицу места пробуражен Милош, пред очима умирућег султана окончао је поражење Лазар а пред њим – по његовој заповести – погубљено много заробљених српских племића. Дакле, тло заиста натопљено крвљу.

Посматрамо бојиште.

Около наоколо ништа. Ни псића. Не проналазимо овде ништа осим властитих мисли. Сцене из прошлости лако се повезују са остацима сироте садашњости. Ништа им не смета. Празнину не испуњавамо војним подацима, већ радије сликама из песме. У себи видимо „косовку девојку“, она ујутру после битке гази преко јуначке крви. „Кога тражиш?“ пита је Павле Орловић. А девојка одговара: „Кад цар Лазар пред битку сабра војску код предивне цркве у Самодрежи, погледаше ме троје војвода: Милош Обилић, Косанчић Павле и Топлица Милан. Први ми даде аздију (плашт) говорећи: Ако се вратимо, бићу ти побратим. Други ми даде позлаћени прстен говорећи: Ако се вратимо, бићу ти кум. Трећи ми дате златни вео говорећи: Ако се вртимо, бићеш ми жена. То су они које тражим.“ Рањеник одговара: „Погледај, душо, тамо на кочеве, оне највише и најгушће! Тамо су ти, душо, сви погинули. Иди ти кући! Узалуд квасиш у крви рукаве и сукњу.“ Девојка трчи и из белог грла јеца: „Изгорећу од туге, јадна! Дрво да загрлим, осушиће се!“ (Kuba / Kunský 1961: 209).

Осим народне песме, Кубини извори су и научни. Конкретно у овом случају, наводи да је читао на немачком написану књигу *Македонија и Стара Србија*, коју је 1889. године, петсто година после Боја на Косову, написао Спиридион Гопчевић. Аутор наводи да је Гопчевић као историчар уверљиво представио где је била грешка у војној тактици српске војске у овој судбоносној битки: „Нажалост, савет његов стигао је пола миленијума касније, што је његова једина мана, за коју он, мора се признати, није крив“. (Kuba/Kunský 1961: 211) Такав је Кубин стил: садржајно, сликовито и врцаво штиво.

БАЛКАН У ФОКУСУ НАУЧНИКА

Научни путописи Константина Јиречека - Дневнички записи и успомене из Србије Јозефа Здењека Раушара - Географи на Балкану

За разлику од чешких путописаца који на прелазу векова још увек немају „исцртане“ прецизне границе Балкана, чешка историјска наука започела је своја балканолошка истраживања кроз рад **Константина Јиречека** (Konstantin Jireček, 1854 – 1918), професора универзитета у Бечу и аутора књига *Историја бугарског народа* (*Dějiny bulharského národa*, 1876), *Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци* (*Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpasse*, 1877) и *Историја Срба* (*Geschichte der Serben*, 1911).⁵² После студија историје, географије и филологије у Прагу, започела је његова научна, професорска и дипломатска каријера. Посвећен архивском раду и анализи научне грађе, својим делима померио је границе у области историјографских истраживања Балкана ослањајући се на допринос ранијих чешких научника. Иза себе оставио је не само значајна научна дела која се тичу историје Балкана, већ и чланке, дневнике, писма и записе са путовања који се могу сврстати у научне путописе. Путујући по Балкану и боравећи у балканским земљама, Јиречек је записивао своје утиске, искуства и закључке у намери да чешкој, али и аустроугарској јавности приближи историју и стварност Јужних Словена.

Јиречек је 1874. године дошао у Србију. Циљ путовања била је посета мајчином брату од стрица, Јанку Шафарику у Београду. Том приликом обишао је је део Србије, а већ следеће године објавио је белешке о овом путовању под називом *Србија. Земља и народ* (1875). Овом књигом отворено је ново поглавље у путописном осликавању пре свега Србије и Београда. Путопис се састоји из четири поглавља у којима се описују Београд, Шумадија, Крагујевац, манастир Драча, Страгари и Аранђеловац. Иако је аутор историчар чија дела су признате научне студије о историји, етнографији и фолклористици Балкана, овај текст носи све одлике путописне прозе. Пре свега, приметан је селективан путников поглед и пишчева аутентичност. Јиречек веродостојно и документовано, али и аналитично, сагледава историју и свакодневне сцене на које наилази на свом путовању. Београд посматра кроз анализу објективних чињеница, али са предзнањем о историји и посебностима овога града.

⁵² *Историја Срба* је Јиречеково недовршено научно дело о политичкој и културној прошлости Срба. Дело је започео да пише 1901. године, први део је објављен 1911. године и обухвата историју Срба до Маричке битке.

Константин Јиречек

Јиречек стиже у Београд из Беча после 50 сати пловидбе дунавским паробродом. У јутарњој магли прво му се указују обриси тврђаве, минарети и звоници цркава. После детаљног описа изгледа путника који се спремају за искрцавање, подсмешљиво, али са симпатијама описује, „живописне пандуре одевене у полуфранцуске униформе“. Они прегледају пасоше, али како су неписмени, путници им подмећу јеловнике, поштанске признанице, сточне пасоше и сл. – било шта што има печат или марку. После пандура на путника наваљују услужни носачи („хамали“) и човеку треба енергије да их се ослободи. Затим путописац саопштава да Београд има 26.770 становника, углавном Срба али и Бошњака, Бугара и шпанских Јевреја. Жене и мушкарци обучени су по француској моди, али има и традиционално обучених Српкиња – на главама црвени фесови око којих је учвршћена плетеница. После описа вреве на улицама и трговима, аутор закључује: „Странац који први пут ступа на београдске улице са чуђењем гледа лево и десно, напред и назад. Овде већ почиње Орјент; са њим те упознају очи, уши, нос и ноге. Дуж улица су свуда приземне, неправилне кућице покривене ћеламидима; ту и тамо уздиже се лимени кров витког минарета; на сваком кораку невиђене физиономије и ношње, неслушани језици, необична роба“ (Јиречек 1959: 23). Главне улице уређене су на европски начин, али већина је поплочана калдрмом. Није лако, пише Јиречек, ходати Београдом: под ногама калдрма а изнад главе афричко сунце и београдска жега. Мање улице нису ни калдрмисане па после кише „нога не стиже блату до дна“ (Јиречек 1959:24). И овај путописац, попут Неруде, детаљно описује београдске пијаце и кафане⁵³, али за разлику од њега наводи и прецизне географске податке о положају града, историју појединих грађевина а помиње и значајне историјске личности. Посебно издваја зграду Велике школе, поклон родољуба Мише Анастасијевића, чија изградња је коштала 100.000 дуката. У њој је смештено „Учено друштво“ о чијим оснивачима детаљно пише. Помиње активности посебних секција и детаљно представља часопис друштва Гласник (у фусноти обавештава да је о

⁵³ Цитати Нерудиних и Јиречекових описа београдских пијаца и кафана наведени су у књизи Ђорђа С. Костића *Заљубити се у један град* (Београд, 2007).

свескама Гласника од 1864 до 1872 дао опширан реферат у „Часопису Чешког Музеја“ 1872. године). Следе представљања доприноса Ђуре Даничића, Стојана Новаковића, Милана Кујунџића, Јосифа Панчића... Анализира политичка превирања у Србији, даје свој суд и пореди ситуацију у Србији и Грчкој: иако су обе земље стекле независност у истом периоду, Србија има боље финансије и војску, али заостаје по броју фабрика, школа, штампарија. Тиме Јиречеков путопис постаје студиозна политичка, економска и културолошка анализа стања у српском друштву 70-их година 19. века. Интересантна су запажања о разонодама Београђана. Аутор описује догађај са представе *Јаничари* Ф. Глоггића у Народном позоришту, када су гледаоци са „највиших“ галерија обучени у народна одела клицали при сцени јуриша на Турке. Јиречек се руга, али је истовремено и задивљен том бурном реакцијом „некултивисане“ публике.

Иако се Јиречеков путопис помера од слике субјективног доживљаја града до студиозне анализе различитих аспеката који чине његову слику у одређеном времену, он је пре свега дидактички текст којим се преносе информације и сазнања о Београду у другој половини 19. века. Њиме се чешки путописац придружио преовлађујућој слици осталих европских путописаца који су видели Београд као границу Европе и Оријента. Још дуго пошто је написан, овај извор сазнања о Београду остаће непревазиђен у оквиру чешких путописа овог периода.

Чешки историчар има још једну велику заслугу. Јиречек је повукао преко мапе Балканског полуострва имагинарну линију у свом научном делу *Историја Срба*. „Јиречекова линија“, термин који се задржао, дели утицај латинске културе (на северу) и грчке (на југу) до IV века н.е. Линија се повлачи од места Лац у данашњој Албанији, води преко Софије, преко венаца Старе Планине до Одесе и Црног мора. Линија на мапи је исцртана према археолошким ископинама тј. доминантним сачуваним натписима на северу од замишљене линије а писаних латиницом и сачуваних грчких натписа јужно од „Јиречекове линије“.

Захваљујући књизи Ивана Доровског *Константин Јиречек: живот и дело* (*Konstantin Jireček: život a dílo*. 1983), сазнајемо и о путописним чланцима које је Јиречек објављивао у чешким часописима „Свјетозор“ и „Просвета“ у периоду 1876 – 1879. године. Према сазнањима Доровског у овом периоду чешки часописи објављивали су велики број чланака о току српско-турског и угарско-турског рата, бугарском устанку 1876, али и информације о књижевности и култури Јужних Словена. Објављивале су се приповетке и песме чешких аутора инспирисане овим мотивима (нпр. проза Рудолфа Покорног и Јосефа Холечека), преводи

Јиречекова линија

јужнословенских писаца и биографије значајних личности са словенског Југа: „Можемо рећи, да је тадашње чешко напредно и либерално оријентисано друштво (као уосталом и свеколики словенски свет), директно учествовало у догађајима на Балкану“ (Dorovský 1983: 100). Два поменута часописа објављивала су путописне цртице Константина Јиречека, који је у то време боравио неколико месеци у Дубровнику проучавајући грађу у дубровачком архиву. Доровски наводи неке од тих чланака који су били политички актуелни и ангажовани, али су пружали и информације о прошлости и култури Дубровника и других хрватских приморских места.⁵⁴ Јиречек се у њима не бави само описима и информацијама, већ се у путописним цртицама осећа добар спој znalца историје и географије, препознаје се љубитељ природе, познавалац ботанике, али и писац са даром. Уз информације о историји, трговачком значају и доприносу развоју словенских књижевности ове „минималне аристократске републике“, путописац описује и личне утиске, доживљаје и сусрете. У једном од

⁵⁴ Jireček, K.: „Plavba podél břehu dalmatinských“, *Světlozor*, č. 51-52, 1878.; Jireček, K.: „Epidaur“, *Světlozor*, č. 2-5, 1879. Jireček, K.: „Dubrovnik“, *Osvěta*, č. 9, 1879.

тих чланака сам Јиречек је написао како је за научног путописца посебна драгоценост да упозна особености самог народа, његову простодушну доброту, народне обичаје и говоре (Dorovský 1983: 101).

Константин Јиречек је као генерални секретар у Министарству просвете Бугарске и директор Пловдивске библиотеке и музеја, провео у Бугарској пет година, од новембра 1879. до 1884. године. У том периоду наставио је са проучавањем историје Бугарске и Јужних Словена, даје свој допринос развоју бугарске историјске науке, географије, етнографије и археологије, али тада настаје и његов *Бугарски дневник 1879 – 1884* (Софија, 1930). Иако се ови дневнички записи не могу сврстати у путописну прозу, они су данас драгоцен извор информација о политичким, друштвеним и културним приликама у Кнежевини Бугарској и Источној Румелији⁵⁵ овог периода. Из дневника сазнајемо да живот у Софији у то време није био једноставан. Неадекватни услови за рад, као и непрекидни политички спорови бугарских званичника, отежавају реализацију Јиречекових планова. С друге стране, књига *Путовања по Бугарској* (*Cesty po Bulharsku*, 1888), објављена је на чешком језику и носи све одлике научног путописа. Реч је о историјској, географској, археолошкој и културолошкој студији у којој има и делова који одишу дескрипцијом и субјективним запажањима аутора. Ипак, у описима места Софије, Пловдива и Трнова (данас, Велико Трново), као и предела кроз које пролази 1883. године обилазећи планинске области Бугарске и западне делове Источне Румелије, превладава потреба научника да систематизује чињенице из бугарске историје које оплемењује својим описима и закључцима. Структура свих поглавља у путопису је идентична: аутор започиње историјским уводом, затим набраја историјска налазишта и споменике у околини, следи детаљан географски и етнографски опис дате области, и на крају аутор износи податке о инфраструктури, индустрији и посебностима региона.

Слично као и у путописима о Србији, и овде непрекидно пореди појаве које припадају прошлости са новим настојањима које тумачи као цивилизацијски напредак. Тако, када описује Софију, истиче да је град подељен на стари и нови (европски) део, који описује у позитивнијем светлу. Иначе, аутор је веома критичан према култури становања и хигијени у Софији. Смета му велики број „дивљих“ паса који претстављају опасност (Јиреček 1888: 27). Стиче се утисак да Јиречеку на путовању кроз Бугарску и Источну Румелију највише сметају лоши друмови и неразвијени железнички саобраћај, мада наглашава да је

⁵⁵ Источна Румелија је била аутономна провинција Отоманског царства која је настала 1878. године после Берлинског конгреса и о којој није било пуно информација у чешкој јавности.

то случај у свим балканским земљама (Jireček 1888: 492). Зато аутор путописа преферира кретање на коњима у пажљиво одабраном седлу (Jireček 1888: 71). Позитивно оцењује лепо уређена села (нпр. Габрово), неговане ружичњаке и природне лепоте, али се не либи да без околишања неко место (нпр. Стара Загора) прогласи тмурним и непривлачним. Јиречек је у лето 1884. године путовао и по бугарској обали Црног мора, те и ови утисци су ушли у поменути путопис. Посебна вредност овог путописа су Јиречекови напори да објасни разлике у локалним наречјима или да забележи локална веровања и паганске обичаје, који за њега, очигледно, представљају праву егзотику (Jireček 1888: 634). Укупно гледајући, овај путопис је вредан извор података о Бугарској из периода првих година њене самосталности, написан из пера темељног познаваоца историје, прилика и културе Балкана.

Дневнички записи и успомене из Србије Јозефа Здењека Раушара

Првих деценија 19. века у оквиру Хабзбуршке монархије спроводи се организовано насељавање Војне крајине, територије уздуж границе са Отоманским царством, од Славоније све до данашње Румуније.⁵⁶ Овај стратешки потез покренуо је талас миграција, али и створио потребу да Чеси истражују овај део Европе. Од средине 19. века, Чеси све учесталије индивидуално долазе на Балкан. Неки су понесени свесловенским идејама и потребом да својим сународницима пренесу што више информација, други пак у потрази за бољим животом насељавају територије данашње Хрватске (Дарувар) и Србије. После Берлинског конгреса 1878. године, када Србија стиче независност, све више Чеха долази у слободну словенску земљу која је оскудевала у стручњацима различитих профила. Словенско порекло, сличан језик и аустроугарско образовање, биле су главне препоруке за оне Чехе који су потражили посао у Србији. Међу њима је било занатлија, трговаца, лекара, професора, музичара... Неки од њих су заувек остали у Србији, примили православну веру и временом се асимиловали. Било је и оних који су у Србију били позвани као стручњаци од стране највиших представника власти, а неки опет од стране својих сународника.

Добар пример је **Јозеф Здењек Раушар** (Josef Zdeněk Raušar, 1857 – 1947), инжењер хемије, писац, песник, преводилац, историчар, панслависта. У периоду пре Првог светског рата боравио је и радио у Ср-

⁵⁶ У овом таласу доселио се и велики број Чеха у област око реке Нере, а део њих у потрази за бољим животом насељавали околину Беле Цркве у данашњој Војводини (Петровић / Раушар 2016: 11).

бији, прво у Вајфертовој пивари у Панчеву (1884), а онда у Београду. Ту је склопио многа познанства са српским књижевницима⁵⁷ и личностима из јавног живота и прикључује се раду тек основаног чешког друштва Лумир у оквиру кога сарађује са многим знаменитим Чесима који су тада живели или пролазили кроз Србију. Издао је брошуру *Чеси међу јужним Словенима, а у Србији посебно* (1886), у којој пише о иселјавању Чеха и њиховом досељавању на Балкан. Касније је радио као инжењер хемије у руднику угља у Костолцу на Дунаву и на испитивању лежишта угља у Јужној Србији око Грделице и Џепа. У пролеће 1894. године путује у Солун и на Свету Гору, где је у српском манастиру Хиландар посетио Саву Хиландарца, свог земљака из Кутне Хоре. Вредно је бележио своја запажања, писао чланке које објављује у чешким новинама, а као посебна издања објављује: *Генерал Франтишек А. Зах. Скица за биографију* (1892), *Моје успомене на српске писце осамдесетих и деведесетих година прошлог века* (1929), *Са српских планина. Из мога дневника и мојих успомена из Србије* (Праг, 1905), *Са српских планина 2. део. Дневник са краја осамдесетих година прошлог века* (1932), *Успомене на Србију од 1884. до 1897. и наше земљаке* (1937), *Из мог дневника. Одабране белешке о мом боравку у Србији од 1884. до 1897. године* (1937).⁵⁸

Иако Раушарови дневнички записи и успомене не спадају у чисти жанр путописа,⁵⁹ сигурно је да је иза себе оставио непроцењиво важне податке о животу у Србији током две последње деценије 19. века. Верна сведочења и запажања научника, који уз то има књижевног дара, записи човека који је у Србији провео дужи период и имао блиске контакте са интелектуалцима и уметницима, свакако превазилазе оквире личних успомена и премешта се у поље етнолошко-психолошке студије о једној земљи и народу. Живо и аутентично приповедање је одлика овог текста:

Српског сељака су грдиле зато што му је земља необрађена и запуштена. Да, то је била истина, али треба при томе сагледати и

⁵⁷ Раушар је познавао Лазу Лазаревића, Љубу Ненадовића, Ј. Ј. Змаја, Симу Матавуља, Бранислава Нушића и др. (Петровић / Раушар 2016: 14).

⁵⁸ Библиографија публикација Ј. З. Раушара преузета из књиге Јозеф Здењек Раушар, *Успомене на Србију 1884 – 1897. Из мог дневника 1884 – 1897*, Београд: Чешка беседа 2016, стр. 18.

⁵⁹ У каснијем периоду, већ у пензији, Раушар често путује. Године 1923. посетио је Стару Србију, посећује Охрид, Велес и Скопље. Путује у северну Африку, Шпицберг и на Канарска острва. Своје утиске са ових путовања записао је у брошурама *У палмином врту* (1930), *Утисци са путовања на Шпицберг и ка поларном леду* (1931) и *Утисци са путовања на такозвана срећна острва Канарска и предивно острво Мадејру* (1931) (Петровић / Раушар 2016: 20,21).

психичку страну српског народа. Ако је радио под Турцима, морао је да плати харач, или би му Турчин све узео. Онда је радио само толико да би преживео. Иако су животне потребе биле минималне, није морао напорно да ради за одећу, модерну обућу, за парадирање – било му је довољно мало. Био је задовољан и срећан. Није знао за живот „преко“, није чезнуо за теревенкама, у њима се народ давио и здравље губио... Често сам размишљао о филозофији сеоског народа, који је Веселиновић тако лепо осликавао у приповеткама. И морам признати, да народ у многоме говори истину, ради мање, али има и мање потребе. Светски рат је међутим уништио унутрашње животе, као и свуда и настале су нове прилике. Српски војник – сељак, доспео је до Француске, Енглеске, северне Африке и упознао се са другим начинима живота и по повратку кући никада више није био задовољан. У туђини су му се додворавали као јунаку, чиме су пробудили нове осећаје у њему, до тада недоживљене, и склоност ка лакшем и лагоднијем животу. Водеће личности су имале пуне руке посла у обнови старог реда и поретка. Мудром и проциљивом владару успело је да уједини Јужне Словене у једну целину и утврди цело царство. (Раушар 2016: 97-99)

Интересантно је да Раушар продор европске културе, европске моде и манира, види као нарушавање равнотеже свакодневног живота. Чак на крају констатује: „Није злато све што сија и није све добро што из туђине долази! И ми би требало да на овоме застанемо и поразмислимо“ (Раушар 2016: 99).

Раушарове успомене представљају драгоцен извор података и за историју чешке заједнице у Србији. Као члан чешког друштва Лумир, а касније и као председник пардубичког одбора Чехословачко-југословенске лиге,⁶⁰ сачувао је од заборава многе чињенице које се тичу догађаја и појединачних судбина уграђених у темеље српско-чешких културних и политичких односа у дугачком временском интервалу од осамдесетих година 19. века до тридесетих година 20. века.

Лумир је организовао позоришне представе које је водио картограф генералног штаба, пуковник Вацлав Јуза (сада мајор у пензији у Жамберку), времешан хусита, како су га називали, добар хумориста, приповедач, одличан глумац који је чешко позориште у Београду подигао на веома завидан ниво. Тамо сам упознао и породицу Неквасила, Јузу, Павличека, Алојза Хроха, Нарциса Боушека, професора Јозефа Свободу, Владимира Немраву, касније Јарослава Доубека, Јарослава Крејчика, Јозефа Скриванека итд. Осим у Лумиру, чешки живаљ се

⁶⁰ О настанку Лиге и њеној активности Раушар је детаљно писао у брошури *Успомене на Чехословачко-југословенску лигу, одбор Пардубице 1920 – 1930* (1930).

састајао у тада малој пивари Код Бајлонија, у којој је пивар био Чех Јан Брабец и где су се састајали стари пријатељи из Чешке. Тада међу нама није било разлике. Био занатлија, радник, лекар, инжењер или професор, сви смо били Чеси и та веза нас је повезивала у туђини без дељења на стране. (Раушар 2016: 60)

Географи на Балкану

Балкан је био привлачан за географска и геолошка истраживања, те није чудно што је **Емануел Фајт** (Emanuel Fait, 1854 – 1929) током 1888. године пропутовао Балкан, његов балкански и турски део. Рођен у Бероуну, студирао је у Прагу географију, историју и словенске језике. Своја истраживања наставио је на Кавказу и азијском делу Русије. На својим путовањима писао је стручне чланке, извештаје и реферате о словенским земљама, али пре свега из угла географа.⁶¹ И други чешки истраживачи и научници у то време истраживали су Балкан. Карел Абсолон (1877 – 1960), географ и археолог из Брна, истраживао је област око Дубровника, Јосеф Веленовски (1858 – 1949) и Јосеф Рохлена (1874 – 1944), обављали су ботаничка истраживања у Црној Гори и на Велебиту, Виктор Дворски (1882 – 1960) и Бохуслав Хорак (1881 – 1960) истраживали су Црну Гору, као и географ Франтишек Витасек, који је наставио ранија истраживања области Балкана. Међутим, није познато да је неко од њих иза себе оставио свеобухватно аналитичко дело које садржи и лична запажања, као што је то случај са научним путописом Јиржија Данеша.

Научни стил је главна одлика путописа географа и професора **Јиржи В. Данеша** (Jiří V. Daneš, 1880 – 1928), који је почетком 20. века обишао већи део Балканског полуострва. Јиржи Мартинек у књизи *Географ и путник Јиржи Данеш* (*Geograf a cestovatel Jiří Daneš*, Praha 2017) наглашава да у животу овог научника скоро да није била нити једна година да није негде путовао. Та путовања нису била само туристичка, нити се радило о истраживачким експедицијама, већ су имала строго научни циљ. Данеш је током својих путовања сакупљао материјал за научне студије које је објављивао у чешким и страним научним часописима,⁶² између осталог и у „Гласнику српског географског друштва“. Прва путовања на Балкан била су са Клубом чешких туриста. Када је имао деветнаест година, тачније 1899. у овој организацији,

⁶¹ Објављени путописи Емануела Фајта су: *Кавказ* (1894) и *Руска средња Азија* (1901).

⁶² Осим по Балкану, Ј. Данеш је путовао по Америци, источној Азији, био је у Аустралији и Океанији.

заједно са мајком, присуствује званичним посетама и пријемима, јер ово путовање било је замишљено као демонстрација сарадње народа унутар царевине. Тако су посетили Далмацију (Ријеку, Задар, Сплит, Хвар, Корчулу, Дубровник), затим Босну и Херцеговину (Мостар, Сарајево, Травник, Јајце, Бања Луку) и Црну Гору. Мартинек помиње да о овом путовању постоје записи у „Часопису чешких туриста” (Martínek 2017: 64). Ту је забележен и сусрет ове групе са чешким земљацима – са директором бање у Илици код Сарајева, Фердинандом Појманом, а у Мостару са докторком Бохуславом Кецковом. На Цетињу су 11. маја 1899. присуствовали пријему код кнеза Николе и књегиње Милене. Група туриста вратила се у Праг преко Загреба и Љубљане.

Друго путовање Данеша у ове крајеве реализовано је 1901. године. Двомесечно путовање по Босни и Херцеговини било је замишљено као теренско истраживање, а о овом путовању сведоче сачувана писма које је Данеш слао својој мајци. Интересантно је да је возом преко Љубљане стигао до Сиња, а затим је путовање наставио бициклом или на коњима и пешке до тешко приступачних области. Резултат овог путовања био је Данешов чланак о босанским железницама који је објављен у часопису „Чешка ревија“ („Česká revue“) 1901, а помогло му је и да доради свој докторат на тему *Густина становништва у Херцеговини (Hustota obyvatelstva v Hercegovině, 1901)*. Задржао се у Бихаћу, Јајцу, Ливну, Имотском, Чапљини и Мостару. Из Мостара прави излете до Дубровника, Боке Которске, Требиња. Посебно му се допало Јајце. У једном од писама наводи: „Бисер Босне остаје бисер без конкуренције“, док „Доњи Вакуф је прљаво мало место, углавном турско, мусаво и неугодно“ (Martínek 2017: 65).

Већ следеће године, као географ истраживач, путује у Бугарску. У Софији се упознао са проф. Јованом Цвијићем, који је у великој мери утицао на Данешов научни рад. Заједно са Јованом Цвијићем 1903. године обишао је средњи део Балкана, а са бугарским професором Анастасом Иширковим област око Софије, Голубац, Прилеп све до гребена планине Балкан. Циљ су била геоморфолошка, геолошка и антропогеографска истраживања. Путовало се на коњима. Преко планине Голубац, наставили су до Прилепа и одатле се попели на Стару планину. Геоморфолошка истраживања наставила су се и 1904. године, када Данеш заједно са зоологом Карелом Тхоном два месеца проводи у Херцеговини. О томе сведоче Данешове забелешке на чешком и немачком које немају чврсту структуру, али интересантна забелешка је да су мештани у области код реке Крупе мислили да је Данеш ловац на злато (Martínek 2017: 70).

Јиржи Данеш (у средини) међу Балканцима

На Балкан се Данеш вратио 1913. године, када је обишао југозападну Србију. Истраживања је обавио на терену Новог Пазара, Косово Поља, Скопља, Битоља и Солуна у друштву Јована Цвијића и Виктора Дворског. Када се вратио са овог путовања написао је текст *Балкан после рата 1913. године (Balkán po válce r. 1913)*, који је одмах био цензурисан. Ту је културну разноликост полуострва, која је другачијег типа од примера Иберијског или Апенинског полуострва, објаснио његовом отвореношћу према остатку Европе. Недостатак географске границе, као што су Пиринеји или Алпи, доприносе мешању разних народа. У тексту је био критичан према аустријском утицају на Балкану. Пажњу посвећује и улози Бугарске у Другом балканском рату и јасно заступа просрпску позицију тј. аустријску политику види као стратегију спречавања стварања велике српске државе (Martínek 2017: 203-204).

Ипак, област коју је највише истраживао и којој се више пута враћао је Босна и Херцеговина. Уосталом и назив Данешове докторске дисертације био је *Густина становништва у Херцеговини* (1901). Истраживао је област Доње Неретве у Херцеговини и Далмацији, проучавао питање крашких поља и западнобосанске криптодепресије. Ипак, осим геолошких и географских записа, Данеш је повремено описивао места и пределе које је углавном обилазио на бициклу. Путописне чланке објављивао је почетком 20. века у „Часопису чешких туриста“, а иза њега је остала и књига *Босна и Херцеговина* (1909). Ова књига

представља пре свега научну ситезу Данешових истраживања Босне и Херцеговине, од природних географских одлика земље, преко регионалне поделе на девет географских региона (Крајина, Завршје, Доња и Горња Херцеговина, Средња Босна, Подриње, Усора, Соли и Посавина), до описа састава становништва и привредних одлика. У предговору ове књиге Данеш наводи да је аустроугарска управа у Босни и Херцеговини донела велики цивилизацијски напредак и нове привредне и културне моделе, али да је одувек сматрала ову земљу својом колонијом, те није поштовала њене посебности. Данеш је критичан према страном влади: „Узајамно неразумевање расло је до потпуног отуђења велике већине становништва од владе и њених органа: апсолутистичка форма владавине, погрешан културно-политички и привредни систем који није одговарао потребама земље и народа, продубили су конфликт до те мере, да се не могу похвалити ни оне заслуге и измене у систему које су значиле напредак“ (Daneš 1909: 4). На овом месту аутор наводи и своју главну намеру – жели да на основу објективних извора пружи информације о овој земљи. Ипак, признаје, да све то чини са позиције уверења да је Босна и Херцеговина словенска земља: „Наше смернице треба да буду чисто чешке и словенске; Босна и Херцеговина су земље словенске и зато све што нарушава овај њихов карактер, штети овој земљи и народу, а супротно је и нашим тежњама“ (Daneš 1909: 4). Примерено научној студији, аутор наводи литературу коју је сакупљао током читаве деценије и коју је користио приликом писања књиге. Реч је углавном о немачким изворима, историјским и географским студијама, али наведена је коришћена периодика, нпр. „Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини“, или на немачком писане студије Јована Цвијића објављене у Бечу 1900. и 1901. године.

За Босну и Херцеговину узимају га и период Првог светског рата. У марту 1917. године Данеш је био мобилисан као резервни официр у аустроугарској војсци. Као познавалац Балкана послат је са војним транспортом у област Херцеговине и Далмације, а од новембра исте године добио је дозволу за истраживања источnobосанских пећина за привредне и војне сврхе. Био је стациониран у Сарајеву, са њим је била и његова супруга, а ту је имао и неке рођаке (Martínek 2017: 102). Како од предвиђених истраживања за војску није било ништа, овај период Данеш користи за географска проучавања Романије, Бјелашнице и Трескавице. После рата резултате ових истраживања штампао је у српским и чешким стручним часописима. Данеш и његова супруга били су организатори чешке заједнице у тадашњем Сарајеву, те су и на овај начин доприносили теснијим културним контактима.

После рата објавио је текст *Србија и наше ослобођење* (*Srbsko a naše osvobození*, Venkov, 1919). Сматрао је Србе за природне вође ново-насталог Краљевства СХС, што је свакако био утицај Јована Цвијића, чије је ставове у целости прихватао.⁶³ Такође је у послератном периоду радио на челу Југословенске комисије при Канцеларији за странце и био активан у Чехословачко-југословенској лиги, где је 1923. проглашен за почасног члана (Martínek 2017: 204).

Данешове студије писане на чешком, српском, енглеском, француском и немачком језику, спадају у научне путописе. У њима се описују географске и природне одлике шума, стена, земљишта, река Балкана, али у тексту се појављују и запажања аутора која излазе из оквира стручних коментара. Сама чињеница да је Данеш провео толико времена путујући Балканом, свакако га сврстава у категорију балканских путописаца. Балкан за Данеша није био само физичкогеографски рај, већ га је посматрао и са политичко-социјално-географског гледишта. Такође, пропагирао је ову област и као дестинацију за чешке туристе. Колеге су га сматрале „полу-Југословеном“, а интересантан је податак да је само неколико дана пре несрећне погибије у саобраћајној незгоди у Лос Анђелесу, у свом предавању поменуо своју наклоност према Југословенима (Martínek 2017: 199).

⁶³ У коликој мери је Данеш ценио Јована Цвијића сведочи и чињеница да је у Београду 1927. присуствовао сахрани српског научника и написао његову опсежну биографију, која ће касније бити преведена на српски.

ДОПИСНИЦИ СА БАЛКАНА

Новински извештаји са Балкана – Косово Поље у путописном чланку Јана Вацлика – Новински чланци Чењека Слепанека и Јиржија Поливке – Балкански ратови кроз извештаје Владимира Сиса

Од друге половине 19. века у чешкој периодици више се објављују новински извештаји о балканским земљама. Балкан долази у фокус чешке јавности пре свега због бурних устанички дешавања и борбе против Турака. Значајну улогу у стварању слике о Балкану добијају чешки дневни листови и часописи. У новинама и часописима попут „Народни лист“, „Просвета“, „Лумир“, „Свјетозор“, „Квјети“ или „Илустровани свет“ све су учесталије рубрике које пишу чешки дописници из страних земаља. Био је то начин информисања читалаца, али и једна врста упознавања Чеха са другим земљама и културама. Аутори ових путописних чланака који су се односили на Балкан, били су писци, дипломате, трговци и пословни људи, а почетком 20. века међу њима се налазе и фолклористи, филолози и преводиоци. Тада се оснивају и часописи који се својом тематиком усмеравају на словенски свет, па самим тим и на теме са словенског Југа. Један од таквих примера је часопис „Словенски преглед“ („Slovanský přehled“). Понекада је тешко у разноликим новинским извештајима одредити чврсту границу између текстова који се баве друштвено-политичким анализама и текстова који имају одлике путописних записа, али због своје информативности и селективног погледа аутора, свакако су доприносили осликавању слике о Балкану у чешкој јавности.

Поред већ поменутих чешких књижевника Витјеслава Халека и Јана Неруде, који су на путу до Цариграда пролазили и описивали Балкан, а своје фељтоне слали редакцијама новина за које су писали или научних путописних чланака које је Константин Јиречек слао из Дубровника, информације о овом региону стижу и из пера аутора који су другим поводом боравили на Балкану.

Већ поменути чешки дипломата и публициста **Јан Вацлик** (Jan Václík, 1830 – 1917), на чију препоруку је сликар Чермак стигао у Црну Гору, такође је оставио иза себе фрагмент путописног записа. Вацлик је у Бечу и Прагу студирао међународно право и журналистику. Као поборник словенства, заступа идеју о независности Црне Горе, те пише чланак на француском „*Независност Црне Горе*“ („*La souveraineté du Montenegro*“, 1854), који му отвара врата црногорског кнежевског двора. Кнез Данило I, а касније и кнез Никола, ангажују га за свог секре-

тара и конзула. Тако Вацлик у Црној Гори проводи десет година, од 1858. до 1868. Као одличан познавалац прилика на Балкану и касније наставља да заступа интересе Црне Горе као дипломата у Петрограду.⁶⁴

У чешком књижевном алманаху „Китице“ („Kytice“) објављен је његов путописни чланак *Косово поље, путописна скица* (*Kosovo pole, cestopisný nástin* od J. Vaclíka, 1859). Реч је о сликовито описаном и надахнуто препричаном доживљају приликом ауторове посете Косово Пољу. Како сам у чланку наводи, приликом свог путовања по јужнословенским земљама 1852. године, у Београду се придружио „каравану“ у чијем саставу је било двадесетак хришћана, четворица муслимана, од којих су двојица били Арнаути, као и 36 коња. На путу преко Крагујевца до Новог Пазара путници су се осули, те их је свега 15 кренуло даље до Митровице (Vaclík 1859: 213). Тамо су преноћили, а Вацлик користи прилику да посети тврђаву Звечане и сагледа околину коју детаљно описује. Митровицу описује као мали град на обали Ибра, који има око 800 кућа и једва 1000 становника, две џамије са минаретима, кулу са сатом и звоником, два хана и неколико радњи. Затим описује прелазак у Приштински пашалук, као и Вучитрн, где почиње Косово поље и где се налази Милошева бања, где је по предању гроб Милоша Обилица (Vaclík 1859: 214). Интересантно препричава како је у Приштини ноћио у кући српског трговца, чији је син био у Вацликовој пратњи, те када је његов отац чуо да је стигао „господин Чех из Златног Прага“ који жели да види Косово поље и отуда да путује у Црну Гору, одмах је послао слугу да га доведе: „Одмах сам препознао да је његов дом католички, што ме је посебном радошћу испунило, јер сам толико био удаљен од дома, а сада сам био код свог рода не само по пореклу већ и по вери, где се дух мој слободније осећао него код Турака и поред све њихове сусретљивости и гостољубивости“ (Vaclík 1859: 216). Следећи Вацликов домаћин био је приштински паша, који му је обезбедио дозволу и пратњу при посети Газиместану. Заједно са пашом одлази на гроб Мурата II и ову посету детаљно описује. Аутор примећује прекорне погледе Турака у тренутку када у својој бележници црта контуре капеле у којој је Муратов гроб (Vaclík 1859: 219).

Треће поглавље Вацликовог путописа садржи забележене приче Срба муслимана из села Бресје о Милошу Обилицу и Мурату, о завету и судбини вештице која је Турке упозорила да ће Милош убити Мурата. Вештицу је Милош за нос ухватио и преко целог Косова поља бацио, а када је „пала доле на другом крају крвавог поља све кости су јој се распале и остаде мртва. Турци се на њега (Милоша) толико разљути-

⁶⁴ Више у Karel Kramář: Jan Vaclík. In: Riegrův slovník naučný.

ше, да су му на прсима панцир расковали...“ (Vaclík 1859: 221). Зато су Турци то село назвали Разково. Четврто поглавље аутор посвећује краткој историји пет битака које су се на Косово Пољу одиграле од 1389. до 1831. године, када су се ту сукобили велики везир Решид паша и босански побуњеници. Аутор закључује: „Нема ваљда на свету такво поље крвљу словенском толико натопљено, какво је Косово поље и ко може предпоставити какве ће још битке на њему бити вођене?“ (Vaclík 1859: 226).

У напмени уз наслов овог чланка стоји да је реч о одломку из путописног дела, али нисмо успели да установимо да ли је оно икада објављено. Ипак, фрагмент путописа Јана Вацлика сведочи да је аутор био изузетно даровит приповедач, да је имао изражену моћ запажања и да је са пажњом слушао своје сапутнике и домаћине. Овим чланком пренео је чешким читаоцима не само своје утиске и доживљаје, већ и забележене приче и легенде о биткама на Косово пољу.

Часопис „Словенски преглед“ основан је 1898. године и био је замишљен као зборник радова, писама и вести из живота словенског света. Сарадници су били чешки и словачки аутори, али и аутори из других словенских средина. Редакција је имала и своје редовне сараднике који су извештавали из различитих словенских земаља. Један од њих био је **Чењек Слепанек** (Čeněk Slepánek, 1878 – 1944), новинар, преводилац⁶⁵ и дипломата, који је за чешке часописе и новине, као што су „Народни лист“ и „Народне новине“ („Lidové noviny“), почетком 20. века слао извештаје из Русије, Пољске, Србије и Бугарске. Био је добар познавалац политичких и економских прилика у Србији и Бугарској. Посебно се фокусирао на тему дипломатских односа Србије и Бугарске у време Балканских ратова.⁶⁶ Иако је провео доста времена у овим земљама и био добро обавештен о тадашњим приликама, његови новински извештаји немају одлике књижевног путописа, већ представљају политичке и друштвене анализе.⁶⁷ За „Словенски преглед“ је писао и **Јиржи Полипка** (Jiří Polívka, 1858 – 1933), филолог, слависта, етнолог и фолклориста. Био је професор словенских језика и књижевности у Прагу и истакнути палеограф и дијактолог. Крајем века (1893 – 1994) био је на дужем студијском путовању у Хрватској и Ср-

⁶⁵ Чењек Слепанек је потписан као преводилац избора српских приповедака (*Srbské povídky*) за које је уводну реч написао проф. др Иван Скерлић. Избор је објављен као посебно издање у Прагу 1910. у издању Алоиса Хинекса.

⁶⁶ Неке од тих политичких анализа су: *Drobet úvahy* (Národní listy, 31.7.1913), *Současné Bulharsko* (Pražská lidová Revue, r. VI, č. 3), *Srbsko od prvního povstání 1804 do naší doby* (Český Brod 1914).

⁶⁷ У биографији Ч. Слепанека чак стоји да је сматран за аустроугарског обавештајца.

бији. Издвајамо његов текст под називом *Из руралне Србије – успомене са путовања* (*Ze selského Srbska – Vzpomínky z cest*, Slovanský přehled 1903, г. 5, с 20-26). У тексту су изнета лична запажања и констатације која носе одлике успомена са путовања. На почетку текста сазнајемо да је Поливка на позив пријатеља учествовао у раду седмог сусрета земљорадничких задруга који је био организован у Крушевцу од 20. до 22. августа 1902. године. Аутор наводи да је мотив за одлазак на овај догађај био да види некадашњу престоницу српског цара Лазара и последњу престоницу старог српског царства. Желео је да ближе упозна српско село, народ и његове представнике. Начин на који описује Крушевац и околна села јасно упућују на угао погледа искусног етнолога и фолклористе: „Данашњи Крушевац сам по себи не нуди путнику ништа посебно, нестају велике и мале занатске радионице на отвореном где странац може без проблема да посматра израду опанака, појединих делова сеоске и варошке одеће, да посматра рад ковача, подкивача и др.; уместо њих ту су радње са модерним металним ролетнама“ (Polívka 1903: 21). После детаљног описа Цркве светог Лазара, описује и цамију коју је подигла ћерка Лазара Милева за свога супруга султана Бајазита, а као захвалност што је Бајазит изградио цркву у којој ће се она моли-ти. Поливку то фасцинира: „Диван пример толеранције, али нажалост то је данас само сан, посебно на словенском југу“ (Polívka 1903: 21). Затим аутор пажњу посвећује анализи економског стања на српском селу, разматра положај сељака и констатује да Србија нема средстава да искористи своје богате природне ресурсе. Лоша материјална ситуација сељака главна је препрека економском развоју, као и чињеница да је 70% становника неписмено. Због тога земљорадничке задруге имају велики значај, не само економски, већ васпитни и културни. Поливка детаљно преноси податке из „Годишњака главног савеза спских земљорадничких задруга“ за 1901. годину и описује ток скупа којем присуствује. Одушевљен је чињеницом да су учесници дошли из целе Србије и да међу њима има учитеља, министара и високошколских професора: „Ко је желео да стекне представу о стварној демократској држави, могао је то ту да види. Сељачка ношња, свештеничка одежда, уобичајена европска мушка и дамска одећа стапали су се у незаборавну шаролику слику. Пријатељски и спонтано међусобно су разговарали представници различитих класа...“ (Polívka 1903: 25). Поливка набраја и неке од учесника скупа који су пред народом говорили и едуковали га. Сима Лозанић, некадашњи високошколски професор, министар и амбасадор у Лондону, говорио је о предностима коришћења вештачког џубрива, а проф. Батут је заступао мишљење да традиционалну народну ношњу из здравствених разлога треба заменити удобнијом одећом.

Лиржи Поливка, осим што је оставио дубок траг у области славистике и филологије, био је веома активан у друштвеном животу и одржавао је везе са пријатељима из словенског света. Добро је познавао словенске језике, имао је широк спектар интересовања, те није чудно што је сматрао да је потребно чешким читаоцима пренети и овакве информације. Његови чланци које је објављивао у часопису „Словенски преглед“ представљају богату ризницу историјских, фолклористичких и етнографских података из прошлости словенских народа. Ово је само један од примера.

Новинар, публициста и писац **Владимир Сис** (Vladimír Sís, 1889 – 1958) био је добар познавалац Балкана. Дописник часописа „Младоболеславски лист“ („Mladobolesavské listy“) и новина „Народни лист“ из Србије, Грчке и Бугарске у периоду од 1908. до 1912. године. За чешке новине писао је чланке из бугарске и балканске историје, али и анализе тадашњих политичких односа на релацији бугарско-српско-грчких конфликта. У чешкој средини Македонци су све до почетка 20. века „углавном посматрани као део бугарске етничке средине“ (Černý 2019: 4). Сис је током времена своје ставове по овом питању кориговао, па је писао да Македонци нису ни Срби, ни Бугари, већ самосталан и посебан народ (Černý 2019: 7).⁶⁸ Сис је био учесник и сведок балканских ратова 1912/13 и трајно се настанио у Софији. Осим што је заступао пробугарске ставове и извештавао редакције чешких новина о ратним збивањима, своје учешће у оквиру македонске пешадијске дивизије описао је у књигама *Са бугарског бојишта* (*Z bulharského bojiště*, 1913), *Критични дани Бугарске* (*Kritické dny Bulharska*, 1914) и *Македонија. Географска, историјска, фолклористичка, статистичка и културна студија* (*Makedonie. Studie zeměpisná, historická, národopisná, statistická i kulturní*, 1914). И после Првог светског рата, иако се вратио у Чехословачку, активно ради на развијању чешко-бугарских културних односа.⁶⁹

Иако публицистичке чланке и записе са путовања у форми писама, прегледа, успомена и студија, ретко можемо сврстати у примере књижевних путописа, у њима су често забележени драгоцени подаци који осликавају актуелна дешавања, стварност, обичаје и посебности других народа, што се свакако уклапа у стварање слике о другоме и другачијем. Оваква врста текстова није у фокусу наше пажње, али треба имати у виду да су свакако представљали важан чинилац у стварању опште слике о Балкану и балканским народима.

⁶⁸ Сис је на ову тему полемисао и са српским научником Јованом Цвијићем, који је заступао просрпско становиште.

⁶⁹ О томе више у Černý, Marcel: „Vladimír Sís a Makedonie“. In. Slovanský jih, č.4, 2019, 3-11

ДАМЕ НА БАЛКАНУ

Сусрет са словенским југом – Записи Ане Ржехакове – Модернистички путописи Ружене Слободове – Поглед са стране

Уколико у ширем временском контексту сагледамо историју чешке путописне књижевности, очигледно је да су до 20. века аутори путописних записа углавном мушкарци. Иако се овим феноменом детаљно баве савремене гендерне, женске студије, јасно је да је узрок ове појаве у специфичном друштвеном и социјалном положају жене у традиционалном и патријархалном друштву. Изузетак не представља ни чешка књижевност, у којој се прве ауторке појављују тек половином 19. века (Божена Њемцова и Каролина Свјетла). Жене су путовале искључиво ради образовања, као пратња својих мужева или су на пут полазиле због специфичних животних околности. И у Чешкој се од 19. века појављују примери путница, али типологија њихових путовања у поређење са типологијом путовања мушкараца остаје ограничена (Lenderová 2017: 35). Ако томе додамо и чињеницу да је Балкан био дестинација за коју се сматрало да је небезбедна и опасна, а није ни сматран за регион у који се путовало ради образовања, не чуди чињеница да постоји мањак записа о Балкану из женског пера. Тек спорадично, постојали су примери чешких жена које су стицајем животних или професионалних околности боравиле у овом региону,⁷⁰ али није нам познато да су иза себе оставиле неки вид путописних записа.

У прве забележене утиске са Балкана написане из женског пера, спадају путописи **Ане Ржехакове** (Anna Řeháková, 1850 – 1937), учитељице која је објављивала прозу, путописе и успомене. Била је чланица „Америчког клуба дама Војте Напрстка“, који је био наклоњен феминистичком покрету. Ржехакова је на прелому два века доста путовала по Европи, углавном са сестром Елишком Ржехаковом, а своје утиске са путовања објављивала је у часописима „Женски лист“ („Ženské listy“), „Женски свет“ („Ženský svět“), „Часопис учитељица“ („Časopis učitelek“), али и као посебна издања.⁷¹ Са сестром путује по Корушкој, Босни и Херцеговини, Далмацији и Италији. Далмацију описује у пу-

⁷⁰ Интересантан пример су судбине Ане Бајерове (Anna Bayerová, 1852 – 1924) и Бохославе Кецкове (Bohuslava Kesková, 1854 – 1911), прве чешке докторке које су имале дипломе швајцарског Медицинског факултета, због проблема у вези са непризнавањем диплома у Аустроугарској, одлучиле су се за приватну праксу у Мостару и Доњој Тузли почетком деведесетих година 19. века.

⁷¹ Anna Řeháková :*Na Slovensku: cestopisné obrázky z Kraňska a Korutan*, 1891; *Obrázky z Alp: cestopisné obrázky z Kraňska a Korutan*, 1905; *Na Sicilii: Cestopisné obrázky*, 1913; *Na horách: obrázky ze slovinských Alp*, 1913 и др.

тописној књизи *Са далматинског југа: путописне слике (Z dalmátského jihu: cestopisné obrázky, 1910)*, док је Босна и Херцеговина описана у путописним чланцима. За ову ауторку је типична тематизација женског питања. У својим путописима о Балкану оштро је критиковала понижавајући положај жена у муслиманској култури. Углавном разматра положај жена у друштву и породици, њихове могућности да се образују, а посебно описује начин на који су васпитане (Lenderová 2017: 62).

Руџена Свободова

Сличне теме инспиришу чешку књижевницу **Руџену Свободову** (Ružena Svobodová рођ. Čárová, 1868 – 1920). Почетком 20. века кретала се у књижевним круговима представника чешке Модерне, била је под јаким утицајем ставова чешког критичара и есејисте Франтишека Кс. Шалде, а њена књижевност представља посебан тип субјективно лиризоване прозе. О њеној путописној књизи *Боје Југославије. Сlike са путовања 1911. године (Barvy Jugoslavie. Obrazy z cest 1911, 1920)*, Шалда ће написати

да је то оригинална књига написана са великим жаром: „Уметнички аутограм, нешто што није ретуширано и прилагођено белетристичкој сцени“ (Šalda 1920: 188). Шалда ту препознаје чаролију коју ствара неко ко уме да посматра и на импресионистички начин слика стварност.

Реч је о кратким забелешкама, цртицама, запажањима, која су сажета понекад у свега пар реченица, а којима Свободова описује своје путовање од Трста, преко Далмације до Босне и Херцеговине. Путовала је у пролеће 1911. године, вероватно у друштву супруга, песника Франтишека Свободe. Иако у тексту путописа не помиње своје сапутнике, из контекста је јасно да не путује сама. Њени лирски и импресионистички описи не остављају много простора за информације о местима и пределима кроз које пролази. Рута путовања може се скицирати на основу хронологије путописних записа: од Трста, преко Загорја, Трогира, Дубровника, Кордуна, затим Лопуд и мања места на Јадранској обали, до Мостара и Сарајева. Географски положај градова и места ауторка помиње само успут, док је њена пажња усмерена на лични доживљај који на њу оставља природа или атмосфера насеља. Детаљно описује изглед људи које, чини се, са пажњом и у континуитету посматра. Посебно описује изглед и понашање жена, сељанки и мештанки, а често пажљиво

посматра и децу. Више путописних цртица посвећено је импресијама које на њу остављају пејзажи или детаљи природе, нпр. преламање светлости изнад стеновитих предела, морска пучина или ружичњак у околини Дубровника: „Бујни бршљен обавија крошње храстова, зелени се на рушевинама мермерних палата. Нежним, дречаво зеленим бојама расцветављују се бели и ружичасти цветови чешњака. Купиново жбуње дружељубиво и одано окружује млади лавор, поља шимшира цветају у облику плавих кружића а пуцавица ивичи пролазе“ (Svobodová 1920: 67).

Осим сензитивних опажања која доминирају у овим путописним сликама, Свободова више интуитивно него са намером уочава сложене и дубоке корене традиције и етничке посебности. Тако је њена пажња у Дубровнику усмерена пре свега на пролазнике Страдуном: „Османизам, који је овде измешао говоре, обојио је и овдашњи морал, те још и данас осећате овде стогодишњи османски протекторат. Најразличитији становници шетају се Страдуном. Пролазе овуда у тишини жене из околних села у црним платненим дугачким сукњама са капутима изнад појаса, са жутим паспулом и црвеним украсима на грудима, са снежно белом, на напуљски начин намештеном марамом на глави...“ (Svobodová 1920: 49). Као контраст изгледу сељанки, описује и скромне Далматинке у белим вуненим капутима. Ову Чехињу фасцинира скромност и срамежљивост локалних жена, са пажњом посматра њихове покрете, погледе и кретање.

У Мостару и Сарајеву Ружена Свободова све више пажње посвећује оријенталним призорима. Док је у Далмацији била задивљена природом и морем, сада са интересовањем и делимичном нелагодношћу посматра све оно што је за њу другачије и егзотично. Мостар описује као град опасан стенама. Неретва тече дивље, шуми дању и ноћу. Детаљно описује изглед „старе ћуприје“ и наводи да је мост саградио султан Сулејман II у другој половини 15. века. Посматра „муслиманског Србина“, „белу жену херцеговску, католикињу“, забраћену муслиманку и описује атмосферу на базару: „Њихове беле дугачке кошуље су испрскане блатом. Муслиманке, забраћене у црне мараме, закачене изнад главе, уместо око врата, као црни војници, без лица, посматрају само кроз прорезе платна, мувају се улицама. Аустријски војници и службеници шетају се мрзовољно по главној улици“ (Svobodová 1920: 72). Ауторка ту доживљава блиски сусрет са другом културом и вером. Док је смирено и са дивљењем описивала катедралу у Трогиру, сада је њена пажња у Мостару усмерена на опис џамије. Читаоцу преноси необичан субјективни доживљај приликом уласка у џамију и посматрања молитве: „Непријатно ми је

што својим хришћанским очима посматрам разговор муслимана са Богом, свезнајућим и свемудрим, па и поред инсистирања ефендије, све више се повлачим према вратима како не бих сметала онима ‘који верују у тајну и своју молитву исправно врше, који верују у Бога, у последњи суд, у анђеле, у Куран и у пророке’, како стоји записано у Курану“ (Svobodová 1920: 75). Описујући Сарајево, које назива најлепшим градом који је видела, издваја стари део града који одише муслиманском културом, док је аустријски део града „ружан, обичан и банализује чаролију града“ (Svobodová 1920: 85). Преноси лични доживљај који на њу оставља изглед турских кућа са баштама у којима су стогодишња стабла. Описује базар и радњу коју држи трговац Мустафа са фесом на глави, али поново највише пажње придаје опису сарајевске џамије. Док посматра понашање верника који се спремају за молитву, закључује да предност даје малим џамијама „које имају дрвени улаз“, док је ова џамија „некако строга, хладна, неаутентична“ (Svobodová 1920: 89). Доживљај Мостара и Сарајева углавном се претаче у описе људи, њихов егзотичан излед и сусрет са другом вером, према којој осећа поштавање, али и дозу нелагоде. Ови записи су прави пример сусрета са другим и другачијим, сусрета са другом културом коју ауторка отвореног срца жели да разуме.

У путописном запису под називом *Харем*, ауторка описује посету „богатом муслиманском домаћинству српском“ (Svobodová 1920: 77). У посету одлази са две Чехиње које живе у Мостару. Домаћице су стара господарица куће и њене две кћери, које ауторка назива „српским муслиманкама“. До детаља описује како су домаћице одевене у димије, окићене накитом, а коса им је необично повезана. Овде је описана необична сцена: три Чехиње и три муслиманке причају о „женским темама“, о обичајима венчања, о миразу, о образовању младих девојака. Свободова пажљиво посматра понашање домаћица и закључује о њиховим узајамним односима и навикама, Млађа ћерка је слушкиња у кући док се старија сестра не уда, а мајка има велики ауторитет у кући. И овај запис је драгоцен и аутентичан. Префињено и дискретно пред читаоцем одвија се сусрет два света, два различита света, али истовремено два људски блиска света.

Ове импресије са путовања Ружене Свободове објављене су тек 1920. године, постхумно и после девет година од времена када је ауторка путовала на Балкан. Тиме можемо објаснити и сам назив ове путописне прозе, уз претпоставку да је књига тако названа у времену када су Далмација, као и Босна и Херцеговина, посматране у контексту Југославије. У самом тексту путописних записа, ауторка нигде не

помиње овај појам. Интересантно је да не помиње ни појам Балкана, већ у њеним записима наилазимо на појмове Медитеран, османизам и словенски југ. На основу тога можемо пратити и промене у коришћењу термина, што наводи и на шири закључак о ауторској перцепцији овог региона која се кроз време мењао.

Поглед са стране

Необичан угао погледа на Јужне Словене пружају нам запажања Српкиње која је већи део живота провела у Чехословачкој, жене која се кретала у истим уметничким круговима у којима је била и Ружена Свободова. Стваралаштво српске књижевнице, критичарке и феминистичке међуратног периода **Јулке Хлапец-Ђорђевић** (1882 – 1969) данас се интензивније проучава у оквиру родних и феминистичких

Јулка Хлапец-Ђорђевић

студија.⁷² Истражује се допринос њених студија и есеја, које је писала тридесетих година 20. века, из области савремене хуманистике, а пре свега из области социолошких и феминистичких истраживања, а истражује се и њен жанровски иновативни допринос међуратној српској књижевности. Али ова образована жена, која је докторирала у Бечу 1906. године, оставила је неизбрисив траг у неговању чехословачко-југословенских културних веза у периоду између два светска рата. Након удаје за чешког официра Здењека Хлапеца већи део живота провела је у Пардубицама и Прагу. Била је члан одбора Чехословачко-југословенске лиге, писала кри-

тичке чланке о чешкој књижевности за српске књижевне часописе и успостављала контакте између југословенских и чехословачких уметника. Писала је путописне репортаже са својих путовања у Словачку (*Осећања и ораћања*. Београд, 1935), као и путописне цртеже са путовања по Југославији *Са путовања по домовини (Z cest po domově, 1936)* које је објавила на чешком језику. Њени путописи имају изразито лирски и поетски карактер. Описи природе и изгледа места која посећује

⁷² Више у Спасојевић, Ивана. *Историографско, феминистичко и књижевно дело др Јулије Хлапец-Ђорђевић (1882 – 1969)*. Зборник Матице српске за историју, бр. 93, Нови Сад, 2016, стр. 33-53.

проткани су ауторкиним емоцијама. Ипак, за нашу тему чине нам се значајнији ауторкини ставови које износи у свом, на српском језику писаном и објављеном еписторалном љубавном роману *Једно дописивање: фрагменти романа* (Београд, 1935). Пишући из Прага своме љубавнику Словенцу Отону, адресант Марија тј. литерарна двојница ауторке, саопштава:

У погледу Југословена, деле се Чеси у два табора. Једни васпитани у словенској, сентименталној идеологији Чермака и Холечека виде у Југословенима јуначки, Хабсбурговцима пронаследован народ, који треба славити. Њима годи наша патријархалност и војничка готовост, у хаосу здравица и усклика: „Братска љубав“, „Верност за Верност“, „Вишесловенство“... радо превиђају наше мане. Они други, неугодно дирнути том хучном бубњавом, осећају тим силније нашу заосталост на социјалном пољу. Левица нас не воли и потцењује нас као моралан и интелектуалан фактор. Обе стране се држе резервисано и коректно у погледу наших унутарњих прилика. Истина да је њихов географско-политички положај десператан, ми смо и надасве потребни. Једно је сигурно, да уметности и науци родољубива реклама више шкоди него што користи. Она потпомаже стварање медиокритета и лакаја; мени је то мешање политичких момената са уметничким и научним нешто страшно антипатично. Уосталом, прашка публика има у том погледу врло добар и непоколебљив суд. [...] Јарослав Квацил је Југословенима више наклоњен. Међутим, мора се признати да осим Војновићеве „Мајке Југовића“ и донекле „Дубровачке трилогије“ ниједна наша драма или музичка пиеса није могла освојити прашку публику ... (Нарес- Ђорђевић 2004: 105-106).

Оваква промишљања Јулке Хлапец-Ђорђевић су драгоцене јер се заснивају на искуству и знању једне изузетно образоване и обавештене жене која равномерно припада двома културама. У својим путописима, есејима и прози успева да направи дубок пресек појава које повезују и раздвајају Чехе, Словаке и балканске Словене.

СЛИКЕ СА БАЛКАНСКОГ ФРОНТА

Фрагментарне слике са Балканског фронта Јаромира Јона и Јарослава Колмана – Успомене из рата С. К. Нојмана и Јана Моравека – Ратна траума Рихарда Вајнера – Србија у рату

Међу Чесима који су регрутовани у аустроугарску војску и који су послати на јужни фронт, било је и оних које је рат прекинуо у књижевном раду, али и оних које је ратно искуство натерало да узму перо у руке. Неки од њих били су надарени писци а неки су, без већих књижевних амбиција, бележили своја ратна искуства са намером да оставе траг својих доживљаја или да писањем лече ратне трауме. Без обзира да ли су били обични војници, санитарци, поручници, ратни заробљеници или дезертери, без разлике да ли су остали у мундиру аустроугарске војске, морали да га скину као ратни заробљеници или су га заменили за униформу српске војске, или да ли су били на ратишту у Босни, Србији, Црној Гори или Албанији – оставили су иза себе дневничке белешке, ратне успомене, извештаје са фронта, али и уметнички вредна књижевна дела. Сви ови записи пружају један другачији поглед на Велики рат од оног који нуди историјска наука, поглед можда чињенички непоуздан и субјективан, али с друге стране, у таквој рефлексiji можемо пронаћи многе истине које историја не бележи. Наравно, утиске и успомене са фронта, ма у каквој форми били записани, свакако не можемо назвати путписом. Путопис као жанр подразумева записе са путовања у стране земље у којима се описују простори и места кроз која се путује, народи и људи који се сусрећу. Све то подразумева личну одлуку и суштински добру намеру. Ратни походи не спадају у искуства којима одговара овај облик исказа. Ипак, када је реч о намери да се исцрта слика Балкана из угла чешких аутора, сматрамо оправданим искорак да у разматрање узмемо и текстове који жанровски не одговарају одликама путописа, али садрже лична искуства, доживљаје и слику о Другом.

Према статистици коју износи Јан Спрингер (Jan Springer, 1893 – 1978) у својој књизи *Одјеци светског рата на Балкану у чешкој књижевности* (*Ohlasy světové války na Balkáně v české literatuře*, 1935), лично искуство чешких аутора са Балканског фронта током Првог светског рата забележено је у 44 посебна издања књига прича, романа, збирки песама и драма, а само сегментарно ова искуства се описују у 25 романа. Спрингер је у своју статистику уврстио само посебна издања, без текстова објављених у часописима и новинама. Заправо, његова књига је покушај да на једном месту сабере све што је у чешкој књижевности било написано о Балканском фронту до времена објављивања књиге.

Књигу је Спрингер посветио успомени на краља Александра I, уз напомену да је текст предат у штампу на дан мученичке смрти краља 9. октобра 1934. године. У уводу наводи да је циљ књиге више библиографски него књижевно-историјски, а као мотив настанка књиге наводи како је желео да прошири библиографски поглед о српском (балканском) фронту. Један од мотива био је и да се у библиотекама прошири фонд књига о овој тематици, као и да се осујети издавачка пропаганда о постојању „једне једине написане књиге“. Осим импозантног пописа зборника, стручних радова, успомена и књижевних дела на ову тему, чију потпуност нисмо у прилици да проверимо, предност ове књиге је у томе што уводи прегледну поделу према два основна критеријума: чешки аутори војници у аустријским униформама и чешки аутори војници у српској војсци. Други критеријум навођења дела у овој књизи је хронологија ратних дешавања (1914 – 1918), као и локација бојишта (Србија, Албанија, Црна Гора, Јадранско море, Солун...). Иако овај књижевни историчар, који у време скупљања грађе за своју књигу ради као гимназијски професор у Шумперку, није имао амбицију да књига уједно буде и књижевно-историјски преглед, ипак примећујемо да детаљно препричава садржај скоро свих наведених издања, док у поговору чак наводи свој избор дела за која сматра да се издавају по уметничком квалитету.

Без обзира што се може дискутовати о библиографском критеријуму навођења дела и њиховој подели, као и о спорној прегледности књиге, задивљује Спрингеров покушај систематизације онога што је написано на ову тему. Један од закључака аутора гласи: „Највише је написано о аустријским ратним кретањима у Србији из 1914. године (највише зона Дрина и Сава у правцу од Босне, остале зоне мање), мало о јесењој великој офанзиви 1915. године, а скоро ништа о бекству из Србије 1918. године, после солунског пробоја. Такође, несразмерно мало је забелешки о борби за Црну Гору и из периода у освојеној Србији. Живот у заробљеништву није још увек обухваћен из многих углова (заробљеничких логора је било 12). Такође није баш издашно поглавље о војевању на српској страни. Исто се може рећи о мору...“ (Springer 1935: 223-224).

Овакви Спрингерови закључци имају статистички карактер на основу кога је тешко анализирати шири контекст слике коју су о Балканском фронту створили чешки писци на основу личног искуства и преко интерпретације тог искуства у њиховим делима. На примеру неколико дела реномираних чешких аутора, покушаћемо да прикажемо разноврсност уметничких поетика и приступа у сликању њихових

доживљаја на Балканском фронту током Првог светског рата. На тај начин покушавамо да скицирамо спектар уметничких доживљаја рата, без обзира на зараћену страну којој су аутори припадали.

Фрагментарне слике са Балканског фронта Јаромира Јона и Јарослава Колмана

Под уметничким псеудонимом **Јаромир Јон** (Jaromír John, 1882 – 1952), писао је Бохумил Маркалоус, гимназијски, а касније академски професор, ликовни критичар и естетичар, који је у фебруару 1915. године мобилисан и послат на Балкански фронт. Као аустругарски војник прешао је преко Србије, Црне Горе и стигао у Албанију, где је оболео од дизентерије и привремене парализе ногу. Због тога је враћен у Чешку и у чину поручника распоређен за служење у војној болници. После рата био је уредник „Народних новина“ и часописа „Шаролика седмица“ („Pestrý týden“), а једно време је био предавач на Техничком факултету у Брну. После Другог светског рата мења професију, завршава филозофију и предаје естетику на Филозофском факултету Универзитета Палацког у Оломоуцу (Forst 1993: 589 / DČL 1995: 221-222).

Његово искуство са Балканског фронта описано је у прози коју објављује још током рата. Прва од њих под називом *Писма из рата, која сам писао сину* (*Listy z vojny, jež jsem psal synovi*, 1917), намењена је деци и због тога је пре свега поучна, пуна животних савета и одликује је сентиментални карактер. Слика рата се овде склапа из фрагментарних, скоро репортажних цртица. Преовлађују приче о растанцима војника пред одлазак на фронт, судбине животиња које, као и људи, пате у рату и чежња војника за домом који су напустили. У експлицитнијем тону описани су ратни утисци и доживљаји у прози *Поред логорске ватре* (*U táborového ohně*, 1917), *Утисци и приче* (*Dojmy a povídky*, 1918) и *Хумореске* (*Humoresky*, 1918). То су кратке забелешке проживљених сцена, саслушаних прича војника, сажети репортажни описи похода војске преко српске, црногорске и албанске територије. Документарност ових кратких прича препознаје се у ауторовим описима природе и места кроз које војска пролази, али и у хумористично приказаним карактерима ликова који представљају специфични сплет психолошких и културолошких карактеристика људи са Балкана.

За најуспешнију Јонову прозу из ратног периода сматра се збирка приповедака *Вечери на сламарици* (*Večery na slamníku*, 1920), која је

после десет година доживела и друго, проширено издање (1930). Карактер и стил ове збирке не разликује се много од претходних кратких забелешки и репортажних слика у чију проживљену аутентичност читалац не сумња. У проширеном издању збирка додат је поднаслов *Соло наступи, исповести, баналности и сентименталности*, што попут кључних речи одређује ову прозу. Тридесет девет кратких прича приказују рат на Балкану из различитих углова, али увек из угла позадине фронта. Ратни доживљаји причају се по војним болницама, препричавају у заробљеничким логорима, добровољачким школама, око логорске ватре негде у шуми или по повратку кући. Углавном су то личне исповести, одломци сећања, препричане трагичне, али и духовите сцене и гротескна запажања обичних људи. Негде се приповеда у форми монолога, негде у епистоларној форми (*Чизме деде Пејшака - Holínky dědy Pejšáka*), у форми педагошког излагања (*Доцент социјалне патологије предаје о жонглирању - Docent sociální patologie přednáší o žouželismu*) или позоришног сценарија (*Недељно поподне у једном чину - Aktovka nedělního odpoledne*). Наратори су обични војници, сељаци и сиротиња, бачени у вихор рата, невољно отргнути од својих живота и одвојени од дома. А када се кући врате, носе трауму рата, обележени су за цео живот и ратно искуство доживљавају као кошмар слика и исечка стварности (*Затвореникови снови - Zajatcovy sny*).

Иако у Јоновој збирци ратни догађаји нису хронолошки исприповедани, како по редоследу самих прича, тако и унутар њих самих, читалац може реконструисати стварну историјску хронологију: од регрутације чешких војника, њихове обуке у касарнама, преко офанзиве против Србије у јесен 1915. године (*Буба Немац - Němec brouk*), ролазак аустроугарске војске кроз Београд (*Свињокољ - Zabíjačka*), напредовање за српском војском у повлачењу, улазак у Призрен који освајају Бугари (*Балкански Бетлем - Balkanský Betlém*), страхоте на путу из Црне Горе, преко Ђаковице до Албаније (*Исповест - Zpověď*). Описане су и судбине ратних заточеника Чеха у логору у Нишу, где обољевају од тифуса, а неки од њих прелазе Албанију заједно са Србима (*Снови затвореника*). У сегментима прича, описани су Београд, Земун, Младеновац, Рипањ, Топола, Крагујевац, Ниш, Призрен, црногорска и албанска места. Већина прича испричана је у првом лицу, кроз сећања, исповести или монологе, тако да описи окупиране Србије делују аутентично и животно. Наратори приповедају говорним језиком, који с једне стране дочарава психолошку карактеризацију лика, а с друге стране, стилизује окрућну реалност у правцу хумора, ироније и гротескног исмевања људске наивности и глупости. Заступљена је читава лепеза ликова из редова чешких регрута, ратних заточеника и инвалида, аустроугарске команде и српске војске,

као и српских, црногорских и албанских цивила.⁷³ Глад, изнемоглост, болест, страх, носталгија, чежња за миром – заједнички су свима. Окрутност, самилост, профитирање, родољубље, слабости и врлине, доброта и зло – смењују се и преклапају у овим причама. Нико ту није невин: ни чешки војници који учествују у освајачком рату, ни српски војници који их називају „Швабе“ и окрутно поступају према чешким ратним заробљеницима. Ипак, међу Чесима има оних који виде сав јад и голготу српског народа, а међу Србима оних који туђем војнику понуде корицу хлеба. И природа је у овим причама описана као хировита и превртљива – некада окрутно мучи војску, а некада је даровима лечи.

У приказу романа *Блудни син* Јаромира Јона, Божо Ловрић у загребачком часопису „Живот и рад“ 1935. године пише: „За вријеме свјетскога рата, као војник и официр, упознао је готово читаву троједину краљевину и Шумадију. Одушевио се нашим крајевима и људима. Дивио се наглим контрастима, којима обилује јужна природа и људи у њој. Проникао је у душу хрватских и српских јунака, као да се родио међу њима. Интуицијом ушао је у траг добрим и лошим странама ове некадашње раје, која је имала много наопаких господара, а само једног далеког Бога. И успјело му је да опише не само људе, већ и дивље дантеовске пејзаже, који су баш створили тог довољно несхваћеног Балканца, арслана са душом дјетета. Примитивност је његова снага. Засад често негативна, јер није нашла још свој прави израз...“ (Lovrić 1935:505). Овде Ловрић заправо даје своју дефиницију Балканца, али ослањајући се на тумачење карактера Јоновог јунака⁷⁴ и тиме открива снагу стечених и преузетих стереотипа, које препознајемо како код аутора чланка, тако и код чешког писца:

Балканац је – уколико га није изопћио Бизант – увијек искрен у љубави и мржњи. У пожртвованости и скромности нема му пара, док у тренутку кад има да искаже своје јунаштво, горд је и силан као Краљевић Марко. Увијек спреман да пркоси и увијек спреман да се каје. Чувствен до скрајности и зато непоуздан, превртљив и кадар да из ината упропасти себе и остале. Егоцентричан до мегаломаније и

⁷³ Није случајно што су многи чешки књижевни историчари упоређивали збирку приповедака *Вечери на сламарици* са легендарним романом Јарослава Хашека *Доживљају доброг војника Швејка* (1921 – 1923). Повезује их иронични и сатирични поглед на рат, као и фокус на обичне и припросте људе који су се у том рату нашли.

⁷⁴ Главни јунак Јонове прозе *Блудни син* је официр Милан, родом из Сиска, који се прославио у Првом светском рату. Био је немилострдан, убијао је и силовао, а све је то чинио како би се прославио и својим „јунаштвом“ удовољио мајци. Он је контраверзни јунак, симбол рата и окрутности. После рата се прерушио у добродушног трговца и занатлију који прави лутке од дрвета.

лудила, кад се у њему пробуди повријеђени понос. Исказати се, бити први међу првима, макар при том изгубио главу. Мужеви су редом харамбаше, хајдуци и јунаци, а жене покорне, радне и побожне. С једне стране насиље, а с друге стране молитва. Да ли ће из тих крајности врцнути искра, гениј троименог народа, о томе нема никакве сумње. Све је то уочио и Ј. Јон и тим тачним опажањима придодao још једну карактеристику и необичан смисао за хумор. Смијех, шала и поруга је свагдања храна нашег сељака. Он се свему руга, чак и својој биједи. Филозоф, који је задовољан и сухом корицом хљеба, а у својој живој имажинацији је господар свијета. (Lovrić 1935:506)

Сличну наратолошку структуру и поетске одлике прозе Јаромира Јона имају и приче чешког новинара, песника и драмског писца **Јарослава Колмана** (Jaroslav Kolman-Cassius, 1883 – 1951), који је одмах на почетку рата био рањен на српском фронту и демобилисан као инвалид. Његове *Приче за Фајеке* (*Povídky pro Faiěky*, 1923) чини осам прича које представљају кратке психолошке студије – цртице, које осветљавају рат из различитих углова. Времнска равна приповедања је измештена, наратор је војни инвалид који се накнадно у кафани присећа ратних сцена. Смењују се приче о рањеном војнику који се у магновењу сећа своје кобиле, о писцу војнику који губи разум негде око Лазаревца и Лајковца, прича о украденој медаљи српског војника, о војнику који је код Лајковца пребегао на српску страну и своју одлуку платио животом. Ту је и прича о два рањена војника који су се нашли на неком друму код Шапца изнурени и полулуди... То су кратке епизоде, издвојене сцене реалних догађаја које откривају психолошка превирања протагониста који су се невољно нашли у ратном вртлогу. Ови фрагменти људских прича, који драматично описују српски фронт 1914. године, оцртавају реалне догађаје, слично као и у Јоновим причама.

Успомене из рата С. К. Нојмана и Јана Моравека

Када је маја месеца 1915. године регрутован, **Станислав Костка Нојман** (Stanislav Kostka Neumann, 1875 – 1947) већ је иза себе имао досије политичког активисте у студентском и радничком покрету, као и репутацију песника близког покрету чешке модерне. Његове предратне збирке поезије настале су у духу декадентно-симболистичке поезије, карактеристичне за младу генерацију аутора с прелома два века⁷⁵.

⁷⁵ У том периоду С.К.Нојман објављује следеће збирке: *Nemesis, banorum custos* (1895), *Jsem apoštol nového žití* (1896), *Apostrofy hrdé a vášnivé* (1896), *Satanová slova mezi námi* (1897).

Као политички ангажовани уметник, био је и основач часописа „Нови култ“ („Nový kult“, 1897), у коме негује идеје анархистичког покрета. По њему, потребно је неговати индивидуалну снагу уметничког израза и инсистирати на социјалној функцији уметности, што у великој мери његов уметнички израз приближава публицистици.⁷⁶ После мобилизације, до фебруара 1916. године, Нојман проводи на војној обуци у мађарском Сегедину, а затим је као војник у санитету послат на јужни фронт. Скоро две године провео је у Албанији, прво у Елбасану, касније у Брагожду, близу Охридског језера, одакле је у септембру 1917. године био учесник у повлачењу аустријске војске. Последњу годину рата провео је у војној болници у Старој Пазови, аустријском Нојбургу и Прагу.

Нојманов поетски доживљај рата можемо сагледати у песничкој збирци *Тридесет песама у распројству* (*Tricet zpěvů z rozvratů*, 1918), као и из његових ратних успомена, које су прво после рата објављиване по чешким књижевним часописима леве оријентације, а затим су настале и посебне књиге: *Ратовање цивила* (*Válčení civilistvo*, 1925), *Елбасан* (*Elbasan*, 1922) и *Брагожда* (*Bragožda*, 1928). Како је имао врло ангажован став према свету у коме је живео, ратно искуство морало је на њега оставити посебан траг. Према мишљењу чешке књижевне критике, Нојманова збирка уклапа се у поетику његових поратних збирки писаних у духу пролетерске поезије, у духу социјалног оптимизма и наде да ће крај рата донети нови, праведнији свет: „Нојман схвата рат као врхунац предратне друштвене кризе али истовремено као велики испит, цена за одлучујући корак напред за човечанство, у чије остварење није престао да верује“ (Strohsová 1995: 116). У том духу тумаче се и његове ратне успомене у којима „ратни догађаји остају више у позадини а у први план иступају колоритне слике јужних крајева, оријенталних места и посебности народа“ (исто). Детаљни описи природе, градова и села кроз које аутор пролази или у којима дуже борави у санитетским јединицама, заиста остављају утисак репортажног погледа, па чак и путописног фељтона. Међутим, на многим местима Нојман отворено изражава свој став према ратним збивањима и разматра околности у којима се нашао.

Читањем Нојманових ратних успомена, *Елбасан* и *Брагожда*, лако се реконструише хронологија ратних дешавања, као и кретање 28. пешадијског пука и јединице санитета из Доње Тузле до Билеће, кроз Требиње, Боку Которску, преко Ловћена и Цетиња на Скадар, а одатле

⁷⁶ Познате су његове пропагандне брошуре, објављени календари и леци нпр. *Epistola k římským* (1901), *Mimo církve* (1902), *Kalendář revolucionářů na rok 1903 a 1904*, *Letáky pro zpěváky* (1902) итд.

у Албанију. Јединица се креће споро, углавном пешаче и ноћи проводе под ведрим небом. Ретки су тренуци предаха:

Брате мој, када је желудац загрејан и шатор постављен, када је терет одложен, ноге се одмориле и чини ти се да је остатак дана само твој – како је то леп осећај! Када ливада не би била толико мокра и разгажена, легао бих, ставио руке изнад главе, гледао бих у даљине неба које се разведрило и помислио бих: Исто овако пре четрнаест месеци изнад мене и изнад шума у Адамову надвијало се небеско плаветнило. Али то је било другачије, северно плаветнило, а ово је топло плаветнило а западни ветар дува равно са мора. (Neumann 1922: 9-10).

Елбасан је прво албанско место у коме проводи десет месеци, од јуна 1916. до марта 1917. године. У кратким поглављима, који остављају утисак дневничких записа, Нојман описује улице, становнике, богомоље, природу али и рад у импровизованим болницама у којима се лече војници оболели од маларије. Највећи изазов је набавка санитетског материјала и лекова, а највећи императив за војнике је да дођу до хране и да се одморе. Запис догађаја је у првом плану, помињу се иницијали аутентичних имена војника, лекара и надређених. У посебном издању књиге *Елбасан* има и цртежа пејзажа, кућа, џамија и албанских домородаца, али и понека мапа са уцртаним положајима аустријске војске. Ауторов лични став се ретко наглашава, а када се појави, пре свега изражава његову идеолошку оријентацију: „...пре свега оно што сам доживео у Елбасану као човек међу људима, донело ми је спознају која је касније сазрела: да појединац мора да се учи скромности и да је највеће колективно благо које имамо човечност, једноставна, верна човечност, која презире границе међу народима и кастама“ (Neumann 1922: 156)

Више субјективних разматрања има у трећој књизи успомена *Брагожда*, у којој је описано напуштање Елбасана, у коме се Нојманова чета девет месеци борила са колером, маларијом и глађу. Сам писац каже да су за собом оставили гробље чешких, југословенских, мађарских, руских и италијанских војника, оних који су изгубили битку са епидемијом. Овог песника и левичара још увек не напушта револуционарни оптимизам:

Осећам се радосно на чистом ваздуху и на сунцу, које још увек не греје као прошле године у Елбасану и дође ми да узвикнем: Vive la France! Још увек живим у илузијама. Још увек верујем да ће после пада реакционарских централних сила, у шта не сумњам, свет запахнути слободарски дух запада. Још увек верујем да се на страни Велике антанте не ратује само из личних интереса против немачке експанзив-

ности, већ да су пробуђени народи устали у борбу за људска права против мрачног империјализма. Још увек верујем, да ће и народ чији сам припадник по оцу своме и у духу чијег језика ме је васпитала мајка, после ослобођења достићи своју велику правду, која јој историјски припада! Још увек гајим илузије. (Neumann 1928: 13)

На другом месту опет констатује да никада није сматрао како је у рату да би ратовао, већ је на то гледао као на „дар судбине“ који му даје могућност „да сагледам свет боље од просечног грађанина туристе, иако никако у тој мери удобно“ (Neumann 1928: 17). Многи чешки војници су се довијали на различите начине како би од команде добили одобрење за одсуство и отпутовали кући. Због наводне болести су-пруге, Нојман добија месечно одсуство у априлу 1917. године и преко Охрида, Скопља, Врања, Београда и Пеште, пешке и војним транспортима, стигао је у Брно. Доживљаје са тог пута детаљно описује, чиме документује како су изгледали војни транспорти на освојеној српској територији. Расположење у претрпаним вагонима, разговори војника, доживљаји на контролним пунктовима – све говори о неконтролисаном хаосу, уморној и изгладнелој војсци, различитом третману немачких и аустријских војника. Аутор преноси аутентична искуства: „Тада сам се нашао у друштву неких мађарских војника, наједених и пијаних, нисам све разумео али понешто јесам: причали су о српским побунама и о томе са каквим задовољством Мађари пуцају у Србе. Нисам се осећао пријатно у таквој национално крвожедној и фриволној атмосфери; мало су се утишали када је заспао један од њих, наредник, наказни примерак ове арогантне војничке групе, каквих има и које су исте на читавом свету“ (Neumann 1928: 35). После описа боравка у Брну⁷⁷, Нојман се истим путем враћа у Брагожду и убрзо са санитарском јединицом учествује у повлачењу војске према Струги. Већ изнурен од рата, од болести и глади коју је искусио, чини се да му је само стало да сачува живот. Када се после једног напада изгубио у шуми, размишља да ли да се преда Французима, да пређе на другу страну „коју сматрам бољом“ (Neumann 1928: 49). Под сумњом да је оболео од маларије, доспева у војни транспорт који преко Ниша и Београда превози оболеле у позадину далеко од фронта: „Сада смо били само огољена стока и са нама се поступало као са стоком“ (Neumann 1928: 65). Како време протиче губи се Нојманов оптимизам, а његов став према рату добро одражава

⁷⁷ Поглавље *Код куће (Doma)* такође је драгоцено за историјско и књижевно истраживање. Нојман описује атмосферу и расположење које влада у моравским интелектуалним круговима. Описује своје дилеме у вези са потписивањем манифеста чешких писаца које иницира Јарослав Квапил, као и општи страх од јавно изговорене речи.

цитат из приче *Ловћен*, која хронолошки припада успоменама из претходне књиге, али је објављена у трећој књизи успомена. Песник посматра погребну поворку која је кренула на сахрану једног детета: „Свуда куда смо пролазили чинило ми се да прљамо живот, ми и друге војне формације, оне које пролазе или су освајачки усидрене, али овде поред овог дирљивог погребца у Његушима испод Ловћена, стидео сам се нас а највише европских господара света“ (Neumann 1928: 85).

Отворено изражавање става према рату препознајемо и у аутобиографском роману **Јана Моравека** (Jan Morávek, 1888 – 1958). Као војник био је распоређен на босанско-славонску границу, а онда се његова ратна одисеја наставља на Церу и битки код Ноћаја. Сећања су забележена у роману *Лош војник* (*Špatný voják*, 1930), где аутор јасно износи своје ставове који су се искристалисали после више од десет година после рата: „Уколико данас човек погледа уназад, не може да верује колико смо били отупели према својој судбини и судбини братских народа словенских и колико нам је аустрофилство било страно, пре свега због бесмисленог аустријског милитаризма. Био нам је одвратан као и свако ропство, али наше шије биле су тако навикнуте на њихове амове, да више нисмо марили да се из њих извучемо“ (Morávek 1930: 63). Са временске дистанце Моравек је сасвим отворен и критичан: „Били смо ту јер смо морали, идемо тамо где нас пошаљу, тек тако ‘идемо-идем’. Шта нас се тиче Аустрија. Шта нас се тичу Срби. На крају крајева, то су наши побратими, али шта с тим? Ми нећемо бити за или против њих, ми хоћемо мир и хоћемо кући, ми смо питоми народ“ (Morávek 1930: 67).

Ратна траума Рихарда Вајнера

Сасвим субјективни доживљај рата записао је **Рихард Вајнер** (Richard Weiner, 1884 – 1937), чешки прозаиста, песник, публициста и новинар. Као дипломирани хемичар, једно време ради као хемијски инжењер у Пардубицама и у Немачкој, а онда одлази у Париз и посвећује се писању. Током зиме 1912. године позван је у активну војну службу на српској граници и у Бијељини проводи пола године. У мају 1913. године враћа се у Париз где објављује прву збирку песама, али његову књижевну каријеру прекида рат. Половином 1914. године је мобилизован и одлази на српски фронт, одакле је враћен у јануару 1915. године због доживљеног нервног слома. До краја рата ради као уредник новина и објављује три књиге прозе *Фурија* (*Litice*, 1916), *Равнодушни посматрач* и друге прозе (*Netečný divák a jiné prózy*, 1917), *Гримаса* (*Škleb*,

1919), као и збирку поезије *Paskruše* (*Rozcestí*, 1918).⁷⁸ Фељтоне под називом *Српске планине* (*Srbské hory*), које је писао током одслужења војног рока у Бијељини 1913. године, назвао је „разматрања несавршеног војника“. У њима анализира свој однос према аустрофилству, према идеалима које би требало да прихвати као наредник аустријске војске (Langerová 2000: 16-17).

Ратно искуство је Вајнеру уништило илузију о срећи. Мобилисан је у животном периоду када се посветио писању и размишљању о новој уметности.⁷⁹ Рат је прекинуо његов боравак у Паризу и он је то доживљавао као своју злу судбину. У једном писму родитељима из Бијељине (22. 3. 1913), написао је: „Не знам шта се дешава, ништа ми не иде од руке, само да одем из Аустрије у Француску и да се никада више не вратим. Моја шира домовина ми се не допада а због тога трпи и љубав према ужој домовини...“ (Langerová 2000: 17). У једном од фељтона које шаље из Париза, у мају 1913. године, такође се исповеда: „Већ сам дуго у туђини. Заборављам, то ме боли и никада не бих хтео да се вратим. У томе има нешто нездраво. Нисам ни Јеврејин, ни Чех, ни Немац, ни Француз. Немам никакве велике љубави ни мржње...“ (Langerová 2000: 18). Због тога није чудно што ће његова слика рата бити посебна, са израженим експресионистичким одликама, у духу отуђења од реалног света, где се ауторове визије и халуцинације преплићу са реалним кадровима рата. Унутрашња преиспитивања, подвојеност личности, рефлектовање реакција пољуљане психе – то су одлике Вајнерове ратне прозе. Рат је за њега сценографија у којој се одвија морално преиспитивање. Све се претвара у несрећу, безнађе и смрт.

Експлицитне ратне догађаје са српског фронта Вајнер описује само у три приче *Костајник* (*Kostajnik*), *Излуђујућа тишина* (*Ztřeštěné ticho*) и *Благонаклони дан* (*Blahosklonný den*), уврштене у поменуту збирку прича *Фурија*. Три догађаја, три описана сегмента проживљеног ратног искуства, исприповедана су експресионистичком методом којом се наглашавају граничне ситуације и кризни тренуци кроз које је аутор пролазио. Битка за Костајник, која је приказана као пука битка за преживљавање војске која осваја планину, претвара се у визију успомене из младости која изазива кривицу, а пуцањ у српског војника доживљава се као спознаја искупљења за патолошки осећај кривице који прогања наратора. „Излуђујућа тишина“ настаје у тренутку напетости

⁷⁸ О овоме више у Korda – Petrovič, Aleksandra: *Dobry voják Richard Weiner za světové války*, in *Velká válka a areálové souvislosti* (ed. Václav Štěpánek), Brno 2014, s.47-56.

⁷⁹ Иако се кретао у кругу француских модерних уметника и једно краће време (30-их година) био члан француске авангардне групе *Le grand Jeu*, Вајнер никада није приступио чешкој авангарди, његово опредељење није било левичарско.

непосредно пред напад војника који се налазе у рову. Прожимају се страх и самооптужбе због почињених ненамерних греха. Документарност индивидуалног проживљавања наглашена је изоштреношћу чула која региструју сваки спољни надражај, а кроз кратке блескове сећања промичу слике из претходног живота.

Приповедач ретко помиње географске локације, а већина протагониста његових ратних прича немају имена. Све је безимено, тешко је реконструисати стварне догађаје, јер се све одвија у магновењу субјективног доживљаја. Изузетак је прича *Благонаклони дан*, у којој се помиње да се аустријски батаљон налази два километра испред села Врањево. Октобар месец, четинарска и листопадна шума, сеоска имања и куће које су спаљене. Ипак само село делује питомо, задржало је дух живота, у њему су остала само деца и мало стоке. Илузија живота у миру надвладава стварност: „Дивно је!... Овуда је два пута протутњао рат, тамо и назад, а како је миран, како је питом овај крај. Природо, како си трпелива, како си само пркосна!“ (Weiner 1996: 261). Деца дочекују војнике са хлебом и сољу, војници се стиде од деце, деца од војника, војник Хрват разговара са децом. Потресно је описана лепота тренутка када је мир заменио рат: „Створена је нова заједница – идилична и изван осталог света“ (Weiner 1996: 267). Све док у зору поново није загрмело оружје и пробудило „лицемерну фурију“ рата.

На основу прозе Рихарда Вајнера не може се сазнати много објективних чињеница. Фокус аутора је на сликању импресионистичких и психолошких, унутрашњих доживљаја протагониста. Ипак, читалац стиче јасну слику унутрашњих превирања, страхова и траума које чешки војник у аустријској униформи проживљава на Балканском фронту.

Србија у рату

У поменутој књизи Јана Спрингера, аутор препричава садржај романа Владимира Глосара *Austriánci – bělehradský román* (Аустријанци – београдски роман, 1920). Право име писца романа је Јарослав Небески (Jaroslav Nebeský). Он није оставио дубљег трага као чешки писац, али Спрингеров приказ овог романа разоткрива још једну слику рата, другачију од претходних. Спрингер тврди да је Глосар у време рата у Београду био запослен у Војном суду и да „у његовом роману има пуно аутентичних ликова, иако је радња неспретно исконструисана“. Описан је период од маја до новембра 1916. године. Аустрија је имала намеру да током окупације Србије асимилиује народ кроз школски

систем. У Београду и у Крагујевцу биле су основане аустријске основне школе у којима су предавали аустријске војне старешине и њихове, према лепоти биране, избранице. Деца су васпитавана у аустријском духу. Главна три лика су носиоци отпора против Аустрије и имају тајну штампарију. Највећи јунак је Чех, Високи, учитељ у основној школи и познавалац старина. Он је ухапшен, заточен у доњој Калемегданској тврђави и стрељан. Марко је српски сликар који одлази на Солунски фронт, а Иво је сликар који дезертира и одлази у Загреб и Праг. Помиње се и лик професора Јаходе, антиквара старих књига у музеју, а Спрингер сматра да се иза тог лика крије аутентични лик професора Малине „великог српског Чеха и Словена“, коме је роман и посвећен. Глосар је пружио документарну слику функционисања аустријског система на освојеним територијама. Влада лоповлук и разврат, али и домаће становништво се одаје проституцији, цинкарењу и шпијунирању. Спрингер наводи да је у роману описана и групна ликвидација четрдесет српских жена у Крушевцу и Крагујевцу. Дакле, роман који је остао по страни књижевне опсервације, али очигледно представља интересантан извор за проучавање атмосфере у окупираном Београду.

Глосаровом роману могла би се придружити и проза Вацлава Д. Михаловица, аутора који је био чешки добровољац на Солунском фронту. Према Спрингеровим подацима, иако није дошло до формирања српске легије, међу чешким и словачким добровољцима у српској војсци пописано је једанаест писаца. Они су иза себе оставили дневнике, записе, песме и један роман. То је управо роман Вацлава Д. Михаловица *Под барјаком Петра Ослободиоца* (Michalovic, V: *Pod praporem Petra Osvoboditele*, 1930).

На основу изабраних примера, који представљају само мањи део књижевних рефлексија Првог светског рата на Балканском фронту, може се приметити сва разноликост ауторских приступа овој теми. Како сва наведена дела повезује чињеница да су писци били учесници рата, мобилисани од стране Аустрије, слике рата су заправо лични доживљаји и проживљавања, у већој или мањој мери аутобиографска. Осим тога, одабрани писци, осим Глосара, спадају у афирмисане чешке ауторе, чија дела су књижевно – историјски вреднована и прихваћена као део чешке књижевне баштине. Сви они по свом укупном стваралаштву припадају различитим књижевним правцима и поетикама, а њихова остала дела својом тематиком нису директно инспирисана ратом. Не треба заборавити да у укупном броју чешких писаца, чија дела су инспирисана Првим светским ратом, велику већину чине дела тзв. чешке легионарске књижевности, коју овом приликом нисмо узели у

обзир, јер се ти књижевни одрази рата односе на друге фронтове, на другачија искуства и ратне трауме.

Дакле, као издвојени сегмент искуства са Балканског фронта, књижевно су обрађена лично проживљена искуства аутора и то различитим поетским приступима. Као прво, издвајају се фрагментарне слике рата пренете кроз сегментарне приповести аутентичних или фиктивних јунака, као што је то у причама Јаромира Јона и Јарослава Колмана. Друго, издвојени су аутори у чијим успоменама доминира одређени и јасни став према ратном искуству тј. изражена је пишчева шира опсервација ратних дешавања, као и разматрање феномена ратне трауме са јасних историјских и политичких позиција – пример је проза С. К. Нојмана и Јана Моравека. Као пример трећег књижевног приступа овој тематици, издвојена је проза Рихарда Вајнера, пример унутрашњег доживљаја ратне трауме са одликама експресионистичке поетике. И на крају, документарност у сликању рата присутна је у свим наведеним примерима, самим тим што је реч о делима инспирисаним личним проживљеним искуством. Као допуна тог документарног угла погледа на ратни период на Балкану, поменут је и Спингеров пример Глосаровог романа, као и пример романа Вацлава Михаловица у намери да се слика књижевних одјека рата на Балкану употпуни.

Ипак, треба нагласити да се овим примерима нипошто не обухвата целокупна слика о Балканском фронту која се може сагледати на основу дела чешких књижевника између два светска рата.

БАЛКАН У ЧЕШКИМ ПУТОПИСИМА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Предела и природа Балкана — Југославија на Балкану — Преко Балкана до Оријента — Промена путописног стереотипа о Балкану

Значајно промењена политичка мапа Европе, као и другачији друштвено-историјски контекст који доноси међуратни период 20. века, донеће промењену слику Балкана коју преносе чешки путописци. Балкан је био описан у чешким путописима 19. века углавном у духу препородних и романтичарских тенденција упознавања традиције и фолклора Јужних Словена, дакле у панславистичком духу. Основни мотив путописа био је да се Чеси боље упознају са својом словенском браћом и њиховом борбом за самосталност и очување народног идентитета, што је Чесима кроз историју одувек био један од главних националних циљева.⁸⁰ Други мотив за упознавање Балкана била је егзотика Оријента, култура и традиција земаља и царства које су дуго чешким путописцима били недоступни. Тако се од друге половине 19. века дестинације путописаца све више померају према југоистоку Европе, а многи од њих као циљ путовања одређују Цариград до кога су коначно могли да стигну у време ослабљеног Османског царства.⁸¹ Балкански ратови доносе нови талас мотивације путописцима да путују и извештавају са „вечито узбурканог“ Балканског полуострва.⁸² Све ово време различито су се уцртавале географске и менталне мапе овог дела Европе. Неки су повлачили границе од Трста до Одесе, неки су сматрали да Балкан почиње тамо где се завршава аустроугарски утицај, Балканом су сматране области јужније од Саве и Дунава или се пак поштовала тзв. Јиречекова линија као уцртана међа према осталом делу Европе. Док су се ове географске линије током времена померале, на ментал-

⁸⁰ Kollár 1843: Jan Kollár, *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko se zvláštním ohledem na slowjanské živly roku 1841 konanou ...*, Pešť: Tiskem Trattner-Károlyiho; Kollár 1863: Jan Kollár, *Cestopis druhý a Paměti z mladších let života Jana Kollára sepsaný od něho samého*, Praha: Nákladem knihtupectví I. L. Kober; Staňek 1846: Václav Staňek, *Cesta z Prahy do Bělehradu srbského*, Praha: Poutník, sv. 2-6.

⁸¹ Hálek 1887: Vítězslav Hálek, „V Srbském Bělehradě“, In: *Výbrané spisy Hálkovy*. Praha: Ferdinand Schulz; Neruda 1926: Jan Neruda, *Obrazy z ciziny*, Praha: Kvasnička a Hampl.

⁸² Holeček 1899: Josef Holeček, *Na Černou horu a Černá Hora koncem věku*. Praha: vlastní nakladatelství; Раушар 2016: Јозеф Здењек Раушар, *Успомене на Србију 1884 – 1897. Из мог дневника 1884 – 1897*. Београд: Чешка беседа; Јиречек 1959: Јосиф Константин Јиречек, „Србија, земља и народ“, у: *Зборник Константина Јиречека I*, књ. 33. Београд: САНУ.

ним мапама чешких путописаца Балкан је постојано био записан као област у којој се преплићу европска и оријентална култура и традиција, мешавина различитих традиција, обичаја и фолклора. Балкан је описиван као регион политички нестабилан, непредвидив и опасан за неупућеног средњоевропљанина. Тиме се постепено градио стереотип о Балкану који се препознаје и код чешких путописаца с почетка 20. века. Тада су бројнији путописи о овом региону, путници „залазе“ све дубље на Балкан, шири се круг њихових тема а профил путописаца постаје разноврснији. Путописе више не пишу само дипломате, фолклористи, песници и писци новинари, већ у већем броју своје записе са одликама књижевног путописа остављају научници, истраживачи или привредници, о чему је већ било речи. Такође, путописни записи прерастају репортажну и фељтонистичку форму, постају нека врста студија из области историје, етнографије, фолклористике, из области геологије и зоологије.

Први светски рат прекинуо је многе започете токове, а то се одразило и на природу жанра путописа. У чешкој књижевности двадесетих година 20. века доминирају авангардни правци, јача утицај пролетерске уметности, поетизма и касније надреализма, што жанру књижевног путописа не одузима информативно-журналистичке одлике, али уноси наглашени субјективни приступ у опису виђеног и доживљеног. Тешко је и временски јасно издвојити чешке путописе о Балкану који су настали између два светска рата, јер неки од њих су написани пред Први светски рат, али објављени тек после њега, или су путописци своја предратна путовања накнадно описивали са одређене временске дистанце и у другачијим историјским околностима. Како смо већ навели, у означеном периоду објављује се и велики број успомена из рата, ратни дневници, поезија и проза инспирисана ратним искуствима на Балкану, што такође има елементе слике о овом региону која је записана из пера чешких аутора.

У јубиларном зборнику посвећеном Франку Волману (*Franku Wollmanovi k sedmdesátinám*, 1958) објављен је рад М.Б. Хлеборада (М. В. Chleborád) под насловом *Чешки путописи по Југославији између два рата и Волманов допринос (České cestopisy po Jugoslávii mezi dvěma válkami a Wollmanův přínos)*, у коме се износи податак да је у међуратном периоду у Чехословачкој објављено преко 40 путописа који се односе само на овај део Балкана. У разматрање су узети и путописи у којима је акценат на стручним темама (географским, политиколошким или из области природних наука), али и они чији су аутори књижев-

ници. Из ове друге групе, по Хлебораду, путописи се могу поделити у репортажне, лирске и интелектуалне. Путовање по јужнословенским земљама инспирисало је песнике и писце попут Јакуба Демла, Лудвика Кубе, Јиржи Махена и др. Били су инспирисани природом, обичајима и менталитетом људи са Балкана. Босна и Херцеговина, Хрватска, Црна Гора, Србија и Македонија, нису више за њих непознате земље које треба описати, већ предели и људи који покрећу ауторе на размишљања о различитим историјским, културолошким и емотивним темама. Као једну од доминантних заједничких карактеристика свих књижевних путописа овог периода, Хлеборад издваја посебност словенског духа, који подвлаче чешки аутори пишући о међуратној Југославији. Јужне словенске земље у овим путописима не доживљавају се као Оријент, већ као Европа. Ипак, целовитија слика Балкана у чешким путописима овог периода много је сложенија.

Предели и природа Балкана

Иза наслова књиге **Јулиуса Комарека** *Непозната Македонија. Природа – лов и студије зоолога у македонским планинама* (*Neznámá Makedonie. Příroda – lov a studie zoologa v makedonských horách*, Praha 1941) скрива се узбудљиви репортажни путопис о југоисточном делу Балкана. Јулиус Комарек (Julius Miloš Komárek, 1892 – 1955) још као студент природних наука на Карловом универзитету у Прагу одлази на студијска путовања у организацији групе чешких, српских и бугарских зоолога. Резултат његових истраживања су бројни стручни радови из области шумарства, лова и риболова, заштите природе, као и бројне популарно-научне публикације.

Јулиус Комарек

Посебност путописа *Непозната Македонија* је у томе што су у њему хронолошки описана три Комарекова путовања на Балкан. На прво путовање креће још као студент у предвечерје Првог светског рата, тачније у јулу 1914. године у пратњи чешког колеге и групе бугарских зоолога. Из Софије крећу према југу Бугарске до Егејског мора, обилазе Тракију, а њихово путовање прекида почетак рата, па се преко Пловдива, Румуније и Трансилваније враћају у Чешку. Друго путовање 1925. године има другачију трасу – из Београда до јужне Македоније, преко

Кајмакчалана, Шар планине, Охридског и Преспанског језера, док је треће путовање реализовано 1930. а зацртана путања кретала се од Шар планине до Преспанског језера. Тада се трочлана експедиција кретала долином Вардара, али и тешко приступачним планинским стазама.

Комарек у предговору путописа наглашава да му је намера да чешке читаоце упозна са природним лепотама Македоније и средишњег дела Балканског полуострва, да код Чеха разбије предрасуде о овом делу Балканског полуострва, а да сложени национални и политички односи нису предмет његових интересовања. Да га политичка ситуација не интересује понавља више пута у самом путопису, међутим читалац већ на самом почетку књиге запажа да овде није реч само о стручној зоолошкој студији, већ да је у првом плану детаљан опис ауторових доживљаја и авантура које је искусио на сва три поменута путовања. И више од тога – у честим дигресијама Комарек веома упућено разматра актуелне историјске, друштвене и политичке односе, износи своје закључке о коренима и узроцима неких појава, па чак износи и јасне ставове о сложеним националним и политичким приликама. Детаљни описи предела, неприступачних планинских шума, река и језера, откривају да је аутор зоолог. У честим дигресијама задржава се на стручним описима биљног и животињског света, разматра стање шума, описује мање познате инсекте, рибе и птице које откривају чланови експедиције, али путописну нарацију покрећу описи путникових доживљаја, описи мештана, њиховог начина живота и карактера: „Сваки Балканац, и онај најпростији, био је стручњак за политику, али не онога типа као код нас, где се главни интерес обичног човека за политику базирао на социјалној теорији и ставовима. Препрека томе на Балкану је вероисповест, а то њихов поглед упире према државничким питањима. Балканац је политичар из области међународне политике, те су се водили различити спорови о томе да ли ће поново кренути Србин на Бугарина или Грк на Турчина. Главни центар таквих разматрања биле су кафане по малим местима где се окупљао мушки свет“ (Komárek 1941: 30-31). Приповедачки стил Јулиуса Комарека је врло динамичан, читаоцу држи пажњу препричавањем узбудљивих и ризичних ситуација које је доживео и то на веома духовит, понекада и циничан начин. Епизоде у којима описује своју очајничку борбу са вашкама, бувама, стеницама, али и са маларичним комарцима,⁸³ делују хумористично и веома животно: „Већ смо из искуства добро знали шта значи путовати македонским аутобусом, где се на тридесет слободних места смести шездесет особа са најразличитијим пртљагом и зато смо били веома

⁸³ Комарек је на првом путовању био заражен маларијом, што ће га по повратку спасити од војне мобилизације.

опрезни да себи на леђа не натоваримо нешто тако са стеницама и ваш-кама“ (Komárek 1941: 71).

Комареков путопис је драгоцен и због тога што је за разлику од многих својих чешких претходника део Балкана упознао ван његових урбаних центара. Крећући се пешке, јашући на магарцима, мазгама, коњима, тек ретко путујући возовима или чамцима, овај истраживач описао је и тешко доступне пределе, који су до тада чак и за домаће путописце остали непознати. У првом делу путописа пише: „Били смо одушевљени што ћемо проћи пределима које су обишли ретки наши претходници, области, које нису биле посећиване зато што је бугарско становништво које насељава ове планине било муслиманско и фанатично, па је област била на лошем гласу“ (Komárek 1941: 33). Забринут је због неконтролисане сече шума, нерегулисаног лова и риболова, због маларије која није искорењена. Експедиција у густим шумама сусреће групе разбојника, наоружане групе комита, таборе прогнаних људи и често се налазе у опасним ситуацијама од којих их штите додељени локални водичи. Градове и места у којима се дуже или краће задржавају, аутор живописно описује. Куће, улична врева, оријенталне пијаце, одећа мештана, атмосфера у кафанама и конацима, разговори које води са локалним становништвом – све то даје изоштрену документарну слику о румунским, српским, бугарским, грчким и македонским местима у временском периоду од 1914. до 1930. године. Најдетаљније описује Софију, Пловдив, Солун, Скопље, Охрид, Призрен, Битољ, Београд и Ниш. О Београду пише: „Веома волим Београд. Најлепше су београдске вечери, када у сумрак од Земуна почне да пирка свежи поветарац, када се упале светла изнад препуних кафанских башти и ресторана а град почне да се весели. Из крчми на пристаништу чују се песме са југа Србије са наглашеном оријенталном мелодијом, чују се повици уличних продаваца новина, а по улицама се шири мирис народне кухиње, где се на ужареном угљу пеку различити укусни специјалитети“ (Komárek 1941: 70).

Предност овог путописа је у томе што се путописац током назначеног периода више пута враћа у поједина места и градове, што му даје могућност да пореди и закључује о насталим променама. Интересантан је опис Скопља, у који се Комарек враћа неколико година после Првог светског рата и примећује негативан утицај западне цивилизације на оријенталног човека. Закључује да југоисточна Европа има другачији темпо развоја и насилно примењивање европских норми није позитивно јер доноси социјалну завист, незадовољство и политичку нестабилност. Објашњава то све већим јазом између класа и недостатком вере,

која је у ранијим временима код народа одржавала осећање помирености са судбином и неговала материјалну скромност (Komárek 1941: 78).

Тиме се овај путопис приближава социолошкој и културолошкој студији у оквиру које наилазимо на Комарекову дилему да ли на овим просторима треба дати предност оријенталној или европској култури и традицији: „Постоји бојазан да институционално и друго увођење западноевропских новотарија сувише брзим темпом може имати карактер имитирања спољашњих мање важних животних ствари, док се човек, који то не може постепено да прихвати и промисли, само квари“ (Komárek 1941: 77).

Путопис *Непозната Македонија*, је драгоцен извор за историчаре, етнографе, социологе, па чак и политикологе. Комарек помиње детаље о сарадњи са бугарским и српским колегама на заједничким пројектима између два светска рата, као и предани рад међународне истраживачке станице у Скопљу коју су основале Уједињене нације, а чији су чланови били Чеси са задатком да се боре против маларије. Поред тога, аутор пружа веродостојне податке о пореклу, животу и обичајима румунских номада – пастира, Цинцара, које назива „јединим правим европским номадима“ у 20. веку. Бројни су и описи понашања и изгледа слободно организованих наоружаних политичких и разбојничких група на које експедиција наилази у слабо приступачним областима југоисточног Балкана.

Јулиус Комарек исцртава своју личну мапу Балкана. Као зоолог изриче став да по природним одликама биљног и животињског света источни Балкан припада Азији. Дарданели и Босфор само формално деле овај део Европе од Азије. С друге стране, култура и традиција Балкана толико је сложена да је тешко одредити чврсте границе утицаја. Од Егејског мора до Солуна и Вардара простире се стара античка Тракија. У земљи Александра Великог и некада славног македонског царства, нема више ни трага од античке традиције, већ доминира утицај ислама и оријенталног начина живота: „Сразмерно мали број векова турске владавине утиснуло је читавом југоисточном Балкану, као и Тракији јасни печат мухамединске Мале Азије, одстранивши из живота народа сваки траг антике“ (Komárek 1941: 28).

С друге стране, када 1925. године пролази кроз Шумадију на путу за Македонију, Комарек запажа: „Пут кроз долину реке Мораве води кроз плодне српске области, где нема ништа посебно. Поља кукуруза се смењују са пољима пасуља, са пшеницом и воћкама, са жбуновитим шумарцима и посеченим храстовима, онако како је то по целој Шума-

дији. Брадати и стасити сељаци у својој смеђој народној ношњи заузети су послом, на њима се не може видети одважно јунаштво које су показали током светског рата“ (Komárek 1941: 73).

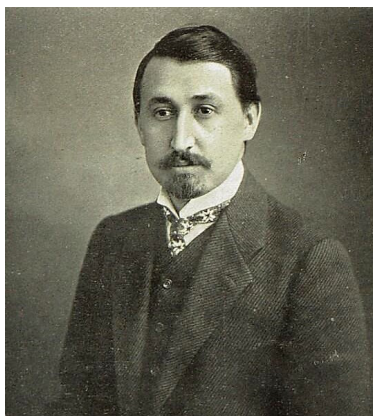
Тек иза Лесковца и Врања почињу први знаци Македоније тј. оријенталне културе. Дакле, за аутора је „нешто посебно“ оно што му је мање познато, а то је утицај Оријента. И на свом последњем путовању по Македонији 1930. године детаљно описује Скопље у време Бајрама. Пребројава арнаутске беле капице, фесове, смеђе шумадијске шајкаче и беле турбане, те закључује да превладава утицај турске културе. Закључује да је Македонија „предворје Оријента“, да су ту у суживоту све неодољиве чари и мрачне стране другачије традиције и културе: „Док то тако буде, остаће Македонија најлепши кутак Балканског полуострва и до тада ће ова узаврела земља, уколико је за то уопште способна, бити колико-толико срећна. Када је једном околна Европа буде модернизовала и ако јој буде одузела њен патријархални живот, истовремено ће јој одузети и њен мир. А онда ће Македонија бити гора него у време хајдука“ (Komárek 1941: 302).

Комареков путопис не само што из различитих углова описује широки појас југоисточног Балкана, већ и покрива дугачак и историјски буран временски период од 1914. до 1930. године. Највећи допринос путописа *Непозната Македонија* је у томе што аутор описује до тада мање познате или непознате области данашње Македоније, Бугарске, Грчке, Румуније и Србије. У фокусу његовог интересовања су описи природе, флоре и фауне, коју истражује по неприступачним планинама, шумама, рекама и језерима, али његова пажња се задржава и на детаљном посматрању људи, села, мањих места и градова кроз које пролази. Тиме у корицама исте књиге читалац добија не само стручну природњачку студију, већ и историјске, етнографске и социолошке податке. Приповедачки стил Јулиуса Комарека, које одликује хумор и духовито представљање проживљених авантура, овај путопис чини привлачним читалачким штивом чак и у данашњем контексту.

Југославија на Балкану

Док су чешки путописци до Првог светског рата углавном као западну „капију Оријента“ видели Београд, Комареков путопис потврђује да се та линија у међуратном периоду помера према југу. Како су менталне мапе путописаца у великој мери одређене друштвено-историјским околностима у којима путопис настаје, сигурно је да до овог „померања граница“ долази и због чињенице да део западног Балка-

на у међуратном периоду припада новој државној целини Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији. Како је 1918. године проглашена и Чехословачка република, а две државе успостављају блиске политичке,⁸⁴ привредне и културне везе, чешки путописци југоисточни део Балкана перципирају као Југославију, што утиче на формирање новог стереотипа који се препознаје у чешким путописима. Победничка страна у Првом светском рату, јуначка борба за независност и уједињење јужних словенских народа, били су императив који доминира у представама чешких аутора о овом делу Балкана.

Јиржи Махен

Јиржи Махен (Jiří Mahen, 1882 – 1939)⁸⁵, чешки авангардни песник, прозаик и драмски писац, био је у Југославији чак седам пута. Први пут 1922. године када борави у Дубровнику и Цавтату, да би се већ следеће године са истог места пешице упутио преко далматинско-херцеговачких планина ка неприступачним деловима Херцеговине. Део пута, до Мостара, препешачио је са пријатељем Вацлавом Јиржиковским, колегом из управе Народног позоришта у Брну, а затим је наставио сам до Сарајева. Његов путопис *Херцеговина*

објављен је 1924. године и чинило га је тридесет репортажних прича у којима је описао своја запажања, размишљања и импресије. Неколико година касније, тачније 1931. године, Махен прерађује овај избор за објављивање у оквиру својих сабраних дела, тако да чак десет од њих изоставља, неким мења наслове или их прерађује (Vavroš 1994: 1-2). Касније ће ова путописна проза бити објављена заједно са прозним изборима, *Рибарска књига* и *Успомене*, тачније у оквиру песникове мемоарске краће прозе.⁸⁶ Ова Махенова кратка путописна проза је драгоценца. Док његови савременици, песници и уметници из круга анархистичких часописа „Нови култ” („Nový kult”) и „Модерни живот” („Moderní život”), путују у Париз, Лондон или Њујорк и надањују се слободом модерне уметности и западном цивилизацијом, Махен тражи инспирацију у нетакнутој природи и неприступачним пределима

⁸⁴ Основан је савез Мале Антанте 1920. године чије чланице су биле Краљевина СХС, Чехословачка и Румунија.

⁸⁵ Јиржи Махен је један од псеудонима које је користио Антоњин Ванчура како би потписивао своје песме, прозу, драме или новинске чланке.

⁸⁶ Mahen 1953: Jiří Mahen, *Drobná próza I*, Praha: Československý spisovatel.

Херцеговине. Док његови савременици хитају на Јадранску обалу и са неутољеном чежњом континенталаца посматрају обалу и море, Махен пешачи преко планинских венаца и залази у села и засеоке дубоко у копну. Он није просечни туриста – познаје историју, народна веровања и традицију, али истовремено проницљиво посматра тадашњу реалност. Ипак, аутор је пре свега песник, те чулно и емотивно описује свој доживљај херцеговачке природе и људи.

Наслови кратких успомена са путовања делимично откривају и природу ауторовог путописног стила, али и мапирају његову путању: *Џинови, Турбан и капа, Тврђаве и бедеми, На самој граници Црне Горе, Хајдуци, Поново потпуно сам, Мостар, Неретва, Сарајево, Подриње, Тајне свакодневног живота, Чинилица, Овдашња филозофија, Раста-нак* итд. Попут правог поете, Махен има свог сапутника Великог Џина, који је метафора путниковог надахнућа и радозналости:

Не могу да замислим путовање без џинова. Веома су битни, иако немају величину људи. Наша интелигенција, која на путовању реагује на све што види, џиновима је пријатно друштво, иако сувише пажљивом посматрачу краду свакаква сувишина мудра поређења и више их занима некаква варијација новог кружног кретања познатих ствари, одвраћају путника од гунђања са правом или без. (Махен 1953:142)

Махенов Џин прича легенду о Златном руну у причи *Круг Аргонаута* или саопштава мит о вилама Чинилицама у истоименој причи. Негде у близини Чапљине „Чинилица је плесала у великој запари и жегџи. Није ни чудо: град лежи испод саме планине која дрема изнад њега као огромна, митска крџа. Ваздух не може да продре у град. Бела светлост спава на камењару, ваздух се само мешкољи изнад контура стена“ (Махен 1953:188). Планински масив Прењ, који се налази у окуци реке Неретве, песник назива Ибзеновим Брандом (у причи *Брандова планина*), чији етички кредо „све или ништа“ пореди са вером и карактером богумила. Судбину босанских богумила овако описује:

Брандони су кренули путем ислама. Већина њих постали су муслимани. Један део окренуо се православљу, али они главни морали су у ислам. И тамо је важила парола: Све или ништа! И тамо брак није био стега као код осталих. И тамо су храмови били једноставни, без сјаја. И тамо је свако могао постати свештеник и није морао да чека на посредника на путу до бога. И тамо је постојала велика, скривена морална строгост, а код часних људи само једноставно да је било да, а не је било не! (Махен 1953:199).

Махен је фасциниран и надахнут овим делом Југославије. Он је заљубљен у Далмацију, Боку Которску, у Босну и Херцеговину. Његов путопис је ода местима Мостару, Требињу, рекама и планинама. Раста-
нак са њима је болан. У Сарајеву узвикује: „Сарајево! Моја душа те
воли. Верила се с тобом чим те је први пут угледала. Често те живо ви-
дим пред очима. Овладало си мојим сновима. Видим те увек, увек само
са висине, Велики Џин отвара ми видике над тобом, у мојој машти си
чврсто опасана тврђава и добро ми је на овоме свету када помислим да
за мој духовни поглед постоји тако диван град као што си ти!“ (Mahen
1953:206).

Ове снажне песникове емоције добиле су свој епилог у касније
спеваној збирци *Растанак са Југом* (*Rozloučení s Jihem*, 1934), где у
песми *Химна у славу Херцеговине* Махен пева: „Ти си моја љубав сва,
ти си права земља моја!“

Усхићење ипак не магли Махенов поглед. Између редова песнич-
ког и емотивног надахнућа, аутор у путопису о Херцеговини рационал-
но трага за многим објашњењима и не одустаје од намере да разуме
многе противуречности, социјалне и културолошке разлике, као и (не)
могућности суживота различитих народа и вера. У једној од последњих
прича у путопису под називом *Усамљено море*, разматра да ли је овде
могућ заједнички живот под кровом исте државе. Скоро визионарски
закључује: „Бојим се да је разлика између Далматинца католика и пра-
вославца или Херцеговца муслимана превише велика да би се сада без
граница само интензивнијом повезаношћу превазишла. Далматинци су
госпари а Херцеговци су тек сада то почели да буду. И повезаност неће
бити јача него раније. То што ће народ да чита исте новине са вестима
из истог извора? Може ли школско образовање да учврсти ту повеза-
ност? Мислим да ће то ићи веома споро“ (Mahen 1953:224).

Јадранска обала, Далмација, а пре свега Дубровник, биће надах-
нуће и за чешког песника и прозаика **Јакуба Демла** (Jakub Deml, 1878
– 1961). Демл је био представник чешке католичке модерне и сарад-
ник култног часописа „Нови живот”. Свештеник по позиву, врло често
је оспораван и као духовник и као уметник.⁸⁷ У Југославију је путо-
вао четири пута у периоду од 1932. до 1935. године. Углавном је био
гост архиепископа и песника Шарића (Travníček 1998: 42). Та путовања
су за њега била врста духовног егзила у време када је пролазио кроз

⁸⁷ Због оштре критике клерикализма и различитих афера, неколико пута му је
одузимао право на свештенички позив, а као песник био је презрен од стране чешке
културне јавности због збирке *Моје сведочанство о Отокару Бржезини* (*Mé svědectví
o Otokaru Březinovi*, 1931), због сувише личног тумачења дела и смрти овог великог
песника чешког симболизма, иначе Демловог вечитог песничког узора.

Слика 29 – Јакуб Демл

дубоку емотивну кризу због смрти свог пријатеља и песничког узора Отокара Бржезине, као и смрти своје блиске сараднице и издавача Павле Китлицове. У то време је писао циклус текстова на чешком и немачком језику *Заборављено светло* (*Zapomenuté světlo*, 1934), неку врсту лиризоване медитативне прозе у којој преиспитује себе, али и међуљудске односе види као лавиринт у коме блуди усамљени појединац жудећи за божјом милошћу. У тај текст касније интегрише и прозу *Југо* (*Jugo*, 1935), интроспективно песничко размишљање. *Југо* започиње посветом младој студенткињи Роси Јуновој, коју је упознао непосредно пред одлазак на пу-

товање, дедикцијом која одише чежњом и патњом, изливом осећања које донекле прелази у патетику. Касније је Демл својим издавачима писао да ову посвету не објављују (Travníček 1999: 74).

Текст чине писма у којима описује свој боравак у Дубровнику и у њима доминира чежњиво ишчекивање писама Јунове. Топлота Југа, лепота Дубровника, море и хоризонт, само појачавају Демлову тугу и патњу. Писма су датирана, песник их пише скоро свакодневно, те добијају форму дневничких записа: „Са пријатељем Врутицким седео сам скоро до поноћи, а онда сам читав сат ходао од града поред мора, а међу палмама, чемпресима, поморанцама, маслинама, невидљиво цвеће мирисало је из тамних башти и море је било као тамна ноћ, и мирно је било, нити једног човека нисам срео, али изнад црних чемпреса велике звезде пробадале су моје срце како би пиле моју крв и испуштале је као светло“ (Deml 1999:39). Кратко бележи своје сусрете са часним сестрама и калуђерима, помиње концерте на којима је био, дружење са уметником Марком Рашицом, али и цене производа или изнајмљивања чамца. Ипак, у тим хаотичним еписторалним записима преовладава опис властитог душевног стања. Препознаје се патња за изгубљеним пријатељима, често помиње Јунову и Бржезину, цитира Библију, убацује делове текста на немачком и латинском. Као да аутор повремено упада у бунило медитације, а ови субјективни путописни записи постају начин да се напаћена песникова душа прочисти. Демлова књига *Југо* је интровертни и духовни еписторални путопис који на прво место поставља самог аутора. Путовање је само подстицај за песниково интимно преиспитивање и прочишћење.

У исто време и на истом путовању настаје и Демлова проза *Пут према Југу* (*Cesta k Jihu*, 1935). Мојмир Травњићек у поговору издања ове књиге, назива текст „врстом интермеца“ између Демлових текстова *Југо* и *Заборављена светла* (*Trávníček* 1998: 41). Ту се мисли на хронологију настанка Демлових проза, али и на саму природу текста. *Пут према Југу* има јасније одлике путописне прозе. Описано је путовање возом од Беча, преко Љубљане до Загреба и даље према Сплиту. Демл помиње своје сапутнике у купеу и живо препричава или цитира разговоре са њима. Духовито препричава догађај са словеначке границе када цариник од фрањевачког калуђера Немца тражи да плати таксу, док Чеха Демла доживљава као словенског брата: „Погледао сам у тог одважног југословенског стручњака за математику и цариника, па упитах покорно: Да ли и ја треба да платим? Пре тога је видео мој пасош и одговорио је нетрепнувши, без размишљања и одсечно: ‘Чеси не плаћају ништа, само Немци’“ (Deml 1998: 12). Духовито описане сцене из воза у коме аутор зачуђено посматра понашање локалних сељака и радника, откривају Демлов смисао за иронију и комично. Путникова комична авантура наставља се у Загребу, где на препоруку сапутника, жупника Полака, Демл одлучује да преноћи у језуитском манастиру у коме је дочекан хладно и негостољубиво. У загребачкој цркви Девице Марије посматра фреске анђела и ту развија духовну медитацију о вери и осећању спокоја. У тим размишљањима склон је дигресијама, али сам себе у томе ограничава: „Управо на овом месту желео бих да опишем своје путовање у Брно на које сам кренуо 13. октобра. Била би то на први поглед врло оскудна приповест јер би говорио о невидљивим бићима и објектима, али замерио би ми: Какве везе то има са твојом Далмацијом? Када би било могуће да код мене нешто није повезано! Када бих могао једну своју књигу да поделим на неколико, чиме би љубитељи реда, савршеног стила и хладне лепоте могли у моје дело да ушетају као у канцеларију, или као у школу, тачно после школског звона и према распореду часова...“ (Deml 1998: 30). Даљи текст претвара се у кратке дневничке белешке са путовања. Аутор наводи сатнице и станице кроз које пролази воз од Загреба до Сплита. Нижу се станице Госпић, Генералски Стол, Горња Дубрава. Повремено бележи и неко запажање: „Перушић 13:52. Момци овде имају капе фесове са црним, високим ободом, онакве, какве је носио црногорски краљ Никола, свуда околу црне, само дно је црвено. Овде су овце двобојне. Земља црвена. Колибе имају тремове“ (Deml 1998: 36).

У Демловом путопису *Југо* препознају се надреалистички мотиви, као што су описи снова и описи стања духа између реалности и фикције, док у уводном делу *Пута према Југу*, у дедикацији Роси Јуновој,

наилазимо и на овај мотив: „Станујем у кристалној палати, сви њени зидови су провидни, ни највећим напорима не може ми се ништа опростити, јер се све види“ (Deml 1998: 8). Ово реферисање на Бретонову стаклену кућу не чуди, јер је у време настанка ових путописа Јакуб Демл био близак са Витјезславом Незвалом и био наклоњен надреалистичкој поезији.⁸⁸ Оба текста носе одлике различитих књижевних жанрова: дневничке белешке, писма, записи снова, верске медитације, есејистичких размишљања, полемике и лиризоване прозе. Текстови су препуни дигресија, цитата (на латинском и немачком), копираних плаката и летака. Ово фрагментарно и жанровски разнолико приповедање чине да се прозе *Југо* и *Пут према Југу* удаљавају од форме класичног путописа, али пут и путовање остаје везивно ткиво текста. Уједно ови су Демлови текстови пример чешког међуратног авангардног путописа који експериментира са формом и тиме отежава жанровско дефинисање. Такође, ова два путописа откривају понајвише духовно стање самог путописца – Демл је резигниран, усамљен, циничан и несрећан. Његово пут је више путовање кроз самога себе, док су сусрети са другима више сусрети са самим собом, а запажања различитости су пре свега врста самоспознаје. Владимир Гвозден у књизи *Српска путописна култура 1914 – 1940* пише: „Путописање је текстуална мапа одређеног географског подручја, али је исто тако мапа путничког психичког путовања“ (Гвозден 2011: 51). У истој књизи наглашава се да је путописни жанр у европским књижевностима доживео свој врхунац управо у периоду између два светска рата, јер се поље овог жанра шири (Гвозден 2011: 6). Демлови путописи су добар пример за ову тврдњу.

Лиржи Махен и Јакуб Демл у разматраним путописима јужнословенске земље посматрају као простор Југославије. Ретко помињу појмове Оријента, Балкана, балканске и оријенталне културе. Махен пише о географском простору Херцеговине и доживљава га као посебно подручје унутар Краљевине СХС, док је код Демла још израженија представа о Словенији и Хрватској као деловима шире јужнословенске целине. Тиме закључујемо да се линија стереотипног схватања Балкана код чешких путописаца овог периода мења. Иако примећују одлике оријенталне културе и балканског менталитета, јужне словенске земље доживљавају као Југославију која се налази на Балкану, али не припада Оријенту без обзира на разноврсност култура и традиција на том простору.

⁸⁸ Витјезслав Незвал (Vítězslav Nezval, 1900 – 1958), чешки надреалистички песник, који је после Другог светског рата био на високој партијској позицији, одбраниће Јакуба Демла од оптужби за колаборацију са окупаторима.

Преко Балкана до Оријента

У потрази за егзотиком чешки путописци међуратног периода „спуштају“ се све јужније и источније. Некада Константинопољ, тада Цариград, не престаје да буде атрактивно одредиште за чешке путописце. На то путовање полазили су већ утабаним путевима својих претходника из 16. и 17. века.

Вацлав Фиала (Václav Fiala, 1896-1963), историчар, новинар и аутор путописа о северним европским земљама, 1938. године креће на путовање од Загреба, Сплита, Дубровника, Боке Которске, Мостара, Сарајева, Београда до Софије и Цариграда. Три године касније пише књигу путописа *Вечити еп Балкана – речју и сликом* (*Věčný epos Balkánu – slovem a obrazem*, 1947), која је због немачке цензуре могла бити објављена тек после рата (Корда-Петровић 2013: 61-76).

Главна намера овог путописца је да опише своје утиске са путовања по Балкану које је бележио својим фотографским апаратом. По повратку, фотографије су му послужиле као главни подсетник за писање путописа. Књига оставља утисак фото-албума са разрађеним коментарима и хронолошки прати кретање путописца од Загреба до Цариграда. Фиалина географска мапа кретања по Балкану не уцртава границе држава кроз које пролази, већ се фокусира на веће градове или значајније објекте (манастире, цркве, џамије) балканског региона. С друге стране, ауторова ментална мапа Балкана исцртана је под јасним утицајем стереотипне слике о овом региону коју су, између осталог, преносили ранији чешки путописци. То се јасно види из завршног поглавља књиге, где Фиала истиче како је пре поласка на ово путовање проучио историју и географију Балкана, али и стручну и путописну литературу (Fiala 1947: 335).

Ту су разлози због којих је Фиала помало разочаран када из Русије стиже у Загреб, који препознаје као прави европски град, сличан Бечу и Пешти. Дубровник и Боку осећа као део медитеранске културе, а тек у Мостару и Сарајеву усхићено констатује како коначно препознаје „европски Оријент“: „Мостар је прави Оријент, јер лети се на улицама прашина и прљавштина уздиже, онако како је то одувек било и како је и до данас на Оријенту. Из излога нам се смеје заносни галиматијас, испред месарских радњи на дрвеним столовима леже убијене, одране и расшчеречене овце, како би се на први поглед могли уверити колико масти и мяса садржи свако парче. Најважнија је маст! Због тога се њен мирис осећа по целом Мостару“ (Fiala 1947: 138).

Мало даље пореди два града: „Сарајево је чисти Оријент, Оријент са свим комфором – због тога је све скупље него у Мостару“ (Fiala 1947: 339). Под појмом „оријентално“ он не подразумева само изглед градова, здања и становника, већ запажа карактеристичне детаље, као што су прашњаве улице, излози са мешовитом робом, карактеристични мириси. Оријент се препознаје у непрекидној уличној буци, начину трговине, избору хране и начину одевања.

Поглавље о Београду носи поднаслов *У интервалу две деценије*. Аутор упоређује своја сећања на Београд у коме је био непосредно после Првог светског рата са сликом истог града мало пре Другог светског рата: „Београд у првим годинама после 1918. и Београд пре почетка Другог светског рата – то су биле две скоро непојмљиве противречности! Посетилац би остао у чуду: да ли је уопште могуће да неки светски град тако брзо промени свој изглед, онако како сам то видео приликом следећих посета граду над ушћем Саве и Дунава?“ (Fiala 1947: 152).

Некада се једва кретало блатњавим улицама, посетилац би се тешко сналазио, јер нигде нису биле табле са називима улица а кућни бројеви били су назначени без икакве логике. Град је био пун противречности: поред европских излога, „којих се не би постидео ни Париз“, биле су мале оријенталне продавнице са машовитом робом, чији асортиман нико не би могао да објасни: „јер су у малом излогу једно поред другог висиле осим шунке и саламе два конфекцијска мушка одела а између интимног дамског веша погледима је био изложен коњски ам“ (Fiala 1947: 150).

Али нико од Европљана не може одолети том шарму Оријента, тој веселости која се осети у малим турским кафанама са најбољом црном кафом и трбушним плесачицама. После Првог светског рата постојали су европски биоскопи и ресторани, увек празни или са понеким страним гостом, и они „народни“ биоскопи по кафанама пуним дима, у којима се слике на платну једва назиру: „Зато у кафани ни игла није могла да стане, тамо су седели на чудан начин удружени челни људи београдског друштва сасвим нормално поред отрцаних Арнаута, јер ваљда на свету нема народа који је више демократски него што су то Срби“ (Fiala 1947: 152).

Некада је Београд био само Балкан, али двадесет година касније, настао је нови европски Београд са асфалтом, европским зградама, парковима... Фиала помало носталгично узвикује: „На немилосрдном сату историје избија дванаест. Збогом Оријенте, добро дошла Европо! Када би твоји становници и у модерном новом граду заувек остали онај

задовољни и здрави народ, онакви какви су успели да буду кроз дуге деценије у својој сиротој метрополи!“ (Fiala 1947: 154).

У другом поглављу путописа о Београду под називом *Звона која славе Београд* (*Zvony vypravují slávu Bělehradu*), аутор се ослања на историјске изворе (пише о историји града, о његовим освајачима), али и на приче својих неименованих београдских домаћина. Фиала описује и подземне ходнике које упоређује са римским катакомбама и цистернама у Цариграду. На крају, аутор уступа приповедање „свом београдском пријатељу“, који прича о одбрани Београда од Турака у 15. веку, када је папа Каликст III наложио да се у славу ове победе у подне огласе црквена звона у свим хришћанским земљама. До данас постоји ова традиција, а многи Београђани сматрају да се на тај начин десетине хиљада људи на целом свету до данас свакога дана сете Београда. На овај начин путописац преноси нове информације и осветљава историју Београда на нови начин. Ипак, Фиалин путопис остаје при стратегији сагледавања Београда у контексту Балкана, онако како су га видели и ранији чешки путописци, нпр. Јан Неруда и Константин Јиречек.

Београд и Софија су модерни градови који се великом брзином граде у европском духу, оријентална култура из њих нестаје, иако Фиала све појаве и описе људи и места дели на „европске“ и „народне“, под којима често подразумева остатке турске тј. оријенталне културе. Чак и Цариград види као „западни град“: „Ипак је Цариград углавном западњачки град. Под тим подразумевамо да се и бивша резиденција над Босфором подчинила увођењу новотарија. У читавом Цариграду нећете видети нити једног Турчина са фесом на глави. У читавом Цариграду на улици нећете срести нити једну забраћену муслиманку. (Европљанке се подсмевају што Туркиње, навикле да се покривају, не умеју да изаберу пригодни шешир, нити да га на главу наместе, али све у своје време, драге даме! Која се жена на свету не разуме у моду)“ (Fiala 1947: 199).

Поглавља о Цариграду су најбројнија и у њима аутор подвлачи велики значај византијске културе за европску историју, детаљно описујући монументалне грађевине, али и живот на цариградским улицама. Истовремено, покушава да чешком читаоцу разјасни проблеме и последице борбе балканских Словена против Турака и против ислама. На крају, у поговору путописа закључује: „Нисам могао при своме опису путовања по Југу да обухватим све што сам видео, намерно сам се ограничио на мањи број одабраних градова а био сам уздржан и у описивању предела и људи. На крају крајева, природу мора свако сам да открије, то не може да му надокнади штиво, а уосталом, на Адрији и

Балкану је толико много лепота. За њих нису довољне једне очи, једно срце, једно перо“ (Fiala 1947: 338).

Фиалин путопис је заснован на проучавању историјских извора, садржи конкретне статистичке податке, као и детаље у вези са актуалним дешавањима (опис изложби, позоришних репертоара, школског програма итд). Ипак, аутор субјективно приступа анализи историје и савремених појава, цитира разговоре са саговорницима и коментарише фотографије које је сам сачинио, а које су неодвојиви део ове књиге. Читалац има утисак да аутора привлачи све оно што је „оријентално“ на Балкану, али ипак даје предност европским појавама и субјективно их сматра „напреднијим“. Увек када запази превласт или продирање „европског духа“, Фиала то одобрава и сагледава као цивилизацијски напредак (Корда-Петровић 2013: 73).

У овом путопису јасно је изражен временски раскорак између времена приче и времена писања. Путопис је написан кроз ретроспекцију даље и ближе прошлости. Због тога су наглашени субјективни и селективни утисци путописца. Инсистира се на поређењу градова из перспективе „некада и сада“ и на конфронтирању „Оријента и Европе“. Фиала не укључује описе природе, не одлази у мање приступачне области, не открива читаоцима непознате локације. Његово интересовање је углавном усмерено на посматрање културолошких феномена са намером да читаоцима делимично прикаже егзотику Балкана и/или да за неке појаве пружи објашњења. Аутор у *Поговору* истиче да се описи и фотографије (које су бројне и које је начинио аутор) односе на период пре рата а о намери свог путописа пише: „Основна намера ми је била да Чеси не пролазе поред симбола духовног живота на словенском југу као поред голог камења и мртвих споменика“ (Fiala 1947: 338).

Сасвим другачији мотив путовања налазимо код **Антоњина Фиалке** (Antonín Fialka) у путопису *Преко девет гора* (*Přes devatery hory*, 1946). Личне податке о аутору нисмо успели да сазнамо,⁸⁹ али неке чињенице се могу реконструисати на основу података које износи у самом путопису. Своје успомене са путовања започиње у духу аутобиографије где открива своју страст према путовањима још од најранијег детињства. Рођен је у Прагу, школовао се у том граду и радио као уредник у новинама чији назив не помиње. „Једнога дана почетком јула, пуно година после Првог светског рата, у сам цик зоре отворила су се тешка старинска врата куће у Карнелитанској улици на Малој Страни“ (Fialka 1946: 19). На путовање је вероватно кренуо 1929. го-

⁸⁹ Не искључујемо могућност да је реч о псеудониму.

дине.⁹⁰ Преко Балкана до Африке креће пешице. Путовање је трајало неколико година, што се може закључити не само по дужини путање коју је аутор углавном препешачио, већ и по дужини боравка у појединим одредиштима. Најдуже је боравио у Грчкој. Путописац је прешао и описао следећу руту: преко Алпа, Словеније, Јадранском обалом (Опатија, Ловран, Бакар, Сплит, Дубровник, Конавље), кроз Црну Гору (Бока Которска, Подгорица), Македонију (Призрен), Албанију, Бугарску, Грчку, Атос, Турску до Алжира и Каира.

Реч је о авантуристичком путопису у коме је акценат на опису догађаја, пријатних и непријатних сусрета, опису природних лепота и изгледа места и градова. Без историјских и других фактографских података, књига преноси читаоцу пре свега путникове импресије, ентузијазам и одушевљење у откривању нових предела и места, преноси разговоре са људима које сусреће, забавно препричава необичне доживљаје и искуства, али пре свега се путопис претаче у велику оду самом чину кретања, упознавања и сазнавања. О себи оставља мало података, али читалац лако закључује да је пун ентузијазма, љубопитљивости, да је издржљив и прилагодљив различитим ситуацијама. Жели да сваку нову средину упозна пре свега очима домаћих људи. Зато често започиње разговоре са мештанима и читаоцу их цитира уз убацивање локалних речи и израза. Путопис има форму дневничког записа, али често се и директно обраћа читаоцу: „Крените долином Вардара преко Велеса према Ђевђелији и за трен ћете бити у Солуну. Или ћете пожелети да видите како живи бугарски народ, да ли је добро и здраво. Ништа лакше од тога да се тамо упутите!“ (Fialka 1946: 77).

На Фиалкин путопис се свакако може применити теза да је путовање за њега пре свега „сусрет с другим и другачијим“, али и Бахтинова категорија „хронотопа сусрета“. Ту се можемо ослонити на тумачења Бахтинових категорија из угла Владимира Гвоздена, који сматра да Бахтиновим хронотопом пута влада просторна, а хронотопом сусрета временска нијанса. Уколико се томе дода и емоционално-вредносни доживљај самог аутора путописа, онда сусрет представља тачку у којој се време и простор прожимају (Гвозден 2011: 39). И заиста, простори које Фиалка описује остају безвремени, заустављени у некој временској тачки коју не додирује ни прошлост ни будућност. Циљ његовог путописа је да дочара авантуру упознавања далеких предела, људи и обичаја. Разноликост овога света га фасцинира и можда је баш због тога изабрао да пешачи Балканом.

⁹⁰ Податак преузет из дипломског рада Vít Vilný, *Reflexe makedonské otázky v českých cestopisech v první polovině 20. století*, Univerzita Karlova, Praha Filozofická fakulta, 2017, s. 48.

Најдуже поглавље у путопису посвећено је обиласку манастира на Атосу. Детаљни описи православних манастира, разговори са калуђерима и испосницима, опис њиховог начина живота – све су то драгоцене подаци које записује Антоњин Фиалка. Између осталог, посетио је Хиландар: „Из великог бугарског манастира Зографа, у коме се чува драгоцене слика Светог Ђорђа, пут ме је преко зелених долина одвео у српски манастир Хиландар. Стари мозаик лика Девике Марије са дететом, састављен од четвороугаоних шарених камичака, посматра са олтару у правцу тајанственог полумрака светиње“ (Fialka 1946: 119-120).

Фиалка је објективни посматрач, осећа поштовање према духовном животу Атоса, али отворено пише и о неким појавама које се прикривају. На пример, у манастиру Ватопеду млади калуђер уводи га у своју ћелију у којој на огледалу висе фотографије филмских глумаца: „Учинио ми се то чудним, за Атос несхватљиво, а можда то постоји само у Ватопеду. Овај манастир се сматра за новотарски, кажу да је проткан световним духом. Ужаснуо сам се од помисли да би ту могла у позадини бити и провалија блудног секса. Неке назнаке од стране старијих монаха могле би то потврдити“ (Fialka 1946: 120). Помиње да је о таквим појавама читао и у књизи Саве Хиландарца.

Иако о себи не даје много података, не пропушта да опише своје расположење или стање. Када проводи неко време са пустињацима – аскетама или са испосницима у неком од манастира, констатује да је и сам постао усамљеник и да му се та самоћа допала (Fialka 1946: 123). Надахнуто описује мелодију манастирских звона, хорску песму монаха, духовну дубину верских обреда, а повремено се и сам препушта филозофским медитацијама. Када буде напуштао Грчку на путу за Цариград, записује: „У Патрасу сам се опростио од грчког народа. Сазнао сам да су весели, напрасити, лакомислени, по градовима наклоњени лоповлуку, али на селу веома гостољубиви“ (Fialka 1946: 194).

Читалац стиче утисак да је ипак највише фасциниран Турском и Цариградом. Турска кафа, укус халве, базар, лепота турских жена, чине да је Фиалка као омамљен – и сам каже да је као „у мамурлуку“. Фасциниран је и животом на селу. Разговара са пашама, хоџама, али и са чобанима код којих често преноћи. Фрагменти сцена које аутор описује остављају утисак аутентичних фотографских записа: „Локални мушкарци са невероватно изгужваним шеширима и високим капама са штитницима окренутим позади и са бројним набраним фалтама од материјала изнад чела, овде су пили густу црну кафу, играли доминe или даме и пушили наргиле. Неки су седели на ниским столицама, уплетеним од сиве сјајне трске. Остали су се удобно сместили на чврстим сламнатим асурама“ (Fialka 1946: 212).

Тек у Малој Азији његов путопис добија одлике филозофске анализе и самоанализе. Од напорног пешачења често осећа умор који га уводи у стање дубоког размишљања: „Чинило ми се као да из властите дубине говори једва чујан глас, све до сада потпуно скривени глас, који ми прича необичне ствари о животу и смрти. Певао ми је о светлу, које је блиставије од сунца, из кога смо били исијани и поново ћемо се њему вратити. О првобитној моћи стварања, која је изнедрила из себе све живо и неживо тако што је постепено и свесно оденула у одело обмане облике, време, пространства, променљивости и ограничености свести. Били су то посебни тренуци“ (Fialka 1946: 226).

После месеци ходања схвата да се до праве мудрости стиже напором, покором и интуитивним схватањем метафизичких простора. Путникова размишљања постају медитација и потрага за унутрашњим миром.⁹¹ Овде Фиалкино путописање прераста у унутрашње преиспитивање, путовање кроз самога себе, самоспознају. А онда на југу Турске, у Адани, Фиалки се придружује пријатељ из гимназијских дана Вацлав Хоффрајтр, са којим наставља путовање према Африци и Азији, а путопис поново добија одлике авантуристичког жанра.

Интересантно је да Вацлав Фиала и Антоњин Фиалка у својим путописима различито приступају појму Балкана и Оријента. Док Фиала непрекидно пореди оријенталне и европске појаве на Балкану, Фиалка више појам оријенталног поистовећује са „турским“ или „малоазијским“. И једног и другог путописца више привлачи све оно што није „европско“, оно што им је егзотично и необично, али док Фиала увек поздрави или одобри европски утицај, Фиалку одушевљава свака другост, свака мешавина култура, обичаја и менталитета. Он то доживљава као непроцењиво богатство и предност Балкана. Ова два путописца потпуно различито доживљавају авантуру, опасност и неизвесност: Фиала се свега тога клони и чини све да то избегне, док Фиалка, исцрпљујући се до крајњих граница, као да хрли у сусрет авантури. Како сваки путопис открива и психолошки портрет свога аутора, за ова два путописца се може рећи да својим субјективним погледом откривају и две другачије слике о Балкану: за Фиалу се Балкан постепено прелива и поистовећује са Европом, док Фиалкин Балкан остаје заувек егзотичан.

Промена европске мапе, после распада царства и ратова, утиче посредно и на путописну географију. У чешким путописима до Првог светског рата Београд ће бити посматран као „капија Османског царства“ или као престоница Кнежевине, али увек у контексту јужног

⁹¹ На једном месту Фиалка помиње и „дубине сигурности“ о којима је писао Јан Амос Коменски у делу *Лавиринт света и рај срца*.

Балкана. У међуратном периоду он постаје део друге целине, један од јужнословенских градова. Такође, у контексту путописног жанра долази до проширивања дискурса од стручних студија из различитих области до туристичких водича. Уколико се ограничимо само на чешку путописну публицистику која има одлике књижевног путописа из периода између два светска рата, наилазимо на преглед од 40 посебних издања у којима се јасно оцртава ауторско присуство, приповедање у првом лицу, репродукција личних искустава и утисака са путовања по Југославији⁹². И ови путописи се жанровски крећу од репортажних приказа до лиризованих и интелектуализованих текстова. Тек у неким од њих Београд се сагледава као главни град Србије, открива се његова историја, архитектура и културне посебности или утисак који оставља на путописца (нпр. путописни дневник Јосефа Здењека Раушара).

За разлику од чешких препородних путописа који су имали улогу да упознају своје читаоце са историјом, традицијом и обичајима једног словенског града, у три издвојена књижевна путописа акценат је на слици Београда као егзотичног града „на прагу Орјента“, пуном противречности и судара култура. Чак и када се историјска мапа променила и када се исти град посматра у другом географском контексту, какав је случај са Фиалиним путописом, општи утисак остаје исти. Уколико ова виђења упоредимо са избором из путописа других европских аутора назначеног периода, барем са онима које је издвојио Ђорђе С. Костић у књизи *Заљубити се у један град, европски путници у Београду (1815 – 1914)*, можемо потврдити да путописац „често преноси идеологије свог времена, његов поглед је посредован матрицама присутним у ширим друштвеним дискурсима“ (Гвозден 2011: 47). Истовремено, Неруда, Јиречек и Фиала, свако на свој начин, афирмативно представљају град, његове становнике и атмосферу. И онда када примећују заосталост, сиромаштво и хаотичност града, на то гледају са симпатријама, тражећи оправдања у историјској судбини Београда или у посебном менталитету његових становника. Њихов поглед није замагљен надменим погледном средњоевропљанина, како се то примећује у ранијим путописима европских аутора. Неки од њих видели су наше крајеве „као тамни вилајет у који су они својим путописима, као лучама, уносили нешто светла“ (Летић 2001: 376). Напротив, читајући чешке путописе, можемо претпоставити да су они подстицали жељу савременика да лично доживе овај град. Тиме је задовољен и захтев на основу типо-

⁹² Попис ових путописа и њихова анализа садржан је у раду М.Б. Хлеборада под називом *Чешки путописи по Југославији између два рата и Волманов допринос (České cestopisy po Jugoslávii mezi dvěma válkami a Wollmanův přínos, y: F.Wollmanovi k sedmesátinám, Praha 1958)*.

логије Умберта Ека о пет могућих начина хипотипозе одн. вербалног изражавања простора (што је у основи сваког путописа) – „задатак хипотипозе није толико да учини да се нешто види, већ да изазове жељу да се нешто види“ (Еко 2002: 175).

Промена путописног стереотипа о Балкану

Међуратни чешки путописи о Балкану делимично мењају дотадашњу стереотипну слику о овом региону. За чешке путописце Балкан већ од почетка 20. века није метафора која се поистовећује са појмом оријентализма, што је „добило пејоративне конотације (због распада Отоманског царства и стварања малих, слабих националних држава), као симбол за нешто агресивно, нетолерантно, варварско, полуразвијено, полуцивилизовано, полуоријентално“ (Todorova 2006: 12). Балкан је за њих подељен на словенски и несловенски. Део Балкана на коме живе словенски народи посматра се са наклоношћу и дивљењем због богате народне традиције и јуначке борбе за самосталност, док се отоманско наслеђе у култури и традицији Балкана препознаје као посебно привлачна егзотика.

Јасно се уочавају и промене граница Балкана које се уцртавају на менталним мапама чешких путописаца. Овде разматрани путописи доносе ново мапирање Балкана без чврстих граница између европске и оријенталне традиције (путописи Јулиуса Комарека, Вацлава Фиале и Антоњина Фиалке). Истовремено, део Балкана посматра се у новом геополитичком контексту Југославије и тиме се донекле изузима из контекста традиционално схваћеног појма Балкана (путописи Јиржи Махена и Јакуба Демла). Новонастала геополитичка ситуација у Европи после Првог светског рата, као и изузетно добри односи између Чехословачке и Краљевине СХС одн. Краљевине Југославије, посредно утичу на претежно позитиван став чешких путописаца о том делу Балкана (путописи Јулиуса Комарека, Јиржи Махена, Вацлава Фиале и Антоњина Фиалке). С друге стране, тај део Балкана је већ довољно познат и описан, те више не представља велики авантуристички изазов. Сада путописци у потрази за авантуром и егзотиком одлазе све јужније и источније, залазећи „у дубине“ Балкана, у правцу Мале Азије (путопис Антоњина Фиалке), или пак „освајају“ и описују тешко приступачне крајеве Балканског полуострва (путописи Јулиуса Комарека, Јиржи Махена и Антоњина Фиалке).

Путопис дефинитивно напушта своју традиционалну улогу преношења информација и упознавање читаоца са непознатим земљама, пределима, људима и обичајима. Иако оваква њихова мисија не пре-

стаје, путописци се окрећу подробнијем опису из домена појединих природних наука (Јулиус Комарек), историје и уметности (Вацлав Фиала), или се фокусирају на културолошке, етнографске, филозофске и психолошке анализе (Јулиус Комарек, Јиржи Махен, Јакуб Демл и Антоњин Фиалка). Већина ових путописа прераста у описе субјективних и непоновљивих доживљаја, у потрагу за песничким и емотивним надахнућем (Јиржи Махен), за духовним спокојем (Јакуб Демл, Антоњин Фиалка) или постају ода самом чину кретања, путовања и упознавања другости (Јулиус Комарек, Јиржи Махен и Антоњин Фиалка).

Уочава се и промена која се односи на одлике разматраних чешких путописа о Балкану у периоду између два светска рата, а тиче се формалних и поетских карактеристика. С обзиром на изабрану уметничку форму ови путописи се крећу у распону од дневничког записа, еписторалне форме, репортажног извештаја, авантуристичког штива, преко форме коментара фотографског записа, лиризованог описа психичког стања аутора, дубоке интелектуалне и духовне медитације, до надреалистичког описа који варира између реалности и фикције. Реалност описаног простора, као и време у коме опис настаје у великој мери су релативизовани. Хумор, иронија и духовита сатира су поетска средства која примењују сви наведени аутори. Тиме чешки међуратни путописи о Балкану стичу одлике модерних путописа који надилазе своју основну жанровску функцију тако што се све више одвајају од документарности и стреме ка субјективној интерпретацији виђеног и доживљеног.

Путописи Јулиуса Комарека, Јиржи Махена, Јакуба Демла, Вацлава Фиале и Антоњина Фиалке, које смо издвојили као репрезентативне примере чешких путописа о Балкану у периоду између два светска рата, данас се могу читати као драгоцен извори података за историјска, етнографска, фолклористичка, културолошка и социолошка истраживања, али и као уметничка књижевност високог квалитета. Истовремено, ови путописи омогућавају да сагледамо слику Балкана у одређеном периоду, али и кроз време, да сагледамо наш регион очима других без обзира на време и простор. Једноставно речено – да дође до сусрета.

БАЛКАН ИЗА ГВОЗДЕНЕ ЗАВЕСЕ

Идеологизација путописа – Трагом православних светиња – Балкан у пламену

Нова геополитичка подела Европе после Другог светског рата посредно ће утицати и на измештање фокуса интересовања чешких путописаца. У социјалистичкој реалности чешка књижевност поделиће се на официјалну књижевну сцену која је била под утицајем соцреалистичке поетике и идеологизована у духу комунистичке идеологије. С друге стране, постепено ће се издвајати аутори дисидентске и емигрантске књижевности, који ће објављивати у самиздату или у страним издавачким кућама. Ова јасна подела одразиће се и на жанр путописа, где ће у оквиру официјалне струје доминирати путописи из земаља источног блока под паролом да се боље упознају „братски народи“ из социјалистичких земаља. Иза ове струје стајаће државне издавачке куће попут *Чехословенски списовател* (*Československý spisovatel*), која ће основати посебну едицију за путописне садржаје под називом *Живот око нас* (*Život kolem nás*), издавач *Млада фронт* (*Mladá fronta*) покренуће едицију *Колумбус* (*Kolumbus*), а издавач *Орбис* (*Orbis*) едицију *Путеви* (*Cesty*). Осим тога, у социјалистичкој Чехословачкој биће основани специјализовани часописи посвећени страним земљама и туризму, као што су часописи „Свет у сликама“ („Svět v obrazech“) и „Људи и земље“ („Lidé a země“), а за путописне чланке биће отворени и часописи из области културе „Књижевне новине“ („Literární noviny“), „Култура“ („Kultura“), „Културно стваралаштво“ („Kulturní tvorba“), „Квјетен“ („Květen“), „Записник“ („Zápisník“). С друге стране, шездесетих година, када се већ формирала дисидентска и емигрантска књижевна струја, појављује се и струја путописне књижевности коју пишу аутори из емиграције или аутори који су имали прилику да бораве у западним земљама. Ова друга струја фокусира се на слике из западног света, пре свега из Америке,⁹³ и у највећем делу за ове текстове је карактеристичано изражавање личног искуства или субјективног погледа и анализе појединца.

Мапа Балкана у чешким путописима педесетих и шездесетих година 20. века биће исцртана новим границама. После резолуције информбироа слика о Југославији је такође поларизована: за једне је то земља која је „скренула са правог пута“, док за друге постаје синоним слободне социјалистичке земље о којој није пожељно писати позитивно. Посебно педесетих година више се пише о „братским со-

⁹³ На пример, о Америци пишу Владимир Стухл, Мирослав Холуб, Јиржи Муха, Ирена Дубска.

цијалистичким“ земљама, а то су Румунија, Бугарска и Албанија. У том путописном корпусу типични су путописи Јана Пиларжа *Албанске белешке* (*Albánský zápisník*, 1954), Евжена Пержине *Приповест о Румунију* (*Výprávění o rumunské zemi*, 1955), Вацлава Јароша *Светла сијају изнад Тиране* (*Světla září nad Tiranou*, 1959), Јиржи Стана *Бугарско лето* (*Bulharské léto*, 1962) и Станислава Рихтера *Непозната Румунија* (*Neznámé Rumunsko*, 1959).⁹⁴ Реч је о идеологизованим путописима у којима се некритички посматра стварност са тежњом да се фаворизује социјализам. Сви наведени путописи објективне информације о прошлости и садашњости ових балканских земаља стављају у контекст истог идеолошког модела: све ове земље коначно су стекле независност захваљујући одабраном социјалистичком путу, прошлост ових земаља је тмурна и назадна, док је нови систем донео слободу и напредак. Ова црно-бела представа реалности чини да се путописни жанр претаче у пуку пропаганду. За разлику од путописа из времена народног препорода, који су такође сентиментално и некритички величали блискост и повезаност са словенским народима који насељавају Балкан, „братство“ и блискост сада је била тражена у оквирима заједничке социјалистичке идеологије.

Од половине педесетих година доминира путописна репортажа, која се развија у правцу лиризације и потраге за егзотиком,⁹⁵ што је начин реакције на пропагандни тон претходног периода. Тако **Јан Северин** пише репортажу са изразитим сликарско-импресионистичким доживљајем Истре под називом *На тачки пресека Европе* (*Na průsečíku Evropy*, 1956), а **Станислав Рихтер** путопис *Земља старих богова. Путовање по античкој Грчкој* (*Země starých bohů. Putování po antickém Řecku*, 1957). Бег у митолошке приче и личне импресије омогућавају Рихтеру да избегне уобичајени модел дедуктивног поступка у опису једне земље, који води од опште познатих чињеница ка конкретним илустративним примерима. Супротно томе, Рихтер виђене и доживљене пределе и места митологизује, што путопису додаје ноту бајковитости. У то време по јужнословенским земљама путује и **Карел Конрад** (Karel Konrád, 1899 – 1971), новинар и члан предратне авангардне уметничке групе *Девјетсил* (*Devětsil*). Конрад је тридесетих година путовао по Француској и Италији, а после Другог светског рата по Совјетском

⁹⁴ Податке о већини путписних књига чешких аутора о Балкану које су објављене после 1945. године добијен од проф. др Хелене Бочкове са Института за славистику Филозофског факултета Масариковог универзитета у Брну која се у свом научном раду бави историјом и културом Балкана.

⁹⁵ Африка, Јужна Америка, Кина и Индија су егзотичне земље које описују чешки путописци (Janoušek 2007: 398).

савезу, Пољској и Југославији. Тако настају његови уметнички путописи *Југословенско коло* (*Jugoslávské kolo*, 1956) и путописне цртице о послератној Македонији које читамо у путописној књизи *Очарање људима и земљама* (*Okouzlení lidem i zemí*, 1960). Левичарски оријентисан и са јасном оријентацијом према социјалистичким вредностима, овај предратни члан авангарде успева да избегне идеологизовани жанровски клише користећи субјективизацију погледа којим посматра пределе и људе.

То се не може рећи за путописне фељтоне које је **Јиржи Стано** (Jiří Stano, 1926 – 2017) писао за „Руде право“ („Rudé právo“). Као писац, репортер и фељтониста путовао је у више европских, азијских и афричких земаља. Шест година је радио као стални извештач из Бугарске, Румуније, Турске и са Кипра. Најбоље је упознао Бугарску и о томе је и највише писао. Његове путописе о овој земљи *Бугарско лето* (*Bulharské léto*, 1962) и *Бугарска поглавља* (*Bulharské kapitoly*, 1974) одликује репоратажни стил, али и ангажовани, просоцијалистички став. У лето 1960. године путује возом у Бугарску са колегом из редакције, фотографом Владимиром Крестовским, чије фотографије су важан део књиге *Бугарско лето*. Њихово путовање је организовано, имају сталног водича и возача Тончу Павлова, који је члан Одбора за културну сарадњу са иностранством, а у свим местима и областима које обилазе домаћини су им обласни секретари Комунистичке партије Бугарске, председници задруга или руководиоци државних предузећа. Сусрете и разговоре са свима њима Стано детаљно препричава и преноси информације које од њих сазнаје. Рута обиласка земље је унапред договорена: прво обилазе средњу Бугарску, Тракијску равницу, јужни део и на крају север земље са крајњим циљем обиласка обале Црног мора. Путописна књига *Бугарско лето* је пример идеологизованог путописа. Слика Бугарске углавном се заснива на конфронтирању слика из садашњости са духовном прошлошћу и различитим историјским етапама кроз коју је прошла ова земља. Фокус ауторове пажње је на одређеним социјалним групама (често описује живот рудара и радника) и афирмативно разматра њихов положај у социјалистичком друштву (Poláček 2013). Тако аутор представља рударски град Перник као „колевку бугарског радничког и револуционарног покрета“ (Stano 1962: 11), а разговор са обласним партијским функционером користи да пренесе читаоцима историјат радничке и антифашистичке борбе бугарског народа. Дигресије у путопису представљају биографије значајних личности, као што су на пример Васил Левски, који је страдао као борац против Турака или Пењо Пенев, слављен као комунистички песник, али ту су и подробно описане биографије обичних људи, као што је рудар – ударник Јордан

Николов. Највеће одушевљење путописац исказује када описује „постигнућа“ нове, социјалистичке ере, као што је електрана у подножју планине Родопи: „Отварамо тешка челична врата и долазимо...у електрану! То чудо нам је зауставило дах. Изнад, на дневном светлу, нигде нисмо приметили реку, ништа што би барем дискретно наговестило да се у стеновитој утроби крију турбине, један од највећих енергетских извора у земљи“ (Stano 1962: 80). Затим следе и политичке фразе: „И овде совјетски народ, који је помогао Бугарској на путу ка социјализму, помаже земљи у њеним првим корацима према врховима комунизма...“ (Stano 1962: 81).

Јиржи Стано: Фотографије из Бугарске

Јиржи Стано у путопису *Бугарско лето* доста места посвећује опису Софије, али интересантно је да, поред информативне дескрипције историјских и културних знаменитости града, не посвећује већу пажњу својим утисцима или описима урбане атмосфере. Лични став аутора препознајемо у појединим уопштеним констатацијама. На пример, када описује градску архитектуру, фаворизује естетику модерних, социјалистичких грађевина и насеља. Наглашава, да тек после 1958. године, тј. после критике коју је упутила Комунистичка партија, „бугарска архитектура проналази свој пут“, а нова генерација ствара дела „која ће остати вечни архитектонски споменик епохе изградње социјализма“ (Stano 1962: 98). Можемо се надовезати и закључити да ће ова књига остати пример идеологизованог путописа, али и слика једног времена.

Данашњем читаоцу сигурно да демагогија и фразе у овом тексту делују превазиђено, чак и комично, али истовремено, у комбинацији са црно-белим фотографијама из шездесетих година на којима су забележени кадрови из фабрика, комбината или рударских копова, овај путопис документарно преноси атмосферу и идеологију једног времена.

Лиржи Стано наставља да пише путописне репортаже осамдесетих година. Неке од њих односе се и на Балкан. У то време, осим о Бугарској, писаће и о Грчкој у путописној књизи *Земља без краја* (*Země bez konce*, 1979), али и о Босфору у књизи *Европом насупрот ветру* (*Evropou proti větru*, 1986).

Шездесете године доносе политику „отопљавања“ у чехословачком друштву и обрачун са стаљинистичким периодом. Ове тенденције пројектују се и на сам жанр путописа, који окреће леђа шаблонским моделима и прави заокрет према субјективном и критичком доживљају описане земље. Путопис се све више приближава мемоарској, репортажној или медитативној поетици. Један део чешких књижевника управо у жанру путописа проналази оазу за „заобилажење“ соцреалистичких књижевних клишеа. Осим „субјективног“ путописа, заступљени су и „енциклопедијски“ путописи у којима се инсистира на информацијама и подацима (Janoušek 2008: 406-415).

Наговештај делимичног идеолошког отопљавања доносе путописни чланци **Алене Бернашкове** (Alena Bernášková, 1920 – 2007), новинарке и уреднице у листу „Народне новине“. Као политички ангажована функционерка у Комунистичкој партији ЧСР и у Савезу чехословачко-совјетског пријатељства, путовала је на позив колега у друге социјалистичке земље. Шездесетих година, када долази до политичког отопљавања између Чехословачке и Југославије, Бернашкова путује овим делом Балкана. Тако је настала њена књига успомена *Сусрети у Југославији* (*Setkání v Jugoslávii*, 1966). Ова земља представљена је као пријатељска и блиска, земља која је извојевала своју слободу и одабрала социјалистички пут. Грчка је инспиративна за песника, прозаика и сликара **Ладислава Стехлика** (Ladislav Stehlík, 1908 – 1987). Његов стил писања излази из оквира конвенционалног путописа. На својим путовањима сакупља приче, историјске чињенице, маргиналије, бележи судбине локалних људи али и познатих историјских и културних личности. Нису запостављени ни описи природе. Већи део тих утисака садржани су у књизи *Сунце међу маслинама* (*Slunce v olivách*, 1972).

После нових политичких промена у Чехословачкој које је донела 1968. година, појављује се још једна струја у оквиру путописног жан-

ра. Реч је о чешким путописима који су настајали у егзилу. Аутори су били чешки књижевници, новинари и уметници који су емигрирали на Запад, те се њихови путописни записи односе углавном на Америку и Канаду,⁹⁶ а објављивани су у самизадатовим издавачким кућама. За овај корпус аутора Балкан није био одредиште, али се може издвојити пример чешко-канадског путописца **Јиржи Свобода** (Jiří Svoboda, 1937 – 2008). Аутор је путописа под називом *Аутостопом око света* (*Autostopem kolem světa*, 1979). Написао је путопис у пет књига, са поднасловом „библија аутостопера“. Као аутостопер обишао је Западну Европу, Азију, Аустралију, Океанију, Америку, Африку, Кину, Јапан, али и Источну Европу. Од 1968. године живео је у Торонту, а прва издања својих путописа објавио је у чешкој издавачкој кући Јосефа Шкворецког у егзилу. Занимљиво је што је писао фонетским чешким, тј. записивао је утиске и цитате мимо чешког језичког и правописног стандарда, онако како се језик изговара. У првој књизи, коју је објавио 1979. године, а са поднасловом *Јужна Европа*, описао је Југославију и Грчку, које су у општим представама Чехословака биле балканске земље које су припадале оази слободе. Сам начин путовања, авантуристички дух аутора и опонирање свим конвенцијама, указују на чињеницу да је овај Свободин путопис заправо ода слободном кретању и протест против граница сваког типа.

С друге стране у то време нису недостајала и чехословачка официјална издања путописних записа. Људи који су седамдесетих и осамдесетих година професионално боравили у далеким земљама Азије, Америке или Африке, објављивали су своје утиске и успомене са путовања. Ови текстови ипак спадају у „путописно ангажовану публицистику“ (Јановић 2008: 667-682), јер у њима преовлађује социолошки аспект поређења живота у свету и у Чехословачкој. Тај жанровски клише делимично заобилазе књиге еколога и планинара Отакара Штјербе *У дунавској делти* (*V dunajské deltě*, 1979) и Бохуслава Шнајдера *Летње лутање* (*Toulavé léto*, 1987) у којима се откривају природне лепоте Румуније и Бугарске. **Бохуслав Шнајдер** (рођ. 1940) као путник репортер почетком седамдесетих година путује по свету. У време комунизма често је мењао занимања, а његова путовања финансирале су редакције часописа, различите фондације и организације, да би деведесетих година као сарадник чешких ТВ редакција снимао репортажне емисије.

Овим путописима слика Балкана поново се постепено враћа на терен егзотичних, мање приступачних и делимично непознатих дестина-

⁹⁶ У својим путописима Америку су описали нпр. Ота Улч, Јиржи Муха и Мирослав Холуб, док је путописе из Канаде писао Јан Верих.

ција. Фокус путописаца није више на подели Балкана према друштвено-политичком уређењу на социјалистички и капиталистички или на идеолошки слободни и неслободни свет, већ се оптика путописаца усмерава на авантуристичко откривање природних лепота Балкана. На тој мапи, осим приморских обала, приоритет добијају Румунија и Бугарска. Јужнословенске земље већ су истражене, Албанија још није лако доступна, а Румунија и Бугарска су „братске земље иза гвоздене завесе“ у које се може путовати и о којима се без последица може писати.

Деведесете године поново мењају општу представу о Балкану. Грађански ратови и распад Југославије, с једне стране, а пад Берлинског зида и отварање земаља бившег Источног блока, с друге стране, померају угао погледа и интересовања чешких путописаца.

Трагом православних светиња

Необична слика Балкана чита се у путопису **Романа Јурига** *Непознати Балкан* (*Neznámý Balkán*, 1994). Аутор је био члан Оломоуцко-брњенске епархије, уредник часописа православне цркве и издавачке куће, оснивач и руководиоца Православне академије. Реч је о путопису који описује путовање 40 путника из Чешке, Моравске и Словачке стопама Св. Тирила и Методија и посете православним манастирима на Балкану. Путовање је реализовано захваљујући православном бискупу Криштофу из Оломоуца, као и оцу Кристиану Попеску, а домаћини су били православна браћа у Србији, Грчкој, Турској и Румунији. Група је пошла на пут аутобусом почетком јуна 1993. године преко Словачке, Мађарске до Суботице. Тамо их дочекује игуман Порфириј са пратњом. Писмени позив српског патријарха Павла и дозвола српског министарства образовања омогућавају им да без проблема уђу у Србију, која је под међународним санкцијама због режима Слободана Милошевића. Група путује кроз Војводину и посећује манастир Ковиљ. Монаси им приређују дочек, а Јурига записује: „Изненађено констатујемо да разумемо српски. Сазнајемо да је за време комуниста манастир служио, попут десетине других на Балкану, као место за раскалашне пијанке и забаве комунистичких моћника“ (Juriga 1994: 6). Интересантан је утисак који на аутора оставља Србија под ембаргом. Јурига отворено осуђује чешке медије који једнострано говоре против православља и Срба, а заправо је српска црква против рата и Милошевићевог режима. По њему, Црква стоји иза демократских настојања у српском друштву. Јурига је одушевљен сусретом са патријархом Павлом у београдској Патријаршији, описује значај Саборне цркве у Београду, подсећа на догађај када

је на том месту 1921. године устоличен владика Горозд⁹⁷ за бискупа и помиње сусрет са капеланом англиканске цркве Грахамом Дојлом.

Иако су ови записи са путовања писани без већих уметничких амбиција, Јурига читаоцу пружа фрагментарну слику Србије у време грађанског рата на основу својих закључака и прикупљених информација. Тако примећује и групу избеглица из Босне на једном одморишту на путу до српско-македонске границе чиме дочарава реално стање без сувишних коментара. Група се не задржава дуже у Македонији, аутор кратко констатује: „Присећамо се да се управо овде успешно наставила ћирилско-методијска мисија светог Климента, Ангелара, Саве и Наума и касније њихових ученика пошто је на самосталној територији Велике Мораве рад за Цркву Христову међу Словенима насилно прекинут од стране франко-латинског клера и анатематом Папе“ (Juriga 1994: 10). Чудно је што се ова група није упутила у Охрид, већ свој пут наставља ка Грчкој. Ту се задржавају у Солуну и обилазе манастире на Халкидикију. Детаљније је описан сусрет са солунским митрополитом, као и посета светим местима у области Кавале. Овај део путописа има форму кратких записа, штурог регистровања посећених места, тек понегде провејава кратки коментар: „Сусрет са оцем Грегоријем је заиста срдачан. Позвани смо у студентску мензу где нас чека хорска песма студената и јело. Грчко гостопримство се заиста не може одбити. Сусрету присуствује и локални митрополита, који нас упознаје са доста сложеном конфесионалном ситуацијом у области којом духовно управља“ (Juriga 1994: 23).

Стиче се утисак да тек Турска „разбуђује“ путникову пажњу за шире сагледавање појава. Ова земља путнике „шокира“, мање је привлачна од „веселе и безбрижне“ Грчке. Наравно, аутора највише интересује однос исламске владе према хришћанству и ту је веома критичан. Сматра да је притисак на хришћане велики и пребацује чешким медијима што представља Турску као пример демократске исламске државе: „Те информације нису истините, демократија и плуралитет су са исламом очигледно неспојиве и сви они који супротно тврде свесно или несвесно лажу“ (Juriga 1994: 27). У истом тону наставља приликом детаљног описа храма Свете Софије, укратко изnoseћи историју ове светиње. Јуригин поглед је пре свега усмерен на верска питања, опис светиња које обилазе, али понекада његова пажња се усмери и на посматрање световног живота. Такву дигресију налазимо у опису истамбулског базара: „Човеку из средње Европе треба мало времена док се не навикне на непрекидно нуткање овдашњих продаваца, који овде

⁹⁷ Роман Јурига заслужан је за објављивање књига владике Горозда у Чешкој.

нуде различиту робу лошег квалитета. Ови људи очигледно радо тргују и цењају се и имају веома развијен смисао за купце. Нуде вам своју робу на чешком или словачком, уколико сте Чехословак, ако сте Рус, обраћају вам се на руском још од уласка у радњу, ако сте Немац, даве вас на немачком“ (Juriga 1994: 29).

Бугарској Јурига не посвећује посебну пажњу, описује само догађај са бугарске границе, на којој њихов аутобус без разлога сатима стоји. Сви путници су нервозни, а цариници смирено играју карте, пуше и читају новине. Тек после ургенције чешког амбасадора у Софији, коначно улазе на територију Бугарске. Пролазак кроз ову земљу не коментарише, већ поново описује лењост бугарских цариника на граничном прелазу према Румунији. Последње поглавље путописа посвећено је Румунији, али и овде доминирају утисци о посећеним манастирима и црквама. Ипак, забележен је и неки општи утисак: „При пуклом погледу из аутобуса јасно је да се приватни сектор овде развија много спорије него код нас. Укупно материјално сиромаштво је очито на први поглед. Баш због тога радује чињеница што Румуни граде нове храмове и цркве, вољни су да издвоје од својих скромних средстава“ (Juriga 1994: 32). Област Буковину са дивним манастирима и изузетним духовним животом назива „румунски Атос“ и детаљно описује дочек монаха и монахиња у појединачним манастирима. Пише о румунским свецима, описује изглед храмова, али је веома критичан према комунистичком периоду. У време комуниста било је тешко живети као монах. Морали су да раде у пољима и у шуми за рачун државе, а уколико не испуне захтеве манастири су се затварали. Неки духовници су, попут других румунских интелектуалаца, страдали на изградњи великих социјалистичких грађевина, путева и канала – то су „гробови румунске интелигенције“. Многи су страдали и у логорима у време власти Чаушескуа. Јурига заправо препричава оно што је чуо од оца Кристијана који је њихов домаћин у Румунији, али сам је највише фасциниран аутентичношћу духовног живота румунских монаха.

Иако је Јуригина слика Балкана фокусирана на одређени посматрани сегмент стварности, тј. његова пажња усмерена је на описе и доживљаје у круговима православних заједница на Балкану, у позадини записа јасно је да аутор путује по балканским земљама у периоду друштвено-политичких промена. После пада комунистичких режима у бившим социјалистичким балканским државама, аутор примећује промене које доноси друштвена и економска транзиција читавог региона, али и испољава смелост да критички посматра различите појаве, од отворене осуде става који су комунисти имали према цркви, до критике

глобалне медијске слике која се ствара о Балкану. То се пре свега односи на слику о грађанском рату деведесетих година на простору бивше Југославије. Логично је да се у тој декади, као и доста времена касније, слика чешке јавности о Балкану поистовећивала са ратним збивањима, те овај период доноси доминантно новинске извештаје и анализе ратних збивања у којима је тешко пронаћи елементе путописног жанра. Ипак, и овакви записи су значајне коцкице у мозаику који допуњавају слику представе других о овом региону.

Балкан у пламену

Књигу **Вацлава Штепанека** *Записи из времена бомбардовања* (*Zápisky z doby bombardování*, 1999) чини збир репортажа, које је аутор објављивао у чешком дневном листу „Млада фронта Днес“ („Mladá fronta Dnes“) или су биле писане за чешки радио. Аутор је признати историчар и слависта, професор на Масариковог универзитету у Брну, који је крајем деведесетих година био лектор чешког језика на Филолошком факултету у Београду, а самим тим и сведок НАТО бомбардовања Југославије 1999. године. Књига је подељена на три дела. У првом, под насловом *Седамдесет осам дана под бомбама* сабране су репортаже у којима аутор преноси фрагменте атмосфере коју је доживео у Београду и Војводини током бомбардовања. Други део *У очекивању мира* чине сажете анализе локалне и светске политичке ситуације која је диктирала ток драматичних дешавања, док трећи део *Мир? И шта даље...* описује прве дане после окончања бомбардовања и драматична дешавања на Косову после доласка мировних снага КФОРА. Штепанек је врсни познавалац прилика на Балкану и о томе сведочи његов научни рад,⁹⁸ али ове репортаже писане су за ширу јавност, а циљ им је да пренесу објективну слику о тада актуелној ситуацији у Србији и на Косову. Субјективни доживљај описаних догађаја у репортажама се чита кроз избор забележених слика, сцена, атмосфере и избор саговорника. Фрагментарне слике са београдских улица, тргова, мостова или пијача, као и регистровани детаљи попут звукова, израза лица или гестова људи, остављају аутентични утисак на читаоца коме се тиме дочарава општа атмосфера ишчекивања, страха, надања и разочарања. У репортажама има и доста цитираних личних импресија становника Београда, Новог Сада и Беле Цркве са којима је аутор разговарао, што тексту до-

⁹⁸ Вацлав Штепанек (Václav Štěpánek) је између осталог, аутор монографије *JUGOSLÁVIE – SRBSKO – KOSOVO. Kosovská otázka ve 20. Století* (Masarykova univerzita, Brno 2011) у којој научно утемељено покушава да осветли досада мало проучавано питање решавања косовског питања.

даје документарну вредност. Штепанекови саговорници су интелектуалци, професори, сељаци, пензионери – обични људи чије исповести и ставови дочаравају реалну ситуацију. Ауторски стил историчара и балканолога чита се у честим дигресијама у којима се укратко, прецизно и чињенички објашњава шири контекст ових драматичних дешавања. Без предрасуда, са намером да остане објективан и непристрастан, аутор се у овим репортажама открива као добар познавалац не само историје, традиције, већ и менталитета пре свега српског народа. Због тога аутор уме и да издвоји сликовите фрагменте: „Прави хаос владао је од јутра на београдској железничкој станици. Сви поласци за Нови Сад су отказани, саопштава станични разглас стотинама узнемираних путника. Псовке и клетве, које нису за навођење, на рачун НАТО, чији су авиони јутрос уништили и последњи мост у Новом Саду, по коме је ишла и пруга Београд-Будимпешта. ‘Добро, нека нас доведу барем до моста, преко реке ћемо чамцима, чуо сам да тако данас зарађују сви власници чамаца у Новом Саду’, љути се четрдесетогодишњи Владан, који жури на пословни састанак у Суботицу, а воз је изабрао као најпоузданије и најбрже превозно средство (на друмовима је саобраћај веома успорен због честих контрола милиције и војне полиције)“ (Štěpánek 1999: 34).

Ову књигу др Вацлава Штепанека објавило је Удружење пријатеља Јужних Словена у Републици Чешкој, у едицији која је прилог уз часопис „Словенски југ“ („Slovanský jih“).⁹⁹ Предговор издању под називом *Рађање нове Европе?* написао је др **Иван Доровски**,¹⁰⁰ који се већ више деценија бави питањима историје словенских и балканских књижевности, језика, етнографије, фолклористике и историје. Овај педагог и научник и сам је допринео стварању слике о Балкану у чешкој средини. Његов лични живот је сликовита прича о везама Чеха са Балканом, а о чему је и сам писао у аутобиографској књизи *Са отаџбином*

⁹⁹ „Slovanský jih“ је часопис Удружења пријатеља Јужних Словена у Републици Чешкој, излази од 2001. године у Брну, а главни уредник је Иван Доровски. Часопис је из области културе и посвећен је неговању узајамних културних веза између Јужних Словена и Чеха. У часопису се објављују прилози о културним збивањима у Македонији, Бугарској, Хрватској, БиХ и Србији. Тиме овај часопис доприноси дубљем упознавању Чеха са делом Балкана.

¹⁰⁰ Доровски, др Иван (Dorovský, Ivan, село Чука у Грчкој, 1935), доктор наука, редовни професор на Масариковом универзитету у Брну. Велики докторат одбранио 1985, за професора именован 1987. Редовни члан Македонске академије наука и уметности и члан ЧАНУ. Дугогодишњи шеф Семинара за балканистику при Филозофском ф. Масариковог универзитета у Брну. Бави се језиком, књижевношћу, фолклористиком и историјом балканских народа. Значајна дела: *České země a Balkán* (Чешка и Балкан, 1973), *Dramatické umění jižních Slovanů* (Драмско стваралаштво јужних Словена, 1995), *Studie z literárněvědné slavistiky* (Студије из књижевнонаучне славистике, 1999), *Slované a Evropa* (Словени и Европа, 2000), *Slovník balkánských spisovatelů* (Речник балканских писаца, 2001) и др.

у *срцу* (*S domovem v srdci*, 2014). Наиме, Доровски је као дете ратно сироче после грађанског рата у Грчкој (1946 – 1949) био евакуисан са осталом многобројном децом у Чехословачку, где су их прихватале хранитељске породице. Књига успомена на детињство и младост свакако не спада у путописно штиво, али даје пример како су појединачне животне судбине и у новијој историји спајале животе људи са Балкана и Чешке одн. Чехословачке.

У категорију између репортажних путописа и шире схваћене публицистике могу се сврстати књиге које описују лична искуства или тумачења политичке ситуације у земљама бивше Југославије, а које су писане за време или непосредно после грађанских ратова у овом региону. Ту спада књига **Рајка Долечека** *Са путовања* (*Na cestách*, 1989), која се бави личном интерпретацијом историјских и политичких збивања у ратом захваћеној земљи и то са позиција супротних званичном ставу Републике Чешке у то време.¹⁰¹ Чешки политичари и чланови мировних мисија у ратом захваћеној земљи, боравећи углавном у Босни и Херцеговини или на Косову и Метохији, писали су своје успомене по повратку у Чешку, а нека од тих издања имају одлике путописне репортаже. Примери су књиге Јиржи Динзбира *Данак у крви* (*Daň z Krve*, 2002), Мартина Дворжака *Косово на властитој кожи* (*Kosovo na vlastní kůži*, 2001) и Бланке Чехове *Тотал Балкан* (*Totál Balkán*, 2011). У сва три случаја реч је о личним искуствима аутора који покушавају да читаоцима предоче донекле другачију слику о прошлости и актуелним дешавањима у овом региону од оне која је у то време била присутна у чешкој јавности.

Књигу **Бланке Чехове** (Blanka Čechová, рођ. 1980) превео је на српски језик Зоран Дукић скоро деценију пошто је написана под називом *Тотал Балкан* (Слио, Београд 2020). Ауторка је правница која је провела годину дана (2007/ 2008) на Косову и Метохији као чланица цивилне мисије ОУН. Иако Чехова подвлачи да је пре свега реч о белетризованој интерпретацији стварних догађаја, у тексту доминира критички осврт на улогу и рад међународних мировних организација на терену. Дневничком формом записује своја искуства, описује свакодневицу живота у Косовској Митровици и неким енклавама на Косову и Метохији. Без претензија, али и без предзнања о историском коренима међунационалног конфликта, ауторка посматра живот обичних људи, Срба и Албанаца, покушавајући да направи разлику између створене

¹⁰¹ Долечек, Рајко (1925-2017), лекар и професор на факултету у Острави, Чех српског порекла, чија је породица са мајчине стране погубљена у логору Јасеновац у време Другог светског рата. Његови новински чланци у време грађанског рата у бившој Југославији били су просрпски интонирани.

медијске слике и стварности. Њен почетни ентузијазам да допринесе бољем животу обичних људи убрзо се претвара у разочарање у бирократски и паразитски приступ међународних представника ЕУ на Косову. Живот у подељеном граду, често без струје и воде, у сталном страху од могућних нових инцидената и сукоба, у средини у којој влада корупција и неписани локални закони, не спречава протагонисткињу да запише: „Не знам да ли постоји љубав на први поглед, али љубав на први удисај сам упознала. Од првог удисаја волим Митровицу таква каква јесте, са свим њеним срањима, прљавштином на улицама, са свим тим емотивним уцењивањима и глупим поносом да нико други није у стању да схвати ратну трауму, мржњу која град дели на север и југ. Љубав је стварно слепа. Постоји толико места где је море и мир, чисто, удобно, пријатно и дивно, десетине места која ми се допадају и која су ми драга. Митровица је једино место које волим“ (Ћећова 2020: 42).

Књига *Тотал Балкан* има дневничку структуру, а доминира хуморни тон у ауторкиној интерпретацији аутентичних догађаја и сусрета, сликање портрета и карактера колега из међународне организације, али и локалних Албанаца и Срба. Насупрот сувопарном и административном језику цитираних дневних извештаја, који углавном не говоре ни о чему, протагонистиња користи жаргон и вулгаризме коментаришући стварни свет око себе. Тиме се на први поглед „ублажавају“ реално тешко решиви и мучни проблеми, болни осећај који је актуелан и до данас. Наслов књиге читалац може протумачити као синтагму која означава „рупу без дна“, стално присутно жариште које нико не може да угаси или не жели да угаси.

САВРЕМЕНИ ПУТОПИСИ О БАЛКАНУ

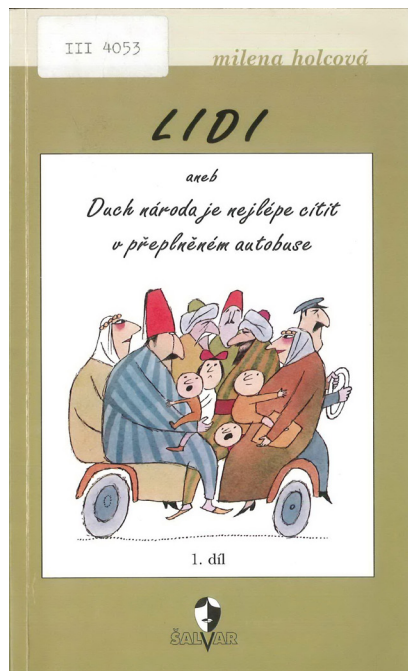
Путовање без мапе - Интернет путописи – Фиктиви Балкан

Вида Огњеновић написала је књигу *Путовање у путопис* (Архипелаг, 2018) инспирисана боравком у Норвешкој током своје дипломатске службе од 2001. до 2005. године. Њена књига није традиционални путопис, већ пре студија о овом књижевном жанру и то кроз анализу властитих различитих читања најпознатијег српског модерног путописа о овој земљи – *Писама из Норвешке* Исидоре Секулић. Разматрајући природу и намену путописа, ауторка се пита: „Шта је, заправо, прави путопис?“ (Ognjenović 2018: 29). Вида Огњеновић прави разлику између традиционалног и модерног путописа. Док су у ранија времена путописи имали велику информативну мисију и били, у ствари, дневничка проза, данас је путопис променио сопствену сврху: „Смисао савременог извештаја са путовања био би у подробном опису непосредно истражених примера, као и методе, процеса и резултата истраживања, што је домен научног дискурса или у ексклузиви приказа непоновљивог индивидуалног доживљаја, при чему можемо говорити о фикцијског прози или другим књижевним врстама“ (Ognjenović 2018: 30). Ауторка сматра да је данас путопис често журналистички жанр, који се понекад насилно сврстава у литературу или пак, фикцијска проза, нека врста мешавине песме, бајке и документарног штива. Знатно активније истраживачко посматрање и потреба за слободнијом интерпретацијом доживљаја „отворили“ су овај књижевни жанр и променили његову намену. Наводећи примере енглеске путописне прозе, В. Огњеновић закључује да су управо енглески аутори у путопис уградили „антрополошки и етнографски дискурс, историографски приступ и податак, научне чињенице о природи, лингвистичка знања, социолошку расправу, психологију, полемични став, заплет приче, а нарочито иронију и духовиту сатиру“ (Ognjenović 2018: 33).

Интересантан је став да „треба читати путописе написане о земљама које су нам веома добро познате, тако да лако препознајемо описане чињенице, од топонима, обичаја, светковина, имена великих уметника, до занимљивости из историје и културе. Само тако ступамо са писцем у једну врсту равноправног дијалога о познатој теми, радознали да откријемо где се наша мишљења о проученим и приказаним детаљима подударају, а у чему се делимично или у потпуности размимоилазимо“ (Ognjenović 2018: 99).

Чешки савремени путопис развија се у смеру слободније интерпретације доживљаја и утисака са путовања. Путописни жанр све више добија одлике публицистичке, забавне и авантуристичке прозе,¹⁰² без већих књижевних амбиција, али са акцентом на интуитивно истраживање цивилизацијских феномена. Пример су путописне књиге **Милене Холцове** (Milena Holcová *1954), правнице, сценаристкиње и списатељице, која је путовала у „мање цивилизоване земље“ (Holcová 2001: 3) и касније објавила трodelни циклус путописних текстова под заједничким насловом *Људи* (Lidi, 2001). Концепт њених путовања је авантуристички: путује без претходних „теоријских“ припрема и без плана, интуитивно бира локације не користећи мапе, путује углавном аутостомом и локалним превозним средствима, без сувишног пртљага, са рукавом и шатором на леђима. У путописним записима полази од тезе да су људи на читавом свету углавном исти, само их одређују различити услови у којима живе. Због тога се у путописним књигама фокусира на одређене појаве, навике и обичаје људи са различитих меридијана, на феномене који спајају и раздвајају различите традиције и културе.

Путописни циклус Милене Холцове не следи просторну и временску логику, већ на духовит начин описује и пореди навике, обичаје и посебности различитих народа. Тако у првој књизи, чији је пун назив *Људи или т Дух народа се најбоље осети у препуном аутобусу* (*Lidi aneb Duch národa je nejlépe cítit v přeplněném autobuse*, 2001), ауторка описује своје утиске са путовања по Албанији, Турској, Јапану, Кини, Монголији, Венецуели,

Милена Холцова: Насловна страна књиге „Људи...“

¹⁰² Треба поменути циклус „подводних репортажа“, неке под називом *Thalassa-Evropou v kapce vody* (2007), *Mare nostrum. Za tajemstvím Středozemního moře* (2011) или *Odysea v mokřých botách* (2014), у којима аутор Мирек Брат описује своја „подводна“ путовања у Јадрану, Средоземном и Црном мору. Књиге су опремљене фотографијама подводног света који постоји на обалама Балканског полуострва.

Мексико и Украјини.¹⁰³ У овој књизи дотиче се пет тема: како изгледа возња у јавном превозу, положај жене у породици и друштву, однос према деци и њиховом васпитању, (не)гостољубивост и однос према странцима, као и феномен (не)хигијене у тоалетима. Подељене у посебна поглавља, ове теме разматрају се на основу личног искуства ауторке, разговора са локалним становништвом и духовитих описа конкретних ситуација.

За нашу тему су интересантни записи Холцове из Албаније и Турске. Према намери ауторке, ове две земље испуњавају постављени критеријум разматрања обичаја и навика народа који живе „у мање цивилизованим земљама“ и људи који живе другачије „од западне цивилизације и америчког стила“ (Holcová 2001: 3). Како текст не садржи прецизне информације о времену боравка Холцове у ове две земље, можемо претпоставити да је реч о деведесетим годинама 20. века. Ипак, наилазимо на информацију да је у Албанији провела месец дана и да је путовала са супругом Мартином (Holcová 2001: 37, 49). Локалним аутобусима заједно путују до удаљених албанских планинских села. Аутобуски превоз је хаотичан, не постоји возни ред, возила су у лошем стању, путници се на све могуће начине довијају да у аутобус уђу, а долазак на одредиште је неизвестан: „У Албанији без помоћи обичних људи не бисмо имали никакве шансе. Заправо, читаво време од тренутка када одлучите да путујете аутобусом, па све до изласка на коначној станици, бићете пуке играчке у рукама возача који има сву власт оријенталног монарха“ (Holcová 2001: 9). Куповина аутобуских карата „преко везе“, неписана „правила првенства“ у претрпаним аутобусима, путници који по потреби гурају или поправљају возило – све су то духовито описане ситуације које делују комично и забавно. У истом поглављу следи опис турских аутобуса, који имају истовремено функцију јавног превоза и таксија: траса аутобуса није стриктно одређена, возач зауставља возило када неко на путу подигне руку, а сваки путник може бирати место на коме ће изаћи. Атмосфера у препуним аутобусима је посебна: „Турци су комуникативни и дружељубиви. Уколико неко од путника има нешто за јело, понудиће свим осталим путницима. Сви говоре и слушају. Нико не пада тешко да се укључи у разговор који се одвија на другом седишту и уопште га се не тиче. Предње стакло аутобуса је у толикој мери украшено висуљцима да се кроз њега друм

¹⁰³ Друга књига овог путописног циклуса носи назив *Људи или ти Већина народа сматра да су потпуно другачији од већине других народа (Lidi aneb Většina národů má za to, že je úplně jiná než většina národů, 2001)*, инспирисана је путовањима по Африци, Ирану, Пакистану и Авганистану. Трећа књига, објављена под називом *Људи или ти Путовање је низ грешака, али свака је интересантија од друге (Lidi aneb Cestování je série omylů, ale jeden zajímavější, než druhý, 2001)*, такође описује живот обичних људи у источној Африци, на Куби, у Ирану, Пакистану и талибанском Авганистану.

једва назире. Приде, возач не жели ништа да пропусти, те се током во-
жње често окреће назад и коментарише. Не остаје ништа друго него да
се молиш Алаху да саобраћајна незгода, до које неизбежно мора доћи,
барем не буде озбиљна...“ (Holcová 2001: 18).

За ауторку нема табуа и дискретних тема, те без задршке описује
животне ситуације, препричава све што види и чује. Својим саговор-
ницима, обичним људима са којима разговара, поставља директна и
интимна питања. Патријархално васпитане Албанке одговарају Хол-
цовой на интимна питања о свом положају у породици, односу према
мушкарцима и сексуалности, као и о односу друштва према женама.
Холцова саговорнице именује, даје информације о њиховом изгледу и
образовању, а затим наводи детаље разговора који често имају форму
интервјуа. Социјалистичко уређење учинило је да образована и профе-
сионално успешна Албанка без већих препрека може заузети високу
позицију на послу, али истовремено у својој породици она и даље нема
право гласа. Холцова посматра понашање и изглед Албанки са пози-
ције еманциповане жене и наглашава појаве које указују на подређени
положај жена у односу на мушкарце. На пример, читаво домаћинство
је на леђима жене, док мушкарци ништа не раде; у обичној комуни-
кацији жени се нико не обраћа; после удаје жена престаје да се брине
о себи итд. Интересантно је да овај путописни текст читаоцу нуди и
обрнуту информацију тј. сазнајемо и реакцију Албанки и Албанаца на
размишљања и ставове које им ауторка у разговору саопштава. Они су
збуњени и чуде се у истој мери као што се Холцова чуди њима.

Овај путопис је пример савременог схватања жанра који се те-
мељи на подвлачењу проблема сусрета са другим и другачијим. У цен-
тру пажње је сусрет различитих култура, традиција и обичаја, испри-
чан духовито и са топлим осећањем разумевања и толеранције. Због
тога овај путопис не садржи критику, нити намеће критеријуме исправ-
ности, већ упућује на схватање различитости и другости. Његова екс-
клузивност је у храбром авантуризму ауторке и одабиру тема којима
се бави. Ова књига, као и друге две, опремљена је цртежима Адолфа
Борна, познатог чешког карикатуристе, чиме се наглашава духовитост
путописног текста.

Интернет путописи

Добар извор за сагледавање савремених предрасуда, стереотипа,
слике о другима или о себи самима, представљају **интернет путописи**.
На бројним чешким интернет страницама могу се читати записи са пу-

товања чији су аутори потписани, али често и анонимни (идентификују се нпр. само надимцима или личним именима). Иако интернет путописи не спадају у књижевне путописе и углавном не претендују да остваре уметничку вредност, ови текстови су драгоцени из другог разлога. Могућност анонимног изношења утисака и ставова, непостојање цензуре и аутоцензуре, омогућавају висок степен искрености и аутентичности текстови, а самим тим ови текстови постају солидан извор за социолошка и антрополошка истраживања. Тако у чешком антрополошком часопису „Људи и градови“ („Lidé a města/Urban People“) читамо студију Франтишека Шистека *Слика Балкана у чешким интернет путописима* (*Obraz Balkánu v českých internetových cestopisech*, 2005). Шистек анализира већи број на интернету објављених путописа са Балкана и констатује да већина њих има стандардну структуру путничког дневника (са фотографијама), у којима се хронолошки описују доживљаји и утисци са путовања по балканским земљама. Аутори интернет путописа о југоисточној Европи су претежно млађи људи, који на путовање крећу из туристичких или рекреативних разлога, а само мањи проценат је оних који припадају средњем добу, са више финансијских средстава и који путују индивидуално или у оквиру организованих туристичких тура. Шистек пре свега интересује које су границе Балкана у менталним мапама аутора ових путописа. Закључује да се Хрватска и Грчка, као класичне дестинације за чешке туристе, не посматрају као балканске земље. Такође, ни Словенија се не сматра за Балкан. У круг земаља које припадају региону југоисточне Европе, а које се у интернет путописима називају Балканом спадају: Албанија, Бугарска, Румунија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Србија и Македонија. Интересантно је да је Румунија суверено најпопуларнија дестинација за ову популацију туриста.¹⁰⁴ У интернет путописима о овој земљи доминира поређење са раније негативним представама Румуније из времена владавине диктатуре Чаушескуа. Пажња млађе популације усмерена је на митолошку прошлост овог региона, пре свега путницима су интересантне вампирске легенде које се односе на грофа Дракулу и дестинације које су са тим повезане. Такође, већину путописаца привлачи „дивља и нетакнута“ природа Румуније, планине и обала Црног мора. Шистек закључује да се неки од утисака у овим текстовима понављају и издваја слике сусрета са румунским Ромима, чопорима напуштених паса или депонијама ђубрета што нарушаваја екологију природе или квари утисак о посећеним градовима. (Šístek 2005: 3) Слика Бугарске се у великој мери

¹⁰⁴ Истовремено се појављују и посебна издања нетипично писаних водича о Румунији, као што је књига Ленке и Јозефа Шикрха *Румунија није дивљина* (*Rumunsko není divočina*, 2005).

подудара са сликом Румуније. Коментаришу се прилике у постсоцијалистичкој Бугарској, препознаје се фасцинација природним лепотама, али и критика нехигијене и запушеног изгледа културно-историјских споменика. (Šístek 2005: 4)

Драматични догађаји који су у вези са распадом Југославије и последице грађанских ратова у овом региону, као и нестабилна и поларизована политичка ситуација почетком 21. века – главни су утисци које коментаришу чешки аутори интернет путописа у описима Босне и Херцеговине, Србије, Црне Горе и Македоније. По Шистеку, главни мотив путовања у ове земље је планинарење у комбинацији са посетом морској обали, као и обилазак манастира и већих места (Šístek 2005: 5). Потрага за егзотичним Балканом не престаје, али фокус чешких путника је другачији. Нетакнута природа, предели који нису на „главним стазама“ туриста или видљиви трагови ратних збивања, као што су трагови бомбардовања Југославије од стране НАТО, представљају окосницу интересовања интернет путописа. Као позитивна особина балканских људи издваја се гостољубивост и отвореност, темперамент и предусретљивост, док се као негативне карактеристике издвајају неорганизованост служби и однос према раду: „Балкански бирократа је укратко у очима Чеха негативан, чак помало и комичан лик“ (Šístek 2005: 6). Ипак, најегзотичнији део Балкана је Албанија. Земља која је дуго била изолована од осталог света због екстремне затворености комунистичког режима, сада је приступачна за странце. И поред постојећих предрасуда и стереотипа о овој земљи као дивљој и опасној, у интернет путописима наглашавају се егзотичне природне лепоте и изузетна срдачност становника. Аутори путописних дневника потврђују да путовање кроз Албанију уопште не представља авантуру, опасност и узбуђење, како су то очекивали и да је „земља много боља од њене историје“ (Šístek 2005: 7). Шистек ипак сматра да се ови интернет путописи разликују од осталих који описују друге балканске земље. Путници обилазе исте дестинације тј. планинске пределе и морску обалу, док урбане средине и неке области на северу земље остају неистражене, што није случај код других балканских земаља. Интересантна је и констатација да су очигледан утицај на путописце остварили стереотипи и ставови старије генерације, али да „до демистификације и иронизације ксенофобичних представа долази често на крају дневника приликом укупног билансирања путовања“. (Šístek 2005: 8)

Како је реч о социолошкој студији, наведене анализе и примери наводе на још један закључак. Аутори путописних блогова у оквиру сагледавања појединачних земаља балканског региона не праве ско-

ро никакву разлику између словенских и несловенских народа. Осим на нивоу констатације да је с обзиром на слабо познавање енглеског језика на читавом Балкану, ситуација олакшана у словенским земљама, други ниво интеракције не постоји. Као да се код млађе генерације Чеха угасила свест о етничкој близости Чеха са словенским балканским народима. И док остали стереотипи о Балкану опстају у смислу потраге за авантуром, егзотиком и откривањем непознатог, стереотип о словенском братству је неприметан.

Иако се може помислити да је „класични“ путопис добио конкуренцију појавом интернет блогова и да управо они све више мењају одлике путописног жанра, постоје примери који указују да ова појава може да буде импулс за објављивање посебних издања. Такав је пример путописа **Јана Јихе** *Српски дневник* (*Srbský deník*, 2015). Путопис је настајао у форми блога објављиваног на интернету у време када је аутор годину дана био у Србији, тачније у Чешком Селу у Банату, ангажован као учитељ чешког језика за грађане чешке националне мањине. Књига је објављена две године касније, како је на корицама књиге назначено, са намером „да не буде само хроника једне године учитељовања, већ и прва ластавица која ће ширу читалачку публику подсетити да Србија још увек постоји и да је вреди посетити“ (Jicha 2015). Интересантно је да се у овом представљању садржаја књиге износи како је Србија једина земља у Европи за коју не постоји публикован водич (?). Такође се тврди да, иако је углавном представљана пре двадесет година у јавности као земља контраверзна и омражена, постаје привлачна земља када је упознате.

Дневнички записи обухватају период од септембра 2012. до септембра 2013. године, дакле период који је Јиха са породицом провео у Србији. Његови записи су у великој мери детаљни описи активности и дешавања од тренутка када стиже са породицом у Чешко Село, насељава се у кући газдарице Јасмине и започиње своје активности као учитељ чешког језика у Белој Цркви, Крушчици и Чешком Селу. У читавом тексту преовлађује ироничан, а понекада и саркастичан тон, којим се представља стварност у напуштеним селима и насељима где живе потомци чешког народа досељеног у 19. веку. Иако је акценат на опису живота, обичаја и менталитета чешке националне мањине у Банату, као и реална ситуација у којој се налазе њихова удружења и институције, Јиха описује и друге области Србије. Лични доживљај Србије креће се од позитивних утисака (отвореност и дарежљивост народа, пријатна клима, укусна храна), преко подсмешљивог маркирања негативних особина људи (непоузданост, успореност, склоност ка пићу и нездра-

вој исхрани, навалентност у опхођењу), до уочавања негативних појава (недостатак инфраструктуре, општа економска стагнација, небрига о културној баштини итд).

Осим банатских места, Јиха описује српске градове и места које је током боравка у Србији посетио. Београд посећује неколико пута, углавном када одлази на званичне пријеме у Амбасаду Републике Чешке: „Београд је у великој мери непрактичан град, центар чини несхватљива структура улица, ознаке за једносмерне улице и правце скретања постављене су крајње чудно, тако да сам на путу од паркинга до хостела и назад морао да учиним низ прекршаја како бих тамо уопште стигао. Подразумева се да се нигде не може нормално паркирати, посебно комбијем, а када сам ипак пронашао једно место током ноћи, одмах ујутру ме је сачекао добитни исечак закачен за брисач као позивница за дружење у полицији“ (Јича 2015: 67). Детаљније описује посете манастирима Раваница и Манасија, излет на Стару планину, обилазак Пирота и Ниша. Јихи сметају неозначени и неодржавани путеви, неприступачност културних споменика, али о томе пише са дозом хумора: „Добро је у Србији што не морате да се придржавате забрана, наредби и наређења, јер то нико не контролише. Никога нисмо срели на римским ископинама (у близини Ниша – прим. прев), а ко би ту уопште имао шта да ради у понедељак пре подне“ (Јича 2015: 268). Поред Вршца, Ниш оставља на аутора најпозитивнији утисак јер се у њему има шта видети, а Ресавска пећина спада у најлепше које је икада видео (Јича 2015: 269).

Тон ових дневничких записа који садрже многобројне доживљене ситуације, цитиране разговоре са мештанима, описане обичаје и реалност у којој живе припадници чешке мањине у Србији, ипак оставља утисак да аутор Банат и Србију посматра као средину која економски и културно стагнира. Некада му је то симпатично, а некада му веома смета. Однос аутора према овој средини препознатљив је у констатацијама када се нпр. враћа у Србију после краћег боравка у Чешкој: „И поново сам овде. После краћег повратка у цивилизацију, која је такорећи западна, вратили смо се у дивљину која је такорећи оријентална“ (Јича 2015: 240). На самом крају дневника, у време када се завршава његов једногодишњи боравак у овој земљи, о Србији закључује: „...у Србији је много добрих ствари дато на дар, Србија је на свој начин рај, само неки људи то кваре, чиме се наине уопште не разликује од оне чаробне баште Еден“ (Јича 2015: 312).

Читалац *Српског дневника* лако скицира профил и карактер аутора. Реч је о ентузијасту, вегетаријанцу и еколошки оријентисаном Чеху,

коме смета сваки немар према природи или искварене људске навике. Због тога овај тип савременог чешког натурасте, кога привлачи све што није у раљама глобализације и потрошачког друштва, с једне стране ужива у „нецивилизованом“ начину живота становника у Србији, али с друге стране, оштро и иронично критикује „некултурно“ понашање и однос према природним и културним добрима. Највећи допринос овог путописа је у томе што открива мало познате чињенице из живота чешке мањине у Банату, њиховом специфичном положају у већински српском друштву. Стиче се утисак да су припадници чешке мањине у Банату заправо у већој мери асимиловани и удаљени од језика и културе својих предака и да због тога напори да сачувају свој национални идентитет понекада делују као пука формалност. Јиха чешким читаоцима селективно преноси информације о српском савременом друштву, навикама и менталитету народа. За разлику од неких старијих записа, ова књига ипак нема амбицију да подробније анализира историјске и друштвене прилике, већ је фокусирана искључиво на лична запажања аутора.

Фиктивни Балкан

Савремено доба доноси промену улоге путописа и путописца. Путописац више није водич кроз непознате земље. Свет се смањιο, описане су далеке и егзотичне земље, а путописцима остаје да преносе интимне доживљаје са својих путовања, реалних или фиктивних. Стране земље у књижевним делима постају кулиса догађаја као што је то у путописном роману **Михала Ајваза** (Michal Ajvaz, рођ. 1949) *Пут на Југ* (*Cesta na jih*, 2008). Овај чешки постмодернистички писац у својим романима често користи мотив путовања, реалних и фиктивних. Најчешће су путовања део потраге за непознатим, тајанственим и скривеним¹⁰⁵. Покретачки мотив за радњу овог романа је разјашњење погибије два брата. Пратећи необичне трагове, јунак (детектив-аматер) путује по европским градовима, али преко Словеније, Истре, Италије и Турске стиже до Микноса и Крита. Овај део Европе за Ајваза је тајанствени пиктограм и носи у себи тајно значење: „...наше путовање исцртава по мапи Европе један велики хијероглиф. Сада сам имао осећај да је то текст који се састоји од многобројних знакова, да сви градови, чија су се врата на нашем путовању одшкринула, представљају велике пиктограме, који заједно чине запис који хоће нешто да ми саопшти [...] Није ли решавање свих ребуса, попуњавања и откривања нашег путовања, свих натписа мамилица, само саставни део читања те велике

¹⁰⁵ Ајваз је и аутор романа *Педесет пет градова* (*Padesát pět měst*, 2006), који је замишљен као каталог градова о којима је приповедао Марко Поло.

шифре, натписа, који се протеже преко половине Европе?“ (Ајваз 2008: 454). Грчка острва путник доживљава као тајну шифру, непознати ребус, као тајанствено место чије тајне мора да открије како би дошао до свог циља. Ајваз описује поједине географске тачке Балкана називајући га „југом Европе“ и оставља читаоца у дилеми да ли је та места заиста аутор обишао или су то само предели и градови које обилази његов фиктивни јунак.

Ово је пример фиктивног путописа и има сличности са алегориским Коларовим путовањем по словенским земљама на почетку 19. века, јер и овај песник није обишао све земље које је опевао. У постмодернистичком маниру, Ајвазов роман има сложену композицију. Док први део романа тематизује феномен приповедања као таквог и упућује на низове нових прича и њихових различитих могућности интерпретације, други део романа добија форму путописа. И сам назив другог дела романа *Градови и возови* упућује на контекст кретања и путовања. Градови и места, кроз које протагонисти (Мартин и Кристина) пролазе, описани су аутентично, док контраст томе представља бизарност индиција које протагонисте мотивише на кретање, те читалац тако перципира и аутентична места као необична (Bečková 2015: 327). Тако читалац препознаје описе градова попут Пуле и Сан Бенедета, дочарана је атмосфера Медитерана, сусреће се са махарацама и монасима или проживљава необичне сцене по хотелима и возовима. Истовремено, мноштво дигресија, структура приповедања у форми „прича и причи“, оставља утисак да кретање јунака није реално, већ замишљено и имагинарно.

Одлике белетризованог постмодернистичког путописа препознајемо и у роману **Мартина Ришавог** *Путовање у Сибир* (*Cesta na Sibir*, 2008). Путник је Мартин, који је уједно и приповедач. Његово путовање је заправо метафора људског живота и процеса самоспознаје. Мартин путује из познатог у непознато, али се притом неколико пута враћа у свој дом, чиме се отвара и питање стварног и метафоричног повратка. Мартин путује у Румунију и то у тренутку бурних револуционарних дешавања која ће оборити Чаушескуов режим. То путовање за протагонисту представља изненадни бег из свакодневице и од самога себе. Таква је и слика Румуније: слике се смењују пупут кадрова на филму или сцена из фотографског албума. Предели су живописно описани, док су ситуације и дешавања изложена авантуристички и драматично. Тиме се тематизује унутрашњи свет протагонисте. И када се поново врати кући, он заправо тај познати простор доживљава као другачији, управо као што је и Мартин другачији јер се у међувремену променио. Ришави је одабрао да се промена лика, који носи име које

недвосмислено упућује на аутора самог, догоди управо у Румунији, земљи која је у периоду социјализма била дуго затворена према свету и у којој се догодио буран и експлозиван друштвени преокрет. Дакле, путовање у Румунију тематизује унутрашњи свет јунака.

Примери Ајвазовог романа *Пут на Југ* и романа *Путовање у Сибир* Мартина Ришави сведоче о белетризацији путописног жанра, где се ток појединачног путовања кроз конкретни географски простор, а који одређени фиктивни књижевни лик открива, тематизује као свет фикције (Већкова 2015: 323). Оно што се нама чини значајним не односи се на сам приповедачки поступак, већ на чињеницу да се област Балкана ставља у нови (фиктивни) контекст, који свакако „рачуна“ на постојеће свесне и несвесне стереотипе о овом региону. Балкан и у том контексту остаје део Европе који носи конотацију егзотичне и тајанствене области. То је идеални простор за авантуре и неочекиване доживљаје. Сусрети и догађаји у том географском простору логично се осећају као неизвесност и несигурност, а ликови проживљавају унутрашња превирања и преиспитивања.

СЛИКА БАЛКАНА У РАМУ ЧЕШКИХ ПУТОПИСА

Претпоставимо да су путници за Константинопољ Балкан видели као део Европе под Отоманским царством, иако не користе овај појам нити у географском нити у културолошком смислу. Па и касније, ретко који чешки путописац 19. и 20. века има јасну представу о географским границама Балканског полуострва, нити се јасно сврстава међу оне који под балканским регионом подразумевају северне границе Балкана тј. Дунавску и Панонску равницу или пак међу оне који сматрају да све што је северно од река Саве и Дунава не припада Балкану. За већину аутора појам Балкана одређује заједничка историја овог региона. Дакле, Балкан је за чешке ауторе пре свега специфични друштвено-политички и културно-историјски регион у коме се прожимају различите културолошке, верске и фолклорне посебности, а пре свега под тим појмом подразумевају све земље које су настале распадом Отоманског царства (Турска, Грчка, Бугарска, Србија, Румунија, Македонија, Босна и Херцеговина, Албанија и Црна Гора).

У закључку студије *Наши крајеви као граница два света у путописима од 17. до 19. века (Књига о путопису, 2001)*, Бранко Летић пише: „Путници са Запада су у својим путописима наше крајеве јасно назначавали као границу између два различита света, а прелаз преко ње увек је за њих био у знаку ступања на „нову позорницу“, на којој је све другачије, што је у њиховом доживљају, све до романтичарске епохе,

значило све горе, примитивније и опасније. Та антитетза између два, на дугој географској линији, сучељена света присутна је у путописима кроз цео ‘турски период’, с тим што је она, зависно од амбиција и тенденција писаца и од захтева епоха у којима су ти текстови настајали, добијала различите интензитете и различита стилска обележја“ (Летић 2001: 376). Овај закључак се може применити и на карактер књижевних путописа чешких аутора о Балкану, с тим што је углавном у њима до половине 20. века јасно изражена пристрасна наклоност према балканским Словенима (посебно код Колара, Холечека и Фиале). Балкан је за њих подељен на „словенски“ и „несловенски“, чиме се мапира још једна граница, поред граница Европа – Оријент и Запад – Југ.

Различитост традиције, обичаја, вероисповести и менталитета балканских народа чешки књижевни путописци 19. и 20. века посматрају као егзотичне појаве које пореде са властитом традицијом (посебно код Халека, Неруде и Фиале). Балкан је често инспирација за писање путописних прича, заснованих на реалним или фиктивним догађајима (посебно код Хашека, Холечека и Ајваза). Инспирација извире из слике Балкана као „позорнице“ егзотичних, јуначких, тајанствених и некада необјашњивих дешавања која код средњоевропског читаоца изазивају узбуђење, благонаклони сарказам, дивљење, али и осећање страха од непознатог и другачијег.

Жанровска разноликост чешких књижевних путописа о Балкану креће се од поетско-алегоријских, преко фељтонистичких, фолклористичко-историјских и сатирично-хумористичних, документаристичких, до белетризованих путописа. Различит је и субјективни угао посматрања појединих аутора. Креће се у распону од дивљења и позитивног става (Колар и Холечек), преко критике и делимично негативног става (Халек, Неруда и Хашек), до покушаја објективног сагледавања (Јиречек и Фиала). Ипак, констатујемо да у вези са путописном сликом Балкана коју стварају чешки аутори по бројности преовлађују журналистичке форме путописа, а одмах иза њих следе фолклористичке и научне студије које носе и одлике путописног жанра. У том смислу важна је улога чешких новина и часописа у 19. и 20. веку, у којима су се објављивале путописне репортаже, фељтони или извештаји дописника. Највећу улогу имале су новине „Народни лист“ (у којима нпр. објављују Ј.Неруда, В.Халек, Ј. Холечек и В. Сис) и „Народне новине“ (Ј. Поливка), часописи „Просвета“ (Ј. Винш, К. Јиречек), „Лумир“ (Ј. Винш), „Свјетозор“ (Ј. Винш, К. Јиречек, Ј. Хашек), „Квјети“ (Ј. Винш), „Илустровани свет“ (Ј. Хашек) и „Словенски преглед“ (Ј. Поливка, В. Сис). Један део тих новинских чланака касније се објављује у посебним издањима појединих аутора.

Такав случај је нпр. са путописима Ј. Неруде, В. Халека или Ј. Хашека. Не треба заборавити и улогу „специјализованих“ новина и часописа који су у одређеним периодима често објављивали путописне текстове, као што су у 19. веку „Путник“ („Poutník“) (Вацлав Стањек), а у 20. веку „Часопис чешких туриста“ („Časopis českých turistů“) (Јиржи Данеш), „Људи и земље“ или „Свет у сликама“.

Анализом одабраних путописа долази се до закључка да се из угла чешких аутора временом слика Балкана мења, али суштински субјективни однос према њему остаје скоро непромењен. Балкан за чешке путописце остаје егзотична област, темпераментна, пуна парадокса, непредвидива и помало опасна. Оно што је у путописима промењива категорија је лични став аутора, жанровска посебност путописа, али и различито географско и субјективно одређивање појма Балкан (тзв. „менталне мапе аутора“). Балкан за чешке путописце представља пре свега скуп историјских, културних, фолклорних и психолошких посебности, а не само географски појам. Осим тога, треба имати у виду да су многи путописци, припремајући се за одлазак на Балкан, користили постојећу литературу и ишчитавали написане успомене, дневнике или записе ранијих путника у намери да се што боље обавесте о земљама у које одлазе. Тако долази до одређених „преклапања“ или несвесних преузимања туђих закључака или барем, фокусирања пажње на исте појаве. Делује невероватно да више путописаца запажа идентичне карактеристичне слике и појаве. Уосталом, путописац Јосеф Винш и сам критикује своје претходнике што су некритички преузимали коментаре и описе из немачких и чешких извора, а о чему је већ било речи. Такође, свакако је имало улогу што је већина чешких аутора користила исте постојеће научне изворе о одређеним земљама. Тако на пример етнографски рад Вука Стефановића Карацића *Црна Гора и Црногорци* (*Montenegro und Montenegriner*, 1837) био је доступан свим потоњим чешким путницима у Црну Гору, те су његове рефлексije очите и у чешким путописима. Или пример Лудвика Кубе који се ослања на књигу *Македонија и Стара Србија* (1889) Спиридиона Гопчевића. Очито утицај постојеће коришћене литературе у конкретним чешким путописима ипак не доводи у питање њихову посебност и оригиналност. Преузети подаци и чињенице у одређеним путописима представљају само „везивно ткиво“ или начин да се нека појава објасни или илуструје. Пажљивом читаоцу неће промаћи да то неће утицати на посебност сваког појединачног записа, јер у путопису је увек у првом плану лични доживљај и угао погледа. Због тога је сваки од разматраних путописа посебан и непоновљив.

Свакако да овде можемо поставити питање у коликој мери је слика Балкана коју стварају чешки путописци резултат субјективног доживљаја аутора, а у коликој мери путописци, свесно или несвесно, преузимају стереотипе који преовлађују у датом времену? Одговор можемо потражити у студији Хелене Бочкове *Балкан као етнографски музеј Европе? или Потрага за изгубљеним временом (Balkán jako etnografické muzeum Evropy? aneb Hledání ztraceného času, 2017)* у којој се анализира промена представа о „напредном“ и „назадном“ свету или модерним и заосталим народима и културама. Још су стари Грци створили представу света као контраст топлог и цивилизованог Југа и хладног и варварског Севера, који се простире северно од Олимпа. У средњем веку европски континент се у стереотипним представама делио на култивисани Југ (Византија, Фиренца, Венеција) и варварски Север иза Алпа, при чему је у 16. веку цивилизацијски у Европи доминирао отомански Балкан (Воџковá 2017: 25). Касније је дошло до померања: цивилизацијски и културни центар преноси се на Западну, а нешто касније и на Средњу Европу, док је Балкан све више посматран као заостали регион. Посебно почетком 19. века, Балкан се посматра кроз историјски стереотип економски и друштвено заосталог дела Европе. Бочкова још наводи да је у традиционалном друштву вредност имало оно што је старо, те су романтизам, окренутост народној традицији и традиционалним вредностима, као и потрага за коренима, оживљавали колективно памћење. С друге стране, касније традиционално полазиште уступа место модернистичком приступу, по коме је традиционализам посматран као назадан и заостао. Тек постмодернистички приступ с краја 20. века у вези са појавом глобализације и кризе идеје о напретку, поново даје предност чувању културне и природне баштине и неговању културне традиције (Воџковá 2017: 26). Ову синтезу можемо применити и на путању развоја слике о Балкану у чешким путописима.

Коларови поетски и сентиментални путописи свакако припадају романтичарском оживљавању традиције и због тога овај песник позитивно оцењује појаве које упућују на традицију Словена, док појаве германизације и мађаризације оштро осуђује. Сасвим другачији став препознајемо на пример у Нерудиним, Халековим, Јиречековим и Фиалиним путописима. Ови путописци друге половине 19. и с почетка 20. века све видове традиционалности препознају као заостале и назадне појаве на Балкану, док хвале утицаје западноевропске цивилизације и сваки вид модерности. Промену овог става само делимично уочавамо у новијим интернет путописима, у којима аутори позитивно оцењују све оно што препознају као „типично балканско“, а критикују резултате модернизације и глобализације.

Књижевност и уметност имају могућност да отварају пут разумевању других култура и тиме шире видике, обликују ставове и пружају ново искуство читаоцима и публици. Међутим, и тзв. висока књижевност свесно или несвесно користи устаљене социалне и културне конструкте и стереотипе. У том смислу интересантна је студија Јиржи Храбала *Лик Југословена у савременој чешкој приповетки* (*Postava Jugoslávce v současné české povídce*, 2009), у којој се са културолошког, нараторолошког и социолошког полазишта анализирају преузети скривени и неупадљиви стереотипи о Балкану и Балканцима. Храбал издваја неколико примера савремених чешких аутора који у својим приповеткама обликују ликове Југословена (у сленгу – Југоша) рачунајући на већ постојеће стереотипе који подразумевају идентитет лика тј. наратив се ослања на то да читалац поседује устаљене културно-социалне представе о одећеном народу или региону. Када је реч о Балканцима и Балкану, аутор студије сматра да је постојећи стереотип претежно негативан: „...Балкан (западни) Европљанин (који као да никада није изазивао ратне сукобе, није био колонизатор, држао је реч, није крао и лагао) пројектује као свет страха, нестабилности, неконтролисаних емоција и последичних неконтролисаних конфликта... ‘Балкански’ се повезује са атрибутима: примитивни, заостали, непоуздани, непредвидиви, свадљиви, некултивисани, варварски; некада чак и: агресивни, деформисани, демонски“ (Hrabal 2009: 255). Храбал анализира конкретне ликове у савременим чешким приповеткама где сама назнака националне припадности, или чак само лично име лика које упућује на националну припадност, већ само по себи носи специфичну карактеристику и атрибуте без обзира на наратив.¹⁰⁶ Како се издвојени примери односе на ликове Југословена, аутор закључује: „Док је осамдесетих година за нас простор тадашње Југославије значао отворена врата према Западу, после рата у бившој Југославији слика је била обојена медијским призорима избеглица, масовних стадања итд. Ти догађаји су очигледно узрок идентификовања ‘Југословен = Балканац’, што је повећало негативне компоненте стереотипа“ (Hrabal 2009: 256). Примере за овај феномен конструисаних, углавном негативних, стереотипа о Балканцима у делима чешке књижевности можемо пронаћи и за припаднике других балканских народа.

Из наведене студије закључујемо да чак и „висока“ књижевност може утицати на учвршћивање или стварање стереотипа о другим народима, културама, вери или обичајима. Питање је ипак сувише комплексно да би себи допустили уопштавање. Наравно да у чешкој књи-

¹⁰⁶ Јиржи Храбал анализира приповетке Ј. Хашека, Е. Хакла, Ј. Моника, П. Шабаха и Ј. Топола.

жевности 19. и 20. века има пуно примера песничких, прозних и драмских дела у којима су Балканци и Балкан представљени у доминантно позитивном светлу, чак до степена глорификације и идеализације. Јужнословенска народна поезија и упорна борба за самосталност балканских народа, били су кроз време императив за чешке књижевнике и уметнике. Тако можемо наводити и примере јачања позитивних стереотипа о балканским (пре свега хришћанским) народима, као што је слободарски дух, ратничка храброст, пожртвованост, позитивни темперамент и „јужњачка“ страст у различитим сегментима живота. Ипак, тај позитивни однос препознаје се пре свега у односу према балканским Словенима и то у највећој мери у периодима када је словенска идеја у узлету, или у историјским периодима који повезују судбине балканских народа са чешким одн. чехословачким народом (мисли се на период народног препорода, оба светска рата или период социјализма). У том смислу, путописна књижевност има посебну улогу и значај.

Чешки путописци више од два века стварали су вишеслојну, независну слику Балкана, разбијали позитивне и негативне стереотипе о балканским народима и тиме у великој мери утицали на исцртавање менталних мапа чешких читалаца о овом региону. Посебност путописног жанра је у томе што се слика о Другом или Другачијем ствара на основу личног искуства и доживљаја. Самим тим путописац је у прилици да избегне свесне и несвесне имагинарне представе и стереотипе које неминовно носи у свом националном и културном коду. Иако се наслеђене предрасуде, модели и идентитети свакако препознају у сваком путописном тексту, лично сагледана стварност или доживљено искуство и емоција приликом сусрета са другом средином, отварају слободан простор за „обрачун“ са оним што је наслеђено или несвесно прихваћено. Због тога путописни жанр, књижевни или некњижевни, отвара посебне димензије, верзије и планове за разумевање другости.

Наша пажња била је усмерена на слику Балкана коју су чешки путописци осликавали кроз време. Та слика се мењала у зависности од историјских и друштвених прилика и у себи је носила печат времена у коме је путопис настајао. Пре свега мењао се профил путописаца: од чланова царског посланства (нпр. Вацлав Будовец из Будова, Вацлав Вратислав из Митровица), преко лекара (В. Стањек, С. Капер, Б. Боучек), књижевника и дописника (В. Халек, Ј. Неруда, С. Чех, Ј. Холечек, Ј. Хашек, Р. Свободова, Ј. Јон, Ст. К. Нојман, Ј. Моравек, Ј. Махен, Ј. Демл), етнолога, историчара и географа (Ј. Куба, К. Јирачек, Ј. З. Раушар, Е. Фајт, Ј. Данеш, Ј. Поливка, В. Фиала, В. Штјепанек), дипломата (Херман Черњин из Худењица, Ј. Вацлик, Ч. Слепанек), па до пасиони-

раних путника (Ј. Винш, А. Фиалка). Већина аутора разматраних путописа долазили су на Балкан са одређеним задатком, професионалним или научно-истраживачким, али сви су имали потребу да своје утиске и доживљаје забележе и објаве. Личне импресије тако читамо између редова журналистичких извештаја дописника, историјских, фолклористичких, географских, зоолошких и других истраживачких и научних студија, као и у књижевним текстовима. Већ смо нагласили да није једноставно одредити жанровске границе путописа, ипак анализом издвојених записа лако се уочава промена карактеристика путописног жанра кроз време.

До 19. века у чешким путописима о Балкану преовлађује форма дневничких записа, успомена са путовања или информативне забелешке које често имају карактер извештаја, са елементима анализе или расправе. Такав је случај са путописима чланова царског посланства Вацлава Будовеца из Будове, Вацлава Вратислава из Митровица или Хермана Черњина из Худењица. Карактеристике препородног путописа препознајемо у поетским и сентименталним записима Јана Колара или у путописима лекара Вацлава Стањека. У другој половини 19. века чешки путописи о Балкану добијају форму журналистичких текстова, од путописних фељтона код В. Халека и Ј. Неруде, до аналитичких текстова Ј. Холечека и Ј. Винша. Формат писама, дневника и успомена препознајемо у путописима С. Чеха, Б. Боучека и Ј. З. Раушара. Прелом 19. и 20. века доноси доминацију аналитичко-научног путописа са одликама стручних текстова код историчара К. Лиречека, географа Е. Фаита и Ј. Данеша, фолклориста Л. Кубе и Ј. Поливке. Елементе књижевних путописних цртица, хуморних и сатиричних прича и чак путописних мистификација налазимо у причама Ј. Холечека и Ј. Хашека. Међуратни период уноси одлике авангардног путописа у текстове Р. Свободове, Ј. Демла и Ј. Махена, али не изостају ни одлике авантуристичког путописа, као што је то код А. Фиалке или репортажног путописа код Ј. Комарека и В. Фиале. Идеологизацију путописа назначили смо у периоду после Другог светског рата на примеру путописа Ј. Стана, док последње деценије 20. века поново у код чешких путописаца уносе фељтонистичке, репортажне и дневничке одлике жанра. Одлике савременог путописа препознали смо у форми субјективних дневничких записа (интернет блогови), али и у белетризованој путописној прози.

Временом се мењао фокус интересовања и пажње путописаца. У најранијим записима у центру интересовања је Отоманско царство и његова егзотика. Са јачањем словенске идеје пажња чешких путопи-

саца премешта се на описивање историје и културе словенских народа на Балкану. Устаничка дешавања у Херцеговини и Црној Гори у први план истичу упознавање са овим областима, док приступачност до тада удаљених крајева југоисточног Балкана „померају“ и циљне тачке путовања, па се у већем броју појављују путописи о Србији, Бугарској, Грчкој и Цариграду. Двадесети век не само да доноси проширивање и продубљивање посебних истраживачких циљева путописаца, већ у великој мери омогућава приступачност до тада мање познатих делова Балкана, као што су Албанија, Македонија и Румунија. Ипак, чини се да у првој половини века преовлађују путописи из Далмације, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Македоније и Бугарске, док друга половина века помера фокус интересовања на Румунију, Грчку, а још касније, на Албанију.

Не треба заборавити још један сегмент путописне књижевности, сегмент који открива могућност праћења постепеног склапања мозаика слике о другоме, у овом случају слике о Балкану, слике која се непрестано допуњава и обликује. На тој целовитој, али никада завршеној слици, улога конструкта, стереотипа и предрасуда не губи на свом значају. Сваки следећи, у будућности написани путопис, носиће трагове свога путописца и свога времена, али за собом ће остављати и трагове свих раније осликаних делова слике. Ти трагови нису само сачувани у путописним записима чешких аутора, већ су уграђени у културно наслеђе и искуство чешког народа. Уколико желимо то искуство и ту слику да упознамо, мораћемо да читамо чешке путописе о Балкану. То је вишеструко корисно искуство – сазнајемо о себи од другог, али склапамо и своју слику о другима, па и о самим путописцима.

И з в о р и :

Ћирилица:

Боучек, Бохумил. *Међу рањеним Црногорцима 1875-1876*. Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за историју, 2020.

Јиречек, Јосиф Константин. *Србија, земља и народ*. Превод са чешког

Олга Шафарик. Зборник Константина Јиречека I, књ. 33. Београд: САНУ, 1959.

Капер Сигфрид. *О Црној Гори*, Подгорица: ЦИД, 1999.

Раушар, Јозеф Здењек. *Успомене на Србију 1884-1897. Из мог дневника 1884-1897*. Београд: Чешка беседа, 2016.

Латиница:

Ajvaz, Michal. *Cesta na jih*, Brno: Druhé město, 2008;

Čech, Svatopluk. „Upomínky z východu. Obrázky z pouti po Kavkaze a z cesty zpáteční“. In. *Doplňek prósy*. Praha: F. Topič, 1905.

Čehova, Blanka. *Total Balkan*, Beograd: Clio, 2020.

Daneš, Jiří V. *Bosna a Hercegovina*, Praha: Český čtenář, 1909.

Deml, Jakub. *Cesta k Jihu*, Brno: Vetus Via, 1998.

Deml, Jakub. *Jugo*, Brno: Vetus Via, 1999.

Fiala, Václav. *Věčný epos Báľkanu – slovem a obrazem*, Praha: Fr. Borový, 1947.

Fialka, Antonín. *Přes devatery hory*, Praha: Jaroslav Salivar, 1946.

Hálek, Vítězslav. *V Srbském Bělehradě*. Výbrané spisy Hálkovy. Praha: Ferdinand Schulz, 1887.

Hašek, Jaroslav. *Črty, povídky a humoresky z cest*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955.

Hlapec-Đorđević, Julka. *Jedno dopisivanje*. Beograd: Prosveta, 2004.

Holcová, Milena: *Lidi aneb Duch národa je nejlépe cítit v přeplněném autobuse*. Brno: Šalvar, 2001.

Holeček, Josef. *Na Černou horu a Černá Hora koncem věku*. Praha: vlastní nakladatelství, 1899.

Holeček, Josef. *Černohorští junáci*. Praha: Státní nakladatelství, 1954.

Chlapec Đorđević, Julka. *Osećanja i opažanja*. Beograd: Život i rad, 1935.

Jícha, Jan. *Srbský deník*. Praha, Kroměříž: Triton, 2015.

- Jireček, Konstantin. *Cesty po Bulharsku*. Praha: Matica česká, 1888.
- Juriga, Roman. *Neznámý Balkán*. Olomouc: Světlo světa, 1994.
- Kollár, Jan. Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko se zvláštním ohledem na slowjanské žiwy roku 1841 konanou a sepsanou od Jana Kollára s wyobrazením a přílohami, též i se slowníkem slawjanských umělcův všech kmenův od nejstarších časův k nynějšímu věku, s krátkým žiwotopisem a udáním znamenitějších, zvláště národních wýtwarův. Pešta: tiskem Trattner-Károlyiho, 1843. http://kramerius4.nkp.cz/search/i.jsp?pid=uuid:418af490-7e3e-11dc-b842-000d606f5dc6&q=#monograph-page_uuid:c92b6690-0c28-11e8-8cd8-5ef3fc9bb22f [19.06.2020.]
- Kollár, Jan. (1863), *Cestopis druhý a Paměti z mladších let života Jana Kollára sepsány od něho samého*. Praha: Nákladem knihupectví I.L.Kober, 1863.
- Komárek, Julius. *Neznámá Makedonie. Příroda – lovy a studie zoologa v makedonských horách*. Praha: Nakl. Pražské akciové tiskárny, 1941.
- Kožík, František. *Pouta věrnosti. Román o životě a díle malíře Jaroslava Čermáka*, Praha: Československý spisovatel, 1971.
- Kuba, Ludvík. *Čtení o Bosně a Hercegovině*, Praha: Družstevní práce, 1937.
- Kunský, Josef. *Čeští cestovatelé (díl první)*, Praha: Orbis, 1961.
- Mahen, Jiří. „Hercegovina“. In: *Drobní próza I*, Praha: Československý spisovatel, 1953.
- Mahen, Jiří. *Turban, fez a čepička / Ivan Dorovský, Balkáne, láska moje*, Brno, 1994.
- Morávek, Jan. *Špatný voják*. Praha, 1930.
- Neruda, Jan . *Obrazy z ciziny*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1926.
- Neumann, Stanislav Kostka. *Elbasan – válečné vzpomínky*, Praha, 1922.
- Neumann, Stanislav Kostka. *Bragožda a jiné válečné vzpomínky*, Praha, 1928.
- Polívka, Jiří. „Ze selského Srbska – Vzpomínky z cest“, *Slovanský přehled*, r. 5, Praha, 1903: 20-26.
- Stano, Jiří. *Bulharské léto*. Praha: Stítní nakladatelství politické literatury, 1962.
- Svobodová, Růžena. *Barvy Jugoslaviie. Obrazy z cest 1911*. Praha: Česká grafická unie, 1920.
- Štěpánek, Václav: *Zápisky z doby bombardování*. Brno: Společnost přátel jižních Slovanů v České republice, 1999.

- Vaclík, Jan. „Kosovo pole, cestopisný nástin“. Almanach Kytice, Praha, 1859: 212-226.
- Weiner, Richard. „Blahodklonný den“. In: *Netečný divák a jiné prózy, Lítice, Škleb*. Praha: Torst, 1996.
- Wünsch, Josef. „Z nynější Černé Hory“. Osvěta, r. 1894, číslo 2-6, 1894: 97-111, 221-233, 360-367, 511-520, 585-594.

Ц и т и р а н а л и т е р а т у р а :

Ћирилица:

Бекић, Томислав: „Сигфрид Капер и Црна Гора“. У: Сигфрид Капер, *О Црној Гори*. Подгорица: ЦИД, 1999, 181-191.

Гвозден, Владимир . *Српска путописна култура 1914-1940*, Београд: Службени гласник, 2011.

Гвозден, Владимир . „Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности“, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 49, св. 1-2, 2001: 211-224.

Корда-Петровић, Александра. „Чешки путописци о Београду“. Славистика, књ. 16, 2012: 486-492.

Корда-Петровић, Александра. „Слика Балкана у чешкој путописној књижевности“. Зборник Матице српске за славистику, бр. 83, 2013: 61-76.

Корда-Петровић, Александра. „Балкански фронт у делима чешких писаца“. Зборник *Од Мораве до Мораве 3.*, Брно-Београд: Матица моравска, 2017: 143-163.

Корда-Петровић, Александра 2019. „На путу за Константинопољ – чешки путописци на Балкану“. Књижевна историја, год. 51, бр. 169, 2019: 281-297.

Летић, Бранко. „Наши крајеви као граница два света у путописима 17. –

19. века“. *Књига о путопису*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001: 374-381.

Ognjenović, Vida. *Putovanje u putopis*, Beograd: Arhipelag 2018.

Поповић, Михаило. *Од Будима до Константинопоља. Via Traina у светлу путописне литературе у периоду од 14. до 16. века*, Нови Сад: Академска књига 2017.

Спасовић, Ивана 2016: „Историографско, феминистичко и књижевно дело др Јулије Хлапец-Ђорђевић (1882-1969)“. Зборник Матице српске за историју, бр. 93, 33-53. http://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/ZMSI_93.pdf [25.8.2020]

Латиница:

Bečková, Michaela. „Sever proti jihu“. In: Hrabal Jiří (ed.): *Fenomén cestopisu v literatuře a umění střední Evropy*. Olomouc, 2015.

Bitor, Mišel. „Putovanje i pisanje“. *Polja*, br.455, 2009: 97-105.

Bočková, Helena. „Balkán jako etnografické muzeum Evropy? aneb Hledání ztraceného času“. *Porta Balkanica*, č. 1-2, 2017: 19-28. <https://digilib.phil.muni.cz/>

bitstream/handle/11222.digilib/137758/2_PortaBalkanica_9-2017-1_4.pdf?sequence=1 [08/06/2020]

Černý, Marcel. „Vladimír Sís a Makedonie“, *Slovanský jih*, č. 4, 2019: 3-11.

Derrida, Jacques. “The Law of Genre”, trans. Avital Ronell, *Critical Inquiry*, Vol. 7, No. 1, 1980.

Dorovský, Ivan: *Konstantin Jireček: život a dílo*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1983.

Duda, Dean. *Priča i putovanje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998;

Dukić, Davor, Blažević Drinka (red.). *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa, 2009.

Forst, Vladimír. *Lexikon české literatury: osobností, díla, instituce* 2/1. H-J, Praha 1993, 589.

Gvozden, Vladimir. *Srpska putopisna kultura 1914-1940*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Hrabal, Jiří. „Postava Jugoslávce v současně české povídce. Pokus o kulturně-narátologický pohled“. In: *Bohemica Olomucensia Symposiana*, 2009, 2, 256- 262. https://kb.upol.cz/fileadmin/userdata/FF/katedry/kbh/veda_a_vyzkum/bohemica_olomucensia/BO_2_2009.pdf [18/6/2020]

Chleborád, M.B. „České cestopisy po Jugoslávii mezi dvěma válkami a Wollmanův přínos“. In: *Franku. Wollmanovi k sedmdesátinám*. Praha, 1958: 315-327.

Janoušek, Pavel a kolektiv. *Dějiny české literatury 1945–1989 I–IV*. Praha 2007–2008.

Justl, Vladimír. „Spisovatelé na cestách“, in: Kůnský J., *Čeští cestovatelé II*, Praha: Orbis, 1961, 480-492.

Korda-Petrović, Aleksandra. „Češši slikari na Balkanu – Jaroslav Čermak i Ludvik Kuba“. Sborník *Od moravských luk k balkánským horám, Václavu Štěpánkovi k šedesátinám* (ed. Petr Stehlík), Matice moravská/ Ústav slavistiky a Historický ústav FFMU, Brno 2019, 278-286.

Kvapil, Miroslav. „Jaroslav Hašek a Jihoslavené“. In: *Pragensia serbo-croatica. Recepte srbské a charvátské literatury v české slavistice*. Praha: Interkomerc Beograd, 1991, 137-160.

Langerová, Marie: *Weiner*. Brno, 2000.

Lenderová, Milena. *Dámská jízda. Cestovatelky z českých zemí a jejich obraz Itálie v letech 1782-1936*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2017.

Lovrić, Božo: „Čech o Balkancima – Jaromír John“, *Život i rad*, sv. 144, god. VIII, knj. XXII, 1935, 505-506.

Menclová, Věra. „Kam putoval Slávy syn?“, *Lidové noviny*, 7.3.1998., 12.

Miňovská-Pickettová, Vanda. „Popis v uměleckém cestopise – český cestopis 19. století“. *Česká literatura*, r. 46, č. 4, 1998: 270-405.

- Mukařovský, Jan (ed.). *Dějiny české literatury IV*. Praha 1995, 221-222.
- Novák, Arne. *Svatopluk Čech: dílo a osobnost*. Díl první. Praha: Vesmír, 1921.
- Novák, Arne. „Svatopluk Čech na cestách“. In: *Zvony domova a Myšlenky a spisovatelé*. Praha: Novina, 1940, 342-348.
- Poláček, Jan. „Jiří Stano – Nejsme jako oni“. *Obrys-Kmen*, č.49, 4.12. 2013.
- Polišenský, Josef. „Česká touha cestovatelská“. In: *Česká touha cestovatelská – cestopisy, deníky a listy z 17. století*, Praha: Odeon 1989.
- Springer, Jan. *Ohlasy světové války na Balkáně v české literatuře (studie převážně bibliografická)*, Šumperk, 1935.
- Strohsová, Eva. „Stanislav Kostka Neumann“. In: Kol. autorů, *Dějiny české literatury IV*, Praha 1995: 116.
- Šalda, František Xaver. „Růžena Svobodová: Barvy Jugoslavií“. In: *Kritické projevy 11 (1919-1921)*, Praha: Československý spisovatel, 1959: 186-188.
- Šístek, František. „Obraz Balkánu v českých internetových cestopisech“, *Lidé města*, 7 (16), 2005, <http://urbanpeople.cz/index.php?id=423> [11/10/2011]
- Tesař, Martin. *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic v kontextu dobových turcik: receptce a inspirace (bakalářská diplomová práce)*, Olomouc: 2013 <https://docplayer.cz/25553054-Prihody-vaclava-vratislava-z-mitrovic.html> [16.4.2020]
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.
- Tomášek, Martin. „Vzájemné zrcadlení: česká společnost a jižní Slované v perspektivách obrozenských cestopisů“. *Славистика*, књ. XV, 2011: 339-351.
- Tomášek, Martin. *Krajiny tvořené slovy. K typologii české literatury devatenáctého století*. Praha-Ostrava: Ostravská univerzita, 2016.
- Travniček, Mojmir. „Jedeme dál“. In: Jakub Deml, *Cesta k Jihu*, Brno: Vetus Via, 1998: 40-43.
- Travniček, Mojmir. „Cesta do Tasova“. In: Jakub Deml, *Jugo*, Brno: Vetus Via, 1999: 74-80.
- Vavroš, Jaromír. „Krev mi v těle žalostí zčernala“. In: Jiří Mahen, *Turban, fez a čepička / Ivan Dorovský, Balkáne, láska moje*, Brno, 1994: 1-2.
- Volný, Vít. *Reflexe makedonské otázky v českých cestopisech v první polovině 20. století*, Univerzita Karlova, Praha: Filozofická fakulta, 2017.
- Weingart M. „O vývoji a vydáních Kollárovy Slovanské vzájemnosti“. In: Kollár, Jan. *Rozprawy o slovanské vzájemnosti*, Praha: Knihovna slovanského ústavu, 1929: I-LIII.

Именски регистар

Абсолон, Карел (Karel Absolon) 90
Ајваз, Михал (Michal Ajvaz) 164
Бајерова, Ана (Anna Bayerová) 100
Бернашкова, Алена (Alena Bernášková) 147
Боучек, Бохумил (Bohumil Bouček) 59, 60, 61, 173
Бочкова, Хелена (Helena Bočková) 170
Будовец, Вацлав из Будова (Václav Budovec z Budova) 13, 18, 19, 172, 173
Вајнер, Рихард (Richard Weiner) 105, 115, 116, 117, 119
Вацлик, Јан (Jan VACLÍK) 61, 72, 95, 96, 97, 172
Веленовски, Јозеф (Josef Velenovský) 90
Венерн, Адам (Adam Venern) 25
Винш, Јозеф (Josef Wunsch) 59, 63, 64, 65, 66, 67, 168, 169, 173
Витасек, Франтишек (František Vitásek) 90
Волман, Франк (Frank Wollman) 121, 140
Вранчић, Антун 17, 18, 27
Вратислав, Вацлав из Миторивица (Václav Vratislav z Mitrovic) 13, 14, 20,
21, 22, 23, 24, 25, 172, 173
Гај, Људевит 36
Гвозден, Владимир 132, 137
Данеша, Јиржи В. (Jiří V. Daneš) 90, 91, 94, 173
Дворжак, Мартин (Martin Dvořák) 154
Дворски, Виктор (Viktor Dvorský) 90
Демл, Јакуб (Jakub Deml) 122, 129, 130, 131, 132, 141, 142, 172, 173
Дерида, Жак (Derrida, Jacques) 9
Дерншвам, Ханс (Hans Dernschwam) 17, 18, 27
Динзбир, Јиржи (Jiří Diensbier) 154
Добровски, Јосеф (Josef Dobrovský) 30
Долежак, Антоњин (Antonín Doležal) 35
Долечек, Рајко (Rajko Doleček) 154
Доровски, Иван (Dorovský, Ivan) 84, 85, 153, 154
Живковић, Пантеалеон 33
Јарош, Вацлав (Václav Jaroš) 144
Јиречек, Константин (Konstantin Jireček) 15, 16, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 95,
120, 135, 140, 168, 170, 173
Јиха, Јан (Jan Jícha) 162
Јон, Јаромир (Jaromír John) 106, 108, 110, 111, 119
Јосеф Хутари (Josef Huttary) 72

Јурига, Роман (Roman Juriga) 149, 150, 151
 Кабатњик, Мартин (Martin Kabátník) 13, 15
 Капер, Сигфрид (Siegfried Kapper) 29, 44, 45, 46, 47, 48, 172,
 Квапил, Мирослав 67, 68,
 Кецкова, Бохослава (Bohuslava Kecková) 91
 Кожик, Франтишек (František Kožík) 71, 72, 73, 74
 Колар, Јан (Ján Kollár) 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
 43, 49, 55, 59, 165, 168, 170, 173
 Колман, Јарослав (Jaroslav Kolman) 106, 108, 111, 119
 Комарек, Јулиус (Julius Komárek) 122, 123, 124, 125, 127, 141, 142, 173
 Коменски, Јан Амос (Jan Amos Komenský) 13, 18, 139
 Конрад, Карел (Karel Konrád) 144
 Копитар, Јернеј (Jernej Kopitar) 40
 Костић, Ђорђе С. 83
 Куба, Лидвик (Ludvík Kuba) 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 172
 Кунски, Јосеф (Josef Kinský) 19, 24, 25, 26
 Летић, Бранко 140, 167, 168
 Ловрић, Божо 110,
 Лозанић, Сима 98
 Мартинек, Јиржи (Jiří Martínek) 90, 91
 Маха, Карел Хинек (Karel Hynek Mácha) 42
 Махен, Јиржи (Jiří Mahen) 122, 127, 128, 129, 132, 141, 142, 172, 173
 Менцлова, Вјера (Věra Menclová) 39
 Михаиловић, Константин из Островице 16
 Михаловиц, Вацлав (Václav Michalovic) 118, 119
 Моравек, Јан (Jan Morávek) 106, 111, 115, 119, 172
 Небески, Јарослав (Jaroslav Nebeský) 117
 Неруда, Јан (Jan Neruda) 49, 51, 52, 53, 54, 55, 135, 168, 172
 Новак, Арне (Arne Novák) 56, 57
 Нојман, Станислав Костка (Stanislav Kostka Neumann) 106, 111, 112,
 113, 114, 119, 172
 Њемцова, Божена (Božena Němcová) 100
 Огњеновић, Вида 156
 Палацки, Франтишек (František Palacký) 42
 Пелцл, Франтишек Мартин (František Martin Pelcl) 22
 Пержина Евжен (Evžen Peřina) 144
 Пиларж, Јан (Jan Pilař) 144
 Појман, Фердинанд (Ferdinand Pojman) 91
 Полак, Милота (Milota Polák) 29
 Поливка, Јиржи Поливка (Jiří Polívka) 97, 98, 99, 168, 172

Поповић, Михаило 15, 16, 17
 Префат, Олдржих из Влканова (Oldřich Prefát z Vlkanova) 13
 Раушар, Јозеф Здењек (Josef Zdeněk Raušar) 82, 87, 88, 89, 120, 140, 173
 Ржехакова, Ана (Anna Řeháková) 100
 Рихтер, Станислав (Stanislav Richter) 144
 Ришави, Мартин (Martin Ryšavy) 165, 166
 Рохлена, Јозеф (Josef Rohlena) 90
 Свјетла, Каролина (Karolína Světla) 100
 Свобода, Јиржи (Jiří Svoboda) 148
 Свободова, Ружена (Růžena Svobodová) 100, 101, 102, 103, 104, 172, 173
 Северин, Јан (Jan Severin) 144
 Сис, Владимир (Vladimír Sís) 99
 Слепанек, Чењек (Čeněk Slepánek) 95, 97, 172
 Спрингер, Јан (Jan Springer) 106, 107, 117, 118
 Стано, Јиржи (Jiří Stano) 145, 146, 147
 Стањек, Вацлав (Váslav Staňek) 29, 43, 44, 169, 172, 173
 Стефановић Караџић, Бук 44, 169
 Стехлик, Ладислав (Ladislav Stehlík) 147
 Тодорова, Марија 11
 Томашек, Мартин (Martin Tomášek) 30, 31
 Травњичек, Мојмир (Mojmír Trávníček) 131
 Тхон, Карел (Karel Thon) 91
 Фајт, Емануел (Emanuel Fait) 90, 172
 Фиала, Вацлав (Václav Fiala) 133, 134, 135, 136, 139, 140, 172
 Фиалка, Антоњин (Antonín Fialka) 137, 183, 139, 141, 142, 173
 Халек, Витјезслав (Vítězslav Hálek) 49, 50, 51, 55, 95, 168, 169, 170, 172, 173
 Хасиштејнски, Јан из Лобковица (Jan Hasištejnský z Lobkovic) 13
 Хашек, Јарослав (Jaroslav Hašek) 59, 67, 68, 70, 110, 168, 169, 171, 172
 Хлапец-Ђорђевић, Јулка (Julka Chlapec-Djordjević)
 Холечек, Јозеф (Josef Holeček) 59, 61, 62, 63, 67, 84, 105, 168, 172, 173
 Холцова, Милена (Milena Holcová) 157, 159
 Хорак, Бохуслав (Bohuslav Horák) 90
 Храбал, Јиржи (Jiří Hrabal) 171
 Цвијић, Јован 91, 92, 93, 94, 99
 Челаковски, Франтишек Ладислав (František Ladislav Čelakovský) 30, 43
 Чермак, Јарослав (Jaroslav Čermák) 56, 61, 71, 72, 73, 74, 95, 105
 Черњин, Хержман из Худењица (Heřman Černín z Chudenic) 13, 14, 24, 25,
 26, 172, 173
 Чех, Сватоплук (Svatopluk Čech) 41, 49, 55, 56, 57, 58
 Чехова, Бланка (Blanka Čechová) 154
 Шалда, Франтишек Ксавер (František Xaver Šalda) 101

Шафарик, Павел Јосеф (Pavel Josef Šafařík) 30, 33, 40, 82
Шистек, Франтишек (František Šístek) 160, 161
Шнајдер, Бохуслав (Bohuslav Šnajder) 148
Штепанек, Вацлав (Václav Štěpánek) 152, 153
Штјерба, Отакар (Otakar Štěrbá) 148

Издавач
Савез славистичких друштава Србије
ssds.org.rs

За Издавача
Др Рајна Драгићевић

Лектура
Љиљана Дукић

Припрема за штампу
Душко Ћосић

Штампа
Чигоја штампа

Тираж
50